

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"**

На правах рукопису

ШИМКЕВИЧ КАТЕРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94:341.217:061:341.322.5(497.1)"1991/2008" (043.3)

**УЧАСТЬ МІЖУРЯДОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У
ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У КРАЇНАХ
КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ (1991–2008 рр.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Бессонова Марина Миколаївна
кандидат історичних наук, доцент

Запоріжжя – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Стан наукової розробки проблеми	12
1.2. Джерельна база дослідження	20
1.3. Методи дослідження та ключові поняття	35
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ, ЗАЛУЧЕНИХ ДО ВИРІШЕННЯ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У КРАЇНАХ КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ	44
2.1. Витоки міжетнічних протиріч у регіоні Західних Балкан	44
2.2. Воєнні злочини часів Балканської кризи (кінець XX – початок XXI ст.)	63
2.3. Міжурядові та громадські організації, задіяні у подоланні масових порушень прав людини	79
РОЗДІЛ 3. ЗУСИЛЛЯ МІЖУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ЧАСІВ КРИЗИ НА БАЛКАНАХ	88
3.1. Вироблення примусових механізмів для припинення масових порушень у сфері прав людини	88
3.2. Створення спеціальних інституцій для розслідування та покарання за воєнні злочини	107
РОЗДІЛ 4. СПІВПРАЦЯ МІЖУРЯДОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРАВОЗАХИСНІЙ ТА ГУМАНІТАРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ У КРАЇНАХ КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ	128
4.1. Правозахисний напрям подолання наслідків воєнних злочинів у колишній Югославії	128
4.2. Гуманітарний вимір роботи інституцій у Західних Балканах	147
4.3. Діяльність національних громадських об'єднань щодо подолання наслідків воєнних злочинів упродовж кризи на Балканах	169
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	196
ДОДАТКИ	263

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВАК – Визвольна армія Косова

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ВПП – Всесвітня продовольча програма

ЄС – Європейське співтовариство, з 1993 р. – Європейський Союз

Європейський фонд – Європейський фонд надання невідкладної гуманітарної допомоги

ЗЄС – Західноєвропейський Союз

Королівство СХС – Королівство сербів, хорватів та словенців

МККЮ – Міжнародна конференція по колишній Югославії

МКЧХ – Міжнародний комітет Червоного Хреста

МОМ – Міжнародна організація міграції

МОП – Міжнародна організація праці

МТКЮ/Гаазький трибунал – Міжнародний трибунал з колишньої Югославії

МФСЧХЧП – Міжнародна федерація співтовариств Червоного хреста та Червоного Півмісяця з

НАТО – Північноатлантичний альянс

НБСЄ – Рада з безпеки та співробітництва у Європі

НДХ – Незалежна Держава Хорватія

ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва у Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОФДА – Управління США з надання допомоги у випадках надзвичайних ситуаціях

ПРООН – Програма розвитку ООН

РБ ООН – Рада Безпеки ООН

Регіональна комісія – Регіональна комісія для встановлення фактів про всіх жертв воєнних злочинів та інших серйозних порушень прав людини, скоєних на території колишньої Югославії у 1991–2001 рр.

СДК – Сили для Косово

СООНО – Сили ООН з охорони

СМПС – Спеціальні міжнародні поліцейські сили

СРЮ – Союзна Республіка Югославія

СФРЮ – Союзна Федеративна Республіка Югославія

СЦК – Спільна цивільна комісія

УВКБ – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців

УВКПЛ – Управління Верховного комісара ООН з прав людини

ФАО – Продовольча та сільськогосподарська організація

ФНРЮ – Федеративна Народна Республіка Югославія

ФРЮ – Федеративна Республіка Югославія

ЮНА – Югославська народна армія

ЮНЕСКО – Організація ООН з питань освіти, науки і культури

ЮНІСЕФ – Дитячий фонд ООН

ЮНМАКК – Центр ООН з координації діяльності, пов'язаної з розмінуванням

ЮНМАС – Служба ООН з питань діяльності, пов'язаної з розмінуванням

ВСТУП

Актуальність дисертаційного дослідження. Масові злочини проти мирного населення є характерною рисою багатьох збройних конфліктів. Позиція світового співтовариства, як правило, спрямована на попередження таких порушень, а в разі неможливості цього – на подолання їхніх наслідків. Однак, міжнародні правозахисні механізми, сформовані ООН після Другої світової війни, для більшості сучасних локальних воєн виявилися непридатними та надієвими саме у справі захисту мирного населення. Досить показовою у цьому відношенні стала Балканська криза кінця XX – початку XXI ст., під час якої воєнні злочини проти мирних жителів набули неконтрольованого та масштабного характеру.

На дану проблему звертали увагу уряди багатьох країн світу, але важливу роль у спробах відстежити та припинити скоєння злочинів зіграли міжурядові та громадські інституції як міжнародного, так і національного рівнів. Вивчення діяльності цих організацій у вирішенні даного аспекту Балканської кризи набуває все більшої актуальності та важливості. Це обумовлено зростанням кількості локальних конфліктів та збільшенням випадків масового недотримання прав людини, як це можна побачити на прикладі України, Лівії, Сирії. Досвід республік колишньої Югославії у сфері ліквідації наслідків воєнних злочинів продемонстрував необхідність координації зусиль міжнародної спільноти, національних урядів та громадянського суспільства, що мало велике значення не тільки під час збройних конфліктів, а й при переході до мирного життя.

З огляду на це, дослідження проблеми подолання наслідків воєнних злочинів має і практичний вимір: проаналізований досвід роботи різноманітних організацій та волонтерських об'єднань щодо надання невідкладної допомоги постраждалим, документування фактів про скоєння воєнних злочинів та врегулювання їхніх наслідків у повоєнних суспільствах у

колишніх югославських республіках може бути корисним для застосування і в інших регіонах світу.

Зв'язок роботи із науковими планами, програмами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у межах наукової теми кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету Запорізького національного університету "Міжнародні відносини та політичний розвиток зарубіжних країн" (державний реєстраційний номер 0114U002651).

Тему дисертації затверджено на засіданні Науково-технічної ради Запорізького національного університету (протокол № 4 від 15 грудня 2011 р.) та уточнено на засіданні Науково-технічної ради ЗНУ (протокол № 4 від 19 листопада 2015 р.).

Метою дослідження є вивчення основних напрямів та форм діяльності міжурядових та громадських організацій у подоланні наслідків масових порушень прав людини, спричинених воєнними злочинами часів Балканської кризи на території країн колишньої Югославії.

Метою передбачено розв'язання таких **завдань**:

1. Проаналізувати історіографію, джерельну базу та обґрунтувати методологічні засади дослідження.
2. З'ясувати історичні витоки етноконфесійних протиріч у регіоні Західних Балкан.
3. Окреслити прояви воєнних злочинів під час Балканської кризи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.
4. Здійснити систематизацію основних груп організацій, задіяних у припиненні масових порушень прав людини та подоланні їх наслідків у країнах колишньої Югославії.
5. Розглянути процес вироблення та застосування міжурядових примусових механізмів, направлених на подолання злочинів проти цивільного населення у колишній Югославії.

6. Охарактеризувати зусилля міжурядових організацій щодо розслідування воєнних злочинів та покарання осіб, винних у їх скоєнні.

7. Дослідити особливості та специфіку правозахисного та гуманітарного напрямів діяльності міжурядових та національних громадських об'єднань у подоланні наслідків воєнних злочинів.

Об'єктом дослідження є діяльність міжурядових та громадських організацій упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. Відповідно до цього, **предметом дослідження** є напрями та форми участі міжурядових і громадських організацій міжнародного та національного рівнів у подоланні наслідків воєнних злочинів, скоєних у країнах колишньої Югославії упродовж 1991–2008 рр.

Хронологічними межами дисертаційної роботи обрано період з 1991 р. до 2008 р. Нижня межа визначається першими спробами міжнародних організацій у 1991 р. припинити масовий характер порушення прав людини під час загострення міжетнічних конфліктів у тогочасній Югославії. Обрання верхньої межі зумовлено тим, що з 2008 р. ініціатива у подальшій діяльності з подолання наслідків воєнних злочинів у регіоні перейшла з міжнародного на національний рівень, що було пов'язано з утворенням "Регіональної комісії для встановлення фактів про всіх жертв воєнних злочинів та інших серйозних порушень прав людини, скоєних на території колишньої Югославії у 1991–2001 рр." (далі – Регіональна комісія). Окрім цього, з метою виявлення причин масових воєнних злочинів, було здійснено ретроспективний огляд етноконфесійних протиріч, які стали підґрунтям збройних конфліктів у країнах колишньої Югославії.

Географічні межі дисертаційного дослідження охоплюють територію колишньої СФРЮ, або сучасних держав Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Сербії, Словенії, Хорватії, Чорногорії.

Огляд **методологічних засад дослідження** здійснено у параграфі 1.3. Зазначимо, що їх основу склали методи загальнонаукового та спеціально історичного дослідження. Були використані: загальнонаукові принципи

історизму, багатофакторності, всебічного і об'єктивного пізнання; а також методи аналізу та синтезу, історичний і системно-структурний, метод періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний та проблемно-хронологічний методи наукового дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії та широкого кола джерел, значна частина яких вперше введена до наукового обігу, було здійснено комплексне дослідження діяльності міжурядових та громадських організацій у сфері подолання наслідків воєнних злочинів, скоєних у ході збройних конфліктів на території колишньої Югославії. Зокрема:

вперше:

- систематизовані факти про основні прояви воєнних злочинів проти мирного населення як окремих вимір Балканської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст.;

- за напрямами діяльності класифіковано спеціалізовані міжурядові та національні організації, які виникли під час кризи на Балканах для подолання наслідків воєнних злочинів;

- доведено, що міжурядові та громадські організації міжнародного та національного рівня ефективно співпрацювали та координували свої зусилля щодо подолання наслідків масових порушень прав людини на території колишніх югославських республік;

- охарактеризовано специфіку основних напрямів діяльності гуманітарних і правових установ ЄС та ООН на території колишньої Югославії у воєнний та постконфліктний періоди;

- виокремлені та проаналізовані такі напрями роботи місцевих громадських організацій, як "мирний активізм" та "подолання минулого", які стали основою для врегулювання міжетнічних протиріч та їх наслідків на локальному рівні;

уточнено:

- витоки етноконфесійних протиріч, закладені ще у X–XI ст., які визначили формування відмінностей в етнічному, релігійному, історичному розвитку македонців, мусульман, сербів, словенців, хорватів, чорногорців, що стало підґрунтям скоєння злочинів проти мирного населення наприкінці XX – на початку XXI ст.;

- доречність залучення військово-політичних блоків (ЗЄС та НАТО) для підтримки діяльності правозахисних та гуманітарних зусиль міжурядових та громадських організацій.

дістало подальшого розвитку:

- вивчення механізмів, інструментів та напрямів роботи інституцій ЄС та ООН під час локальних конфліктів на прикладі країн колишньої Югославії;

- дослідження характерних рис діяльності міжурядових організацій, що мали комплексний характер, обумовлений масштабними руйнуваннями та масовими жертвами серед цивільного населення;

- дослідження особливостей діяльності миротворчих місій під егідою ООН та НАТО у воєнний та постконфліктний періоди.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані фахівцями із міжнародних відносин, спеціалістами із вивчення внутрішньої та зовнішньої політики країн Центральної та Південно-Східної Європи; істориками, які досліджують воєнні злочини; при підготовці курсів та спецкурсів із проблем "Балканської кризи", країнознавства та всесвітньої історії. Окрім того, отримані узагальнення можуть бути корисними для налагодження співпраці міжурядових організацій та державних структур з одного боку, та волонтерських і громадських об'єднань з іншого. Так, прикладом цього може слугувати залучення у 2015 р. хорватського "Центру подолання минулого – Документа" (Загреб) до збору інформації про масові порушення прав людини на території України у межах співробітництва із міжнародною

правозахисною організацією "Будинок прав людини" та інституцією ООН – Програмою розвитку ООН, представництва яких знаходяться у м. Київ.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною роботою, у якій викладено авторське бачення участі міжурядових та громадських організацій міжнародного та національного рівнів у подоланні наслідків воєнних злочинів у колишніх югославських республіках упродовж 1991–2008 рр. Наукові результати належать особисто автору та є її теоретичним і практичним внеском у розвиток історичної думки.

Апробація результатів дослідження.

Апробація основних положень дисертації здійснювалась під час проходження наукових стажувань у Департаменті інформації та вдосконалення вчителів при Софійському університеті Святого Климента Охридського (м. Софія, Болгарія, 2012 р.); у Центрі передових наукових досліджень Університету Загребу (м. Дубровник, Хорватія, 2012 р.); на Факультеті політичних наук Університету Загребу (м. Загреб, Хорватія, 2013 р., 2014 р.), Літній школі "Безпека у небезпеці" (м. Київ, 2014 р.).

Основні положення дисертаційного дослідження були представлені на всеукраїнських і міжнародних, наукових та науково-практичних конференціях. Серед них: IV Міжнародній конференції молодих науковців "Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи" (м. Херсон, 2009 р.); IV, V, VI та VII університетській науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих учених (м. Запоріжжя, 2011-2014 рр.); I Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн регіону" (м. Луцьк, 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Світ без кордонів" (м. Іваново, Росія, 2012 р.); Міжнародному круглому столі "Антиамериканізм у сучасному світі: причини та прояви" (м. Запоріжжя, 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн" (м. Київ, 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Держава та

суспільство: партнерські відносини в умовах глобальних викликів" (м. Київ, 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми міжнародних відносин та дипломатії (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)" (м. Вітебськ, Білорусь, 2013 р.); Першій Міжнародній науково-практичній конференції "Дипломатія. Політика. Комунікації: історична ретроспектива" (м. Київ, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції "Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова розвитку міжнародних відносин" (м. Київ, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні та світі" (м. Київ, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції "Перша світова війна: історичні долі держав і народів" (приурочена 100-річчю початку Першої світової війни) (м. Київ, 2014 р.); круглому столі "Геноциди та етнічні конфлікти у ХХ столітті" (м. Запоріжжя, 2015 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження автором опубліковано 31 одноосібну наукову публікацію загальним обсягом 11,7 др.а., з яких 9 – статті у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України; 2 – у закордонних виданнях, одна з яких індексується за міжнародною наукометричною базою SCOPUS; 20 – в інших наукових виданнях.

Структура роботи визначається постановкою проблеми, метою і завданнями наукового дослідження. Робота складається з переліку скорочень, вступу, 4 розділів, 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Упродовж століть Балкани та, зокрема, Західні Балкани, називали пороховою діжкою Європи через підвищену конфліктогенність та переплетіння інтересів різних держав. Події Балканської кризи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. викликали нову хвилю наукового інтересу до цього регіону з боку істориків, політологів, юристів, публіцистів.

Перш, ніж детально охарактеризувати стан розробленості теми даного дисертаційного дослідження у науковій літературі, варто згадати, що в українській та зарубіжній історичній науці існує значний доробок праць, присвячених власне самій кризі на Балканах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Основну увагу дослідники приділяли таким аспектам, як загальний аналіз кризи; міжетнічні конфлікти у регіоні (М. М. Гелетій, М. Загар та М. Клименчич, О.Є. Лапшин, М.Ю. Мартинова, Г.В. Саган, Д.М. Шлапаченко); державотворчі процеси у колишніх югославських республіках (І. Банац, В.В. Васильєв, Т. Джуда, М.З. Нагірний, О.О. Усатенко, Є.В. Кузнєцов).

Необхідно також відзначити, що у роботах зарубіжних вчених-балканістів можна простежити наявність протилежних підходів до інтерпретації Балканської кризи. Зокрема, для американської та європейської історіографії характерним є обвинувачення керівництва Сербії на чолі із С. Мілошевичем у розпаді югославської федерації, розпалюванні міжетнічних конфліктів у Боснії і Герцеговині, Хорватії, Косово, організації злочинів проти мирного населення. Російським авторам притаманна протилежна точка зору. Вони вважають, що початок Балканської кризи був спровокований внутрішніми негараздами у Югославії, а подальша ескалація кризи стала наслідком визнання країнами Європейського співтовариства/Європейського Союзу (далі – ЄС) незалежності Словенії та

Хорватії у 1991 р. Тому у значній кількості робіт російської історіографії Сербія визнається найбільш постраждалою стороною через втрату значної частини своєї етнічної території. Варто зазначити, що специфікою робіт постюгославських (боснійських, косовських, сербських, македонських, хорватських) авторів при висвітленні будь-яких аспектів кризи є переважання односторонньої точки зору, яка спрямована на виправдання та пояснення позиції власної країни. На цьому фоні, роботи українських дослідників демонструють наявність критичного ставлення до пов'язаних із Балканською кризою подій, та намагання комплексно вивчити різноманітні аспекти конфліктів часів кризи на Балканах та ролі міжнародної і європейської спільноти у дезінтеграційних процесах, врегулюванні кризових явищ у регіоні тощо.

Розглядаючи стан розробленості теми участі міжурядових та громадських організацій у подоланні наслідків воєнних злочинів у країнах колишньої Югославії в українській та зарубіжній історіографії, варто характеризувати наявні наукові роботи, поділяючи їх за проблемним принципом на: (1) дослідження, присвячені аналізу діяльності міжурядових організацій; (2) публікації, в яких розглядалася робота національних та місцевих об'єднань; (3) праці, в яких висвітлено прояви воєнних злочинів упродовж міжетнічних конфліктів у колишній Югославії, та праці, в яких тією чи іншою мірою охарактеризована діяльність різних організацій.

Перша група робіт, яка є найбільш чисельною, сфокусована на вивченні діяльності міжурядових організацій у країнах колишньої Югославії. Помітний акцент, присутній у переважній більшості наукових публікацій цієї групи, – це аналіз участі різноманітних організацій у врегулюванні кризи на Балканах та її наслідків. Напрацювання українських та зарубіжних дослідників здебільшого присвячені ЄС, Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та її спеціалізованим інституціям, Міжнародному трибуналу з колишньої Югославії (далі – МТКЮ), Північноатлантичному альянсу (далі – НАТО), а також іншим міжурядовим організаціям – Західноєвропейському

Союзу (далі – ЗЄС), Організації з безпеки та співробітництва у Європі (далі – ОБСЄ) тощо. Утім, автори спеціально не досліджували роль зазначених організацій у подоланні наслідків воєнних злочинів. Так, лише побіжно окреслені прояви гуманітарної та правозахисної роботи із постраждалими; заходи з фіксації порушень прав людини у Боснії і Герцеговині, Косово, Хорватії. У таких роботах практично залишаються недослідженими злочини, скоєні у Македонії, Сербії та Чорногорії.

Діяльність міжнародних організацій у Західних Балканах оцінюється науковцями по-різному. Так, ЄС присвячена велика кількість публікацій, в яких розкриті дипломатичні та політичні намагання цієї організації попередити розпад федерації, а потім зупинити ескалацію кризи. Спільним для дослідників вітчизняної та зарубіжної історичних шкіл є оцінка політики ЄС у колишній Югославії як невдалої через політичні розбіжності між країнами-членами. Окрім того, вчені відзначають нездатність правильно оцінити внутрішню ситуацію у республіках; непослідовність політики ЄС у регіоні. Саме через крах дипломатичних зусиль ЄС у 1990–1992 рр., координуюча роль у вирішенні кризи перейшла від цього об'єднання до ООН. Подібної позиції дотримуються українські вчені Т. Павлюк [491], В. Руда [496], Н. Стрельчук [505], А. Шилова [582]; та зарубіжні – В. Березін [574], Ж. Боден [466], Н. Бояджиєва [520], О. Гуськова [474], Р. Долечек [476], С. Хінкова [507] тощо. Усі автори підкреслювали, що єдиним інструментом ЄС у врегулюванні кризи було проведення постійних переговорів між сторонами конфліктів та представниками ЄС у рамках Міжнародної конференції з колишньої Югославії (далі – МККЮ) [533].

Ролі ООН у Західних Балканах періоду 1990-х – 2000-х рр. присвячено значну кількість наукових публікацій, в яких досліджувався процес проведення переговорів із учасниками конфліктів, розробка мирних планів врегулювання кризи, створення Контактних груп, проведення миротворчих операцій. Цими аспектами займалися Н. Александров [570], Н. Ануфрієв [463], А. Барішев [464], В. Безрученко [573], А. Гуменюк [577],

М. Ковач [578], Т. Коноваленко [478], С. Новіков [580], П. Симич [502], Т. Фіндлай [530], А. Шилова [582]. З-поміж інших аспектів, автори частково торкалися гуманітарного виміру діяльності ООН у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії.

Окремо варто виділити роботи О. Балдинюка [572], Т. Ворріка [568] і М. Шарфа [557], які вивчали проблеми, пов'язані з біженцями, наданням невідкладної допомоги цивільному населенню та її доставки до блокованих районів у Боснії і Герцеговині, Хорватії. Зокрема, дисертаційне дослідження О. Балдинюка "Гуманітарна діяльність ООН у контексті врегулювання збройних конфліктів (1999–2000 рр.)" та стаття М. Шарфа "Шеріф Бассіуні та Комісія 780: ворота до епохи підзвітності" присвячені аналізу причин створення Комісії експертів ООН, однак – без детального аналізу напрямів її діяльності. У статті Т. Ворріка "Розслідування Комісією експертів ООН знищення культурних цінностей" виявлені особливості роботи Комісії зі встановлення фактів масових руйнувань архітектурних, історичних та культурних пам'яток на території колишніх югославських республік.

Робота спеціалізованих установ системи ООН висвітлена у незначній кількості публікацій, підготовлених переважно зарубіжними авторами. Так, Р. Кралевич, Л. Марінович, Б. Жівкович Жіганте [544], М. Месич та Д. Брагич [547] у своїх роботах вивчали деякі аспекти діяльності Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ) у постконфліктний період на території Хорватії. Основна увага ними була сконцентрована на дослідженні проблем, які виникали у вимушених вигнанців при поверненні. Окремо варто виділити статтю М. Пью та А. Канлайффа [553], в якій проаналізовані гуманітарні зусилля УВКБ щодо врегулювання проблеми біженців та внутрішньоопереселених осіб на теренах колишньої Югославії упродовж 1991–1995 рр. Автори відзначали комплексний характер роботи зазначеної інституції та її координуючу роль. Детальніше діяльність УВКБ за співпраці із Силами ООН з охорони (далі – СООНО) та Міжнародного комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) на

території Боснії і Герцеговини та Хорватії розглянута у статтях Е. Д. Муней [549] і К. Янг [569]. Обидві авторки досліджували методи та форми роботи організацій із постраждалими від злочинів та міжетнічних конфліктів від початку кризи (1991 р.) до укладання мирних угод (1995 р.). У монографії російської дослідниці О. Гуськової "Історія югославської кризи (1990–2000)" робота УВКБ розглядалась у контексті аналізу процесів врегулювання Балканської кризи [474].

Увагу привертає монографія Б. Река "Місія ООН з Косова як міжнародне управління у поствоєнному Косово: інтервенція НАТО, адміністрація ООН та прагнення косоварів" [555], у якій фрагментарно розкриті напрями роботи міжурядових організацій у подоланні наслідків масових порушень прав людини у постконфліктний період. Зокрема, автор у своїй праці окреслив деякі заходи інституцій ООН та НАТО, направлені на вирішення проблеми біженців, гуманітарних і правових питань, розмінування.

Загалом, у вітчизняній та зарубіжній історичній науці відсутні комплексні дослідження діяльності ООН щодо подолання наслідків воєнних злочинів у колишній Югославії як у воєнний, так і у постконфліктний періоди. У наявних наукових розробках лише частково висвітлені гуманітарні зусилля ООН та її спеціалізованих інституцій, здебільшого на території Боснії і Герцеговини та Хорватії під час активного періоду Балканської кризи. Поза увагою дослідників залишилася діяльність спеціалізованих установ ООН під час активних воєнних дій у Косово, Македонії, Сербії та Чорногорії.

Окрім ООН та ЄС, значна кількість досліджень була присвячена безпосередньо МТКЮ. Його створення стало прецедентом для системи міжнародних відносин. Уперше, після закінчення Другої світової війни виникла потреба покарати злочинців за скоєння масових порушень прав людини. Тому Гаазький трибунал став предметом міждисциплінарних досліджень, найбільше – серед юристів, істориків та політологів.

Юристи здебільшого займалися вивченням процесуальних аспектів роботи МТКЮ та правомірності його діяльності. Серед таких публікацій варто відзначити роботи Дж. Локленда [482], Н. Михайлова [486], Т. Мерона [546], Дж. Хагана [532], які відрізняються від доробку інших науковців тим, що автори намагалися розкрити феномен створення подібної інституції, виявити специфіку каральних механізмів у порівнянні із Нюрнберзьким чи Токійськими трибуналами.

Історики Г. Басс [517], Н. Васильєва та В. Гаврилов [468], О. Матвєєв [484], С. Новіков [581], І. Сагай [498], С. Чиркович [508]; а також політологи Р. Керр [542], С. Стефен [561]; журналісти П. Хазан [534], А. Шарий [510] увагу зосереджували на вивченні причин появи МТКЮ, розглядали його діяльність у контексті політичних процесів у регіоні Західних Балкан, вивчали місце трибуналу у процесі врегулювання Балканської кризи.

Спільною рисою для всіх напрацювань із проблематики МТКЮ є відзначення того, що головними факторами появи Гаазького трибуналу стали саме висновки Комісії експертів ООН про масові порушення прав людини і необхідність проведення більш детального розслідування воєнних злочинів. Втім, у переважній більшості робіт відсутній аналіз напрямів та методів роботи МТКЮ, поза увагою дослідників залишилися особливості проведення розслідувань злочинів тощо.

Серед робіт, присвячених Гаазькому трибуналу, варто виділити дві збірки російських дослідників: "Подвійні стандарти у захисті прав людини: казус професора Шешеля" (упорядник А. Філімонова, Москва, 2009) [475] та "МТКЮ: Діяльність, результати, ефективність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Москва, 22–23 квітня 2009 р.)" (головний редактор О. Гуськова, Москва, 2012) [485]. У них піддано критиці трибунал та методи його роботи, звинувачено суддів та прокурорів в упередженому ставленні до сербів. Окрім того, особливий наголос зроблено на тому, що роботі МТКЮ притаманна політика "подвійних стандартів", яка особливо проявилася під

час судових процесів проти С. Мілошевича, Р. Караджича, В. Шешеля, Р. Младича. Такі акценти істотно відрізняють російські роботи з-поміж напрацювань інших дослідників.

Значна кількість наукових робіт присвячена залученню НАТО до врегулювання конфліктів у колишній Югославії. Українські [471–472; 494; 505] та зарубіжні [497; 521] автори здебільшого досліджували військові операції НАТО у Боснії і Герцеговині, Косово та Македонії; миротворчі місії у регіоні під егідою альянсу; інформаційну кампанію країн-членів НАТО проти СРЮ. Привертає увагу, що значна частина статей та монографій присвячена аналізу саме військової кампанії Північноатлантичного альянсу проти СРЮ у 1999 р., а саме причинам її проведення, перебігу та наслідкам як для СРЮ, так і для Косова.

Варто підкреслити, що українські вчені у своїх оцінках є близькими до американських, європейських та балканських авторів. Їх переважна більшість підкреслювала, що військові кампанії НАТО упродовж 1994–1995 рр. та у 1999 р. були виправданими, і викликані необхідністю зупинити гуманітарну катастрофу у Боснії і Герцеговині та Косово. У роботах російських авторів переважає інша точка зору. Так, військово-повітряні кампанії НАТО проти боснійських сербів у 1994–1995 рр. та проти сербів у 1999 р. піддані критиці у статті російського автора Б. Мурадова [487]. Він наголошував на незаконності проведення операцій, звинувачував країни альянсу у розв'язанні війни проти режиму С. Мілошевича.

В цілому, не зважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвячених діяльності міжурядових міжнародних організацій у країнах колишньої Югославії у контексті врегулювання кризи на Балканах, питання участі цих організацій у подоланні наслідків воєнних злочинів залишилися малодослідженими та не систематизованими.

У другу групу наукових публікацій можна об'єднати роботи, в яких розглядалася робота національних та місцевих громадських організацій, що відігравали значну роль у подоланні наслідків Балканської кризи та, зокрема,

воєнних злочинів. Утім, це є виключно балканські автори, які, як правило, були безпосередніми учасниками цих організацій.

Такі роботи мають здебільшого публіцистичний характер, і, переважно, висвітлюють окремі аспекти діяльності місцевих об'єднань постконфліктного періоду. Цьому присвячені роботи Б. Білича [518–519], Г. Божичевича [522], К. Гафні та А. Алич [531], С. Дворніка [528], М. Келави [541], І. Сейфія [558], М. Селіккана [523]. Названі дослідники висвітлюють історичні витоки зародження діяльності неурядових організацій у країнах колишньої Югославії, антивоєнні ініціативи під час Балканської кризи і після її завершення. Дослідження охоплюють роботу цих інституцій переважно на території Сербії та Хорватії, частково – Боснії і Герцеговини та Косово.

Таким чином, не зважаючи на наявність деяких публікацій, присвячених діяльності національних організацій, комплексних досліджень з цього питання не здійснено ані у зарубіжній, ані у вітчизняній історіографії.

Третю групу наукових досліджень, на які варто звернути увагу в рамках цього огляду, становлять статті та монографії, присвячені аналізу основних проявів воєнних злочинів, що мали місце у країнах колишньої Югославії під час Балканської кризи. На фоні міжетнічних конфліктів та перебігу військових подій ті чи інші прояви злочинів розглядали як українські (М. Гелетій [575], О. Лапшин [579], М. Нагірний [489]), так і зарубіжні (Н. Васильєва та В. Гаврилов [468], О. Гуськова [474], В. Пандуревич [492]) вчені. Особливий наголос дослідники робили на вивченні проявів геноциду, політики "етнічних чисток" та масових вбивств. Зокрема, дослідженням цих видів злочинів займалися Н. Барич [516], Е. Вулліамі [566–567], Е. Стовер [562], С. Таннер [564], Е. Херман [565]. Проблему біженців, переселених осіб та питання їх повернення і майнових претензій вивчали П. Опалич [490], А. Прікетт [493], В. Цветкович [527] тощо.

Окремим напрямом досліджень стало вивчення таких проявів порушень прав людини як створення концентраційних таборів на території

республік колишньої Югославії. Зокрема, К. Аскін [514], Д. Кемпбелл [524–525], Ф. Сварм [563] свої статті присвятили аналізу причин появи концтаборів у Боснії і Герцеговині та Косово, умов перебування людей у них, реакції міжнародної спільноти на їх відкриття.

Утім, не зважаючи на істотне опрацювання проблематики воєнних злочинів, виявлення їх причин, проявів та наслідків, у цій групі робіт роль міжурядових та громадських організацій майже не висвітлена. Певним виключенням можна вважати деякі напрацювання про роботу МТКЮ.

Таким чином, можна констатувати, що комплексного дослідження участі міжурядових та громадських організацій міжнародного та національного рівнів у подоланні наслідків воєнних злочинів у колишніх югославських республіках на даний момент не здійснено. У дослідженнях, присвячених Балканській кризі, діяльність означених організацій окреслювалася побіжно та не була предметом спеціального аналізу. Найбільшу увагу вітчизняні та зарубіжні дослідники приділяли міжурядовим міжнародним організаціям – ЄС, МТКЮ, НАТО, ООН. У той час, як робота національних та місцевих об'єднань у колишніх югославських республіках була об'єктом вивчення переважно західнобалканських вчених.

Окрім необхідності комплексного дослідження означеної проблематики, серед подальших напрямів наукових пошуків варто назвати вивчення взаємодії національних урядових інституцій з громадськими об'єднаннями у колишніх югославських республіках; дослідження нормативно-правової бази, розробленої для подолання наслідків воєнних злочинів на місцевому рівні; детальне ознайомлення з механізмами "роботи з минулим".

1.2. Джерельна база дослідження

При роботі над дисертацією був використаний значний комплекс джерел, основну групу яких склали документи міжурядових та громадських організацій міжнародного та національного рівня.

До першої групи відносяться міжнародні нормативно-правові акти [1-6], які мають регулювати поведінку сторін під час конфліктів та гарантувати захист цивільного населення. Використання документів дозволило порівняти їхні теоретичні положення із реальними фактами, що мали місце під час Балканської кризи.

Другу групу склали документи міжнародних міжурядових організацій, європейських структур та Північноатлантичного альянсу. Основний комплекс джерел становлять різноманітні документи та матеріали ООН та її спеціалізованих інституцій, які дозволили комплексно проаналізувати їхню діяльність у колишніх югославських республіках, визначити основні напрями роботи під час Балканської кризи та після неї, охарактеризувати прояви воєнних злочинів на різних етапах кризи.

Так, у рішеннях та оглядах Генеральної Асамблеї ООН висвітлена правозахисна робота [7–13]. Значним доповненням до зазначених документів є звіти та додатки до них Комісії експертів ООН [14–35], яка упродовж своєї діяльності у 1992–1994 рр. подала до Ради Безпеки ООН (далі – РБ ООН) один підсумковий та два проміжні звіти [14; 17–18], а додатки до них були опубліковані разом з остаточним підсумковим звітом у 1994 р. [15–16; 19–35]. Означені документи дозволили проаналізувати основні форми роботи Комісії експертів та її тісну співпрацю з СООНО і РБ ООН.

Важливий комплекс документів становлять матеріали *Комісії ООН з прав людини та її Спеціальних доповідачів*, які представлені звітами та оглядами [36–38]. Завдяки цим джерелам були визначені такі форми роботи міжнародних організацій: проведення моніторингових місій, направлення спеціальних спостерігачів, контроль за реформами у законодавстві, покарання воєнних злочинців. До цієї підгрупи варто віднести *резолуції РБ ООН (1991–2012 рр.)* (Див. Додаток Д). Залучення цих документів було необхідним для вивчення ролі РБ ООН у запровадженні санкцій та режиму ембарго на постачання зброї та озброєння до СРЮ, виявлення причин появи Комісії експертів ООН, МТКЮ, СООНО, утворення демілітаризованих

безпечних районів у Боснії і Герцеговині та Хорватії, розгортання миротворчих батальйонів тощо (Див. Додаток Д).

Серед використаних матеріалів важливе значення мають документи *Секретаріату Генерального секретаря ООН*: доповіді [39–58], листи до РБ ООН та додатки до них [59–61], оскільки у врегулюванні Балканської кризи велику роль відігравали тогочасні Генеральні секретарі ООН – Бутрос Бутрос-Галі (1992–1996 рр.) та Кофі Аннан (1997–2006 рр.).

Особливе значення мають доповіді Генеральних секретарів ООН, серед яких можна виділити три підгрупи: доповіді про результати дотримання і виконання резолюцій РБ ООН [39–40; 43; 48–56]; доповіді про діяльність Тимчасової адміністрації ООН в Косово та у Східній Славонії, Западному Сремі та Бараньї [41; 44]; доповіді про роботу мирних конференцій по колишній Югославії [45–47; 58]. Аналіз доповідей Генеральних секретарів ООН дозволив виявити координуючу роль цієї організації у вирішенні Балканської кризи та її наслідків у сфері прав людини.

Листи Генеральних секретарів ООН до Голови РБ ООН і додатки до них [59–61] істотно доповнюють висвітлення ситуації у сфері прав людини у республіках колишньої Югославії, деталізують роботу УВКБ, миротворчих місій. У таких документах детально висвітлені прояви порушень прав людини у постконфліктний час у Боснії і Герцеговині та Косово, роль контингентів НАТО і ООН в їх припиненні. Крім того, матеріали ООН дають можливість дослідити гуманітарну діяльність УВКБ та інших інституцій ООН, хід ведення дипломатичних переговорів та їх результати, дотримання учасниками конфліктів умов про припинення вогню.

Важливе значення для дослідження ролі ООН мали такі документи як звіти Спеціальних місій РБ ООН до Боснії і Герцеговини [65–66; 69–70] та Косово [62–64; 67–68]. Означені документи дозволили особливо ретельно проаналізувати постконфліктний період діяльності міжурядових організацій, зокрема УВКБ, МКЧХ, місій НАТО і ООН.

В окрему підгрупу можна виділити документи УВКБ та Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі – УВКПЛ). Документи УВКБ представлені заявами, звітами та доповідями [72–79], інформаційно-статистичними бюлетенями [80–83], в яких детально відображений гуманітарний аспект роботи інституцій ООН, що працювали під егідою УВКБ: ВООЗ, ВПП, ПРООН, ЮНІСЕФ, ЮНМАКК, ЮНМАС. Ці документи дозволили виявити зусилля міжурядових і неурядових організацій щодо відновлення медичної сфери, забезпечення житлом переселенців і постраждалих осіб, вирішення майнових та правових питань, зменшення етнічної і релігійної напруженості у місцях проживання національних меншин. Огляди та доповіді УВКПЛ [84–88] надали можливість виявити складність ситуації у сфері дотримання прав людини на території колишніх югославських республік, а також специфіку роботи чисельних правозахисних інституцій.

На окрему увагу заслуговують комплекс джерел *МТКЮ*. Серед них є документи, які регламентують діяльність трибуналу: Статут [89] та Імплементативне законодавство МТКЮ [95], Законодавча реалізація статуту трибуналу про співпрацю держав-членів [90–91; 93–94; 96], Угода про створення штаб-квартири між ООН та Королівством Нідерланди [92]. Ці документи є базовими для діяльності МТКЮ. Вони дозволили з'ясувати організаційно-правову структуру трибуналу, основні принципи його двосторонньої співпраці з окремими державами.

Найбільшу увагу серед документів Гаазького трибуналу, привертають акти обвинувачення прокурорської служби МТКЮ та судові справи проти підозрюваних у злочинах [97–117]. Означені джерела дали можливість виявити основні воєнні злочини, які розглядалися у трибуналі; діяльність неурядових організацій, які брали участь у подоланні наслідків масового порушення прав людини. В актах обвинувачення також охарактеризована: загальна ситуація у югославській федерації на момент кризи; вказані

причини, які призвели до скоєння кожного виду злочину; визначена ступінь відповідальності підозрюваних.

Крім того, дані документи можна розглядати як статистичні джерела. У них зазначена конкретна кількість загиблих під час актів геноциду, "етнічних чисток", масових вбивств і депортацій. У додатках до актів обвинувачення наведені списки загиблих із зазначенням дати і місця смерті, віку, статі, етнічної і релігійної приналежності, причини смерті. Це дозволило кваліфікувати воєнні злочини у кожній з республік як масштабні, з'ясувати методи фізичного і морального знущання над затриманими. Окрім того, додатки містять детальний перелік зруйнованих культурних, архітектурних, культових пам'яток, господарських споруд із деталізацією по населеним пунктам, які ставали об'єктами обстрілів і бомбардувань.

Важливе значення для вивчення воєнних злочинів під час Балканської кризи та подолання їх наслідків після кризи мали такі джерела як заяви і звіти головних прокурорів та суддів трибуналу [118–121], прес-релізи прокурорської служби МТКЮ [122–129]; щорічні звіти МТКЮ [130]. Ці матеріали дозволили виявити не тільки перебіг судових процесів над підозрюваними, а й вимоги до колишніх югославських республік щодо співпраці із Гаазьким трибуналом. Так, промови прокурорів К. дель Понте, Т. Мерона та інших містять свідчення про перешкоджання доступу МТКЮ до архівів з боку керівництва західнобалканських урядів, не виконання вимог щодо арешту підозрюваних, їх пошуку, забезпечення приїзду до Гааги свідків злочинів. Щорічні звіти МТКЮ [130] надали можливість відстежити зміст судових процесів, які мали місце упродовж того чи іншого поточного року, та виявити важливу роль неурядових організацій у роботі з вигнанцями.

Значний інтерес становить підгрупа документів та матеріалів, яка представляє інформацію про *європейські міжурядові структури*. Серед важливих документів слід згадати Декларації ЄС щодо Югославії [131–135], які допомогли встановити, роль ЄС у процесі ведення переговорів та у процесі політичного врегулювання Балканської кризи.

Досить важливу роль для аналізу зусиль європейських структур щодо подолання наслідків воєнних злочинів мали бюлетені, заяви та прес-релізи Європейської комісії [136–179]. Означені джерела дозволили виявити надання невідкладної допомоги під час воєнного періоду та фінансування з боку ЄС проектів щодо відбудови інфраструктури у постконфліктний період.

Окрім того, у дисертаційній роботі були використані *мирні угоди про припинення конфліктів* у Боснії і Герцеговині [182–184; 186–188; 193], Косово [181], Македонії [190], Хорватії [185; 189; 191].

Означені документи були підписані між учасниками конфліктів на території колишньої Югославії під егідою міжнародних організацій, і заклали основи повоєнного врегулювання у регіоні Західних Балкан, визначили специфіку роботи міжурядових та громадських організацій. До мирних угод відносяться Вашингтонська угода 1994 р. [193], План "Z-4" 1995 р. [184], Ердутська угода 1995 р. [191], Дейтонські мирні угоди 1995 р. [182–183; 185–188], Угода про Спеціальні міжнародні поліцейські сили 1995 р. [69], Угода про Контрольну місію в Косово між НАТО та СРЮ 1998 р. [68], Військово-технічна угода 1999 р. [181], Охридська угода 2001 р. [190] тощо.

Важливу інформацію щодо участі ЄС у подоланні наслідків воєнних злочинів мають *документи різноманітних місій ЄС до колишніх югославських республік* [194–201]. Дані матеріали були корисні для вивчення ролі ЄС у дослідженні воєнних злочинів під час міжетнічних конфліктів та особливостей проведення миротворчих операцій у Боснії та Герцеговині, Косово і Македонії на початку 2000-х рр.

Доповненням до документів ЄС та Європейської комісії стали документи, які відображають діяльність ОБСЄ – щорічні звіти [204], витяг з декларації Ради з безпеки та співробітництва у Європі (далі – НБСЄ) різноманітні матеріали діяльності за 1991 р. [205–207]. За цими джерелами були проаналізовані правозахисні інструменти, розроблені для врегулювання проблем із масовими порушеннями прав людини на території колишньої Югославії.

Також, у роботі були використані *документи Західноєвропейського союзу* [202–203] та *Північноатлантичного альянсу* [208–215], які були необхідними для дослідження механізмів реалізації "політики примусу до миру" у колишній Югославії. Окрім того, ці матеріали надали можливість розкрити особливості проведення воєнних операцій НАТО на різних етапах Балканської кризи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [211–214].

Третю групу джерел складають документи *урядів (органів влади)*. Особливе значення мали історичні документи та матеріали владних інституцій республік колишньої Югославії [216–231]. Так, серед історичних документів важливими є "Начертаніє. Програма зовнішньої та національної політики Сербії наприкінці 1844 р." [216], "Декларація про утворення Держави словенців, хорватів та сербів" від 29 жовтня 1918 р. [223], витяг з повідомлення про утворення Королівства СХС від 3 грудня 1918 р. [217], та "Корфська декларація" 1917 р. [220]. Дані матеріали стосуються періоду створення Королівства сербів, хорватів та словенців (далі – Королівства СХС). Вони дозволили виявити специфіку державотворчих процесів та особливості формування ідеологічних засад майбутньої Югославії.

В ході дослідження, зазначені джерела були доповнені документами владних інституцій республік колишньої Югославії. Серед них варто виділити конституційні акти Сербії [228], Хорватії [227], Чорногорії [226] та, документи, які регулюють співпрацю означених країн із МТКЮ [221; 230], "Закон про захист Боснії і Герцеговини" [229], та законодавчі акти, які регламентували право на свободу думки, совісті та релігії [222], і права біженців та переселенців [225; 231].

До даної підгрупи також відносяться матеріали, опубліковані на сайті Держдепартаменту США, присвячені розкриттю воєнних злочинів і покаранню винних у контексті діяльності Гаазького трибуналу [232–240].

До *четвертої групи* джерел слід віднести *комплекс документів та матеріалів*, створених міжнародними неурядовими організаціями: "Жінки для жінок" [241–242], "Міжнародною амністією" [243–250], "Міжнародною

комісією з пошуку зниклих осіб" [251–255], "Міжнародною групою управління" [256–257], "Міжнародною кризовою групою" [258–263], "Невідкладною допомогою – Міжнародною медичною допомогою" [264] та "Наглядачем за правами людини" (*Human Rights Watch*) [265–272].

Важливу інформацію містять звіти цих організацій, в яких відображено діяльність місій моніторингу та різноманітних переговорів у ході розслідувань воєнних злочинів. Так, щорічні звіти міжнародної правозахисної організації "Наглядач за правами людини" [270] дозволили виявити чисельні факти порушень прав людини, прояви політичних репресій у союзних республіках, дії урядів держав щодо їх подолання, роль ЄС, США та "Наглядача за правами людини" у припиненні насильства, а також специфіку роботи міжнародних неурядових організацій під час та після Балканської кризи.

Поглибити інформацію про роботу різноманітних інституцій як міжнародних, так і європейських, дозволили документи *п'ятої групи*. Її склали матеріали *національних неурядових та громадських організацій*.

У першу чергу, необхідно виокремити документи *регіональних організацій Західних Балкан* – "Гельсінського комітету у республіках колишньої Югославії" [273–275] та Регіональної комісії [276–285]. Документи даних інституцій відображають чисельні регіональні ініціативи, які дозволили об'єднати зусилля багатьох національних організацій щодо подолання масових порушень прав людини у постюгославських суспільствах. Так, особливе значення мають документи, у яких висвітлені: так звана "робота з минулим" на національному та регіональному рівнях; створення "Комісій правди" та їх діяльність; ведення політичного діалогу.

Джерела, які представляють діяльність *місцевих громадських організацій* у країнах колишньої Югославії є досить різноманітними. Вони є доступними на офіційних веб-сайтах та в архівах організацій, а також опубліковані їх представниками у вигляді окремих збірок. Так, були залучені матеріали, що репрезентують роботу місцевих об'єднань більшості республік

колишньої Югославії: Боснії та Герцеговині, Косово, Сербії, Хорватії (Див. Додаток А). Документи місцевих організацій дозволили виявити процеси розслідування воєнних злочинів, подолання їх наслідків у суспільстві, роботу зі свідками подій 1990-х – 2000-х рр., налагодження міжобщинного діалогу та співробітництва із владою щодо надання допомоги жертвам та ветеранам війни тощо.

Серед доступних матеріалів на особливу увагу заслуговують щорічні звіти місцевих громадських організацій; заяви та доповіді їх працівників; плани діяльності цих інституцій; матеріали конференцій; збірки з усної історії, аналітичні огляди та інтерв'ю; спогади співробітників та волонтерів [286–356]. Означені джерела дозволили прослідкувати регіональні особливості воєнних злочинів під час Балканської кризи; охарактеризувати антивоєнні ініціативи місцевих правозахисників; виявити основні форми діяльності громадських організацій.

Окрім цього, у дисертаційній роботі були використані матеріали аналогічних установ: з Боснії і Герцеговини ("Дослідницький і документаційний центр" у м. Сараєво), Косово ("Центр досліджень, документації та публікації" у м. Пріштина), Сербії ("Центр гуманітарного права" у м. Белград). Спільними для всіх них є те, що працівники таких центрів збирають та вивчають інформацію про Балканську кризу і факти порушення прав людини у регіоні Західних Балкан. Результати їх дослідження відображені у низці монографій, в яких зібрані спогади учасників та постраждалих у військових діях; опубліковані матеріали різноманітних громадських дискусій та наукових семінарів щодо проблеми воєнних злочинів [311; 344; 354–356]. Означені матеріали містять значну кількість різноманітних фактів і є цінним історичним джерелом для вивчення діяльності місцевих громадських організацій щодо подолання наслідків воєнних злочинів часів Балканської кризи.

До *шостої групи* відносяться джерела особистого походження – *мемуари, щоденники із свідченнями очевидців* воєнних злочинів.

Серед мемуарів можна виділити спогади політичних діячів [363–369; 371; 374–375; 378; 386; 392; 403; 407]; представників МТКЮ [362; 384–385]; журналістів [357; 361; 372; 377; 380; 395]; сербських та хорватських військовослужбовців [398; 400; 412]; волонтерів [358–360; 370; 373; 376; 383; 399; 404–405]; жертв та свідків злочинів [382; 387; 401; 409–411; 413], свідків осади Сараєва [388], хірурга вуковарської лікарні [393]; хорватської співачки Т. Кесовії [389], учасників конвою "Лібертас" З. Шпічича [402] і С. Ланга [390; 397] та конвою "Білий шлях" Я. Бубало [379], А. Зідрума [406], та А. Луетича [391] тощо.

Спільною рисою для мемуарів політичних діячів, генеральних прокурорів та добровольців є те, що вони почали створюватися одразу після припинення активних військових дій у регіоні Західних Балкан. Зокрема, вже у 1996–2000 рр. були опубліковані спогади [368; 378–379; 384; 387; 391–392; 407], в яких вперше описано конфлікти у колишніх югославських республіках, діяльність міжурядових організацій, роль держав світу та участь окремих діячів у вирішенні кризи. Упродовж 2000-х рр. друком вийшла низка мемуарів [364–365; 369; 371; 374–375; 386; 403], в яких висвітлено роль окремих осіб у врегулюванні конфліктів, у розкритті злочинів та засудженні винних. Також важливим було збільшення уваги до висвітлення причин та наслідків розпаду колишньої Югославії тощо.

У мемуарах політичних діячів В. Зіммермана [407], Б. Єльцина [363], Б. Клінтона [365], М. Олбрайт [369], М. Тетчер [371] висвітлена позиція Великої Британії, США, Росії у подоланні Балканської кризи. Досить детально проаналізовані політичні і дипломатичні зусилля країн ЄС та надане обґрунтування необхідності застосування сили. За книгами К. Білдта [378], Д. Оуена [368], і Р. Холбрука [386] стало можливим вивчення процесу врегулювання кризи у першій половині 1990-х рр. Втім, основна увага у даних роботах приділена мирним планам щодо Боснії і Герцеговини.

Окремо варто виділити спогади Голови Комітету із зовнішньої політики Хорватії Х. Качича [364] та колишнього президента Хорватії у

2000–2010 рр. С. Месича [392]. Автори звертають увагу на чисельні порушення прав людини у контексті становлення хорватської державності. Так, у мемуарах Х. Качича можна знайти витяги з окремих документів ЄС щодо Югославії, окремі промови американських діячів, тексти інтерв'ю Х. Качича, опубліковані у хорватських та світових ЗМІ. У спогадах С. Месича наведені факти загибелі мирних жителів, руйнації житлової, соціальної і господарської інфраструктури, злочини ЮНА проти хорватського населення.

Важливим джерелом є спогади співробітників МТКЮ – Р. Голдстоуна [384] та К. дель Понте [362], які впродовж 1994–2007 рр. обіймали посаду генерального прокурора трибуналу (1994–1996 рр. та 1999–2007 рр. відповідно), і Ф. Хартманн [385], яка у 2000–2006 рр. була офіційним представником та радником Карли дель Понте. Спогади співробітників трибуналу дозволяють дослідити різноманітні аспекти роботи МТКЮ, а також співпрацю з республіками колишньої Югославії, ЄС, НАТО, систематизувати основні прояви воєнних злочинів. Завдяки спогадам Р. Голдстоуна, К. дель Понте, Ф. Хартманн стало можливим виявити основні перешкоди при розкритті злочинів і відкритті судових справ проти військового керівництва НАТО, албанських, хорватських і боснійських державних діячів.

Своєрідним доповненням до цих спогадів стали мемуари спеціального посланця Генерального секретаря ООН у Боснії і Герцеговині Д. Арріа [375]. Цінності його спогадам додає той факт, що він у 1993 р. відвідав Сребреницю та виступав свідком обвинувачення під час процесу над С. Мілошевичем. Д. Арріа у мемуарах підкреслював, що винними у геноциді боснійських мусульман були і влада югославської федерації, і влада боснійських сербів, і миротворці ООН.

Окрему групу джерел особистого походження становлять мемуари та щоденники військовослужбовців, волонтерів та журналістів, значна частина яких створювалася безпосередньо під час подій, що описувалися. Мемуари

сербських та хорватських військовослужбовців [398; 400; 412] висвітлюють різноманітні аспекти міжетнічних конфліктів у Хорватії 1991–1995 рр., становище населення у самопроголошеній Республіці Сербська Країна, перебування у концентраційних таборах [412]

У щоденниках Г. Божичевича [399], Н. Вілсона [404], М. Гессен [383], В. Ката [405], М. Шараєва [358–360; 370; 373] описана робота волонтерів під час Балканської кризи у Боснії і Герцеговині та Хорватії. Об'єднує ці щоденники той факт, що їх автори були учасниками волонтерського проекту Пакрац, організованого "Антивоєнною кампанією Хорватії" для надання допомоги постраждалим мешканцям хорватських міст Пакрац і Ліпик. Важливі дані містяться і у спогадах Я. Бубало [379], А. Зідрума [406] Т. Кесовії [389], С. Ланга [390; 397], А. Луєтича [391], З. Шпічича [402], які дозволили дослідити надання гуманітарної допомоги населенню м. Дубровника та хорватам Герцеговини через організацію конвоїв "Білий шлях" та "Лібертас" (Див. Додатки М–Н). Означені матеріали є особливо цінними, бо завдяки ним вивчено маловідомі факти роботи місцевих громадських організацій у наданні допомоги мирному населенню під час конфліктів.

Доповнюють комплекс джерел особистого походження книги журналістів П. Кесона [357], М. Белла [377], Л. Булатович [361], Г. Кемпбела [380], С. Смайловича [401], В. Тохмана [372], Р. Петровича [395]. У спогадах висвітлено їхні поїздки до Боснії і Герцеговині, Косово, Сербії під час воєнних дій і після них, а також подано спостереження про військову кампанію НАТО проти СРЮ у 1999 р. Журналістські спогади відображають не тільки чисельні факти, а й передають емоційний чинник тогочасних подій та особисті погляди авторів. На окрему увагу заслуговує низка коротких есе польського журналіста В. Тохмана [372], опублікованих у вигляді окремої книги. Автор аналізує роботу міжнародних патологоанатомів у справі ідентифікації останків загиблих, передачі їх сім'ям загиблих. Це джерело є важливим для виявлення

стану міжетнічних відносин у Боснії і Герцеговині після підписання Дейтонських угод.

Серед джерел особистого походження варто згадати і свідчення біженців, постраждалих від злочинів та учасників конфліктів, які варто виділити з-поміж інших спогадів, оскільки основний акцент у цій групі джерел зроблений на описі злочинів проти цивільного населення. Насамперед, це можна простежити у мемуарах колишніх бранців концтаборів Х. Ерцега [382], М. Петровича [394] та Р. Хукановича [387], свідка осади Сараєва Ж. Іванковича [388], хірурга вуковарської лікарні Ю. Нявро [393].

Окрім того, при роботі над дисертацією були використані свідчення боснійських, хорватських та сербських біженців, жертв злочинів, в'язнів концтаборів, військовослужбовців армій, опубліковані на сайті "Центру подолання минулого – Документа", у рамках реалізації проектів "Кампанія за права цивільних жертв війни" і "Особисті свідчення про війну та інші форми політичного насилля від 1941 р. до сучасності" [347; 352–355]. Означені матеріали надали можливість проаналізувати внутрішню ситуацію у колишніх югославських республіках упродовж військових дій, виявити причини міжетнічної ворожнечі, встановити деталі злочинів проти мирного населення. Спогади албанських та македонських жінок про конфлікт у Македонії 2001 р. зібрані албанською та македонською дослідницями М. Ходжі та А. Бубевською [408]. Їх збірка свідчень є особливо важливою, бо міжетнічні протиріччя та їх наслідки у Македонії є маловивченими.

Загалом, джерела особистого походження містять чисельні факти та унікальну інформацію, яка є недоступною в офіційних документах. Робота із мемуарами, спогадами, щоденниками та свідченнями потребує уважного критичного ставлення до них, через велику роль суб'єктивного фактору, який істотно впливав на підбір інформації при їх написанні.

Сьому групу джерел склали матеріали періодики, представлені збірками листівок "Голос з Дубровника" [418] та "Білий шлях – Боснії Срібної голос" [417] та газети "Дубровницький вісник" [420], які друкувалися

у Боснії і Герцеговині і Хорватії у 1991–1993 рр. Завдяки означеним матеріалам стало можливим дослідження роботи гуманітарних конвоїв "Лібертас" у Дубровнику та "Білий шлях" у Новій Білі і Босні Сребреній.

Значним доповненням до періодичних матеріалів стали *статистичні джерела*, які становлять *восьму групу джерел* у даній дисертації [421–428]. Вони дозволили простежити зміни в етноконфесійній та демографічній структурі населення югославської федерації після закінчення Другої світової війни [422–424; 427–428], показати масштабність скоєних воєнних злочинів [421; 425–426].

Дев'яту групу складають *зображальні джерела*, серед них варто виділити *картографічні, кіно- та фотодокументи*.

Картографічний матеріал представлений картою воєнних злочинів (опубліковані на офіційному сайті МТКЮ) [433] та картами "Міжнародної групи управління" щодо оцінювання пошкоджень транспортної, енергетичної, водної, житлової систем у Боснії і Герцеговині, СРЮ, Косово [429–432; 434–446]. Також під час роботи над дисертаційним дослідженням був використаний "Боснійський атлас воєнних злочинів" [287], створений "Дослідницьким і документаційним центром" м. Сараєва у 2009 р. На ньому позначені місця скоєння злочинів із поділом їх за видами: місця масових поховань, розстрілу людей, культових і архітектурних руйнувань, актів геноциду тощо. "Боснійський атлас воєнних злочинів" є цифровим проектом, тому доступ до нього можна отримати за допомогою програми "Гугл Земля".

У ході дослідження були використанні і факти з *документальних фільмів* "Сербська атака на Дубровник" (1991 р., Хорватія) [453], "Білий шлях" (1992 р., сайт хорватського генерала С. Праляка) [447–448], "Обстріл Сараєва: розповідь очевидця про жахи і руйнування. Боснійська війна" (1993 р., Боснія і Герцеговина) [454], "Сараєво: вулиці в облозі" (1993 р., Боснія і Герцеговина) [452], "Вуковар: місто в облозі" (2006 р., Сербія) [455],

"Конвой "Лібертас" (2010 р., Хорватія) [450], "Війна за Дубровник" (2010 р., Чорногорія) [451], "Злочини до МТКЮ: Прієдор"

Важливі факти надають відео, присвячені обстрілам Дубровника, Вуковара, Сараєва, військовим операціям сербів, мусульман, хорватів [451–455]. Вони свідчать про обстріли житлових, господарських, культурних та архітектурних споруд, які не мали стратегічного значення. Фільми про конвої "Лібертас" [450] і "Білий шлях" [447–448] відображають роботу місцевих організацій у Боснії і Герцеговині та Хорватії щодо надання гуманітарної допомоги цивільному населенню у Дубровнику та регіонах Боснії і Герцеговини. Опрацьовані відеоматеріали про конвої "Лібертас" і "Білий шлях" доповнюють інформацію, наявну в опублікованих джерелах.

Велике значення для дослідження проявів воєнних злочинів та роботи міжнародних і місцевих неурядових організацій під час Балканської кризи мали *роботи фотографів* Е. Ортіза "Розбиті ліхтарі Югославії" [456] у галереї "Військова фотографія. Обмежена" м. Дубровника, та П. Урбана (загинув під час обстрілів Дубровника у 1991 р.), які є частиною виставки "Галереї сучасного мистецтва" м. Дубровника [457]. Документальні фотографії Е. Ортіза та П. Урбана ілюструють руйнування, яких зазнала Хорватія, зокрема м. Дубровник, під час атак ЮНА у 1991 р.; воєнні злочини; роботу міжнародних організацій. Фотороботи Е. Ортіза відображають воєнні злочини проти цивільних осіб у Боснії і Герцеговині, Косово, Хорватії. Крім того, на фотографіях зафіксована щоденна робота миротворців ООН із забезпечення мирного населення продуктами харчування, водою, ліками.

Доповнюють згадані зображувальні джерела *матеріали музейних експозицій*. До них відносяться виставки "Загребський воєнний 1991 р. – десять військових свідчень", яка проходила у Музеї міста Загреба [460], "Вітчизняна війна" [458] у Хорватському історичному музеї м. Загреба (2011 р.), "Дубровник у Вітчизняній війні 1991–1995 рр." (2008–2013 рр.) [459] у Музеї сучасної історії м. Дубровника (2013 р.), "Сребрениця" у "Галереї 11/07/1995" у м. Сараєво (постійно діюча

експозиція) [462], "Югославія: від початку до кінця" у Музеї історії Югославії у м. Белград (2012–2013 рр.) [461]. Матеріали означених експозицій містять плакати, фото, відеофільми, карти місць, де були скоєні масові злочини, свідчення мирних активістів, захисників та постраждалих, книги, особисті речі військовослужбовців і цивільного населення, нагороди хорватських воєнних бригад тощо. Дані джерела висвітлюють як розпад югославської федерації, так і перебіг збройних конфліктів 1991–1995 рр., які мали місце на території Боснії і Герцеговини та Хорватії. Зокрема, напади на м. Загреб, облогу м. Дубровника та м. Вуковара, історію розвитку Югославії від моменту створення до самого розпаду, падіння Сребрениці, причини скоєння там геноциду проти боснійських мусульман. Важливою є наявність на виставках фотодокументів, на яких відображені діяльність міжнародних організацій щодо надання гуманітарної допомоги цивільному населенню, антивоєнні демонстрації, ініціативи мирних активістів, направлені проти ескалації кризи.

У цілому, під час роботи над дисертаційним дослідженням був залучений та опрацьований комплекс різнопланових джерел, який дозволив виявити масштаби та основні прояви масових воєнних злочинів під час Балканської кризи, основні форми діяльності не тільки міжурядових, а й громадських організацій міжнародного та національного рівнів. Поєднання та співставлення інформації з офіційних джерел, кіно-, фото та картографічних джерел, джерел особистого походження дало змогу комплексно дослідити роль різноманітних організацій у вирішенні проблеми подолання наслідків воєнних злочинів у колишній Югославії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

1.3. Методи дослідження та ключові поняття

Під час роботи над дисертаційним дослідженням був використаний різноплановий комплекс загальнонаукових та загальноісторичних методів і принципів.

Так, з-поміж загальнонаукових принципів був задіяний принцип історизму, який дозволив: виявити причини етноконфесійних протиріч між народами колишньої Югославії, починаючи з моменту розселення нащадків південних слов'ян на Балканах до сучасності; виокремити основні розбіжності у розвитку косовських албанців, македонців, мусульман, сербів, хорватів та виявити причини скоєння воєнних злочинів під час Балканської кризи; з'ясувати трансформацію проявів порушення прав людини: від звільнення з роботи, позбавлення майна та переслідування за релігійну та етнічну приналежність до депортацій, організацій концтаборів, масових вбивств тощо.

Принцип багатофакторності дав можливість врахувати вплив внутрішніх та зовнішніх, релігійних та етнічно-культурних, економічних та політичних чинників, які сприяли масовим порушенням прав людини на теренах колишньої Югославії. Також встановлено, що ефективній діяльності гуманітарних інституцій перешкоджали недотримання учасниками конфліктів тимчасових умов про припинення вогню, невиконання резолюцій РБ ООН щодо демілітаризації "безпечних районів", тривала блокада міст, наявність мінної небезпеки тощо. Означений принцип сприяв виокремленню "примусового компоненту" у подоланні воєнних злочинів, яким виступив НАТО, а також дозволив прослідкувати взаємозв'язок та взаємодоповненість політичного, примусового, гуманітарного та правозахисного напрямів діяльності різних інституцій.

Принцип об'єктивності дав змогу виявити та врахувати специфіку історичних умов, які детермінували роль міжнародних та місцевих неурядових організацій у вирішенні проблеми воєнних злочинів. Цей принцип був застосований через комплексний аналіз сукупності різнохарактерних джерел, що дозволило критично та безсторонньо розглянути причини формування національних та етнічних розбіжностей між народами югославської федерації. Також, завдяки принципу об'єктивності було з'ясовано, що міжнародні організації займалися врегулюванням кризи за

усталеною схемою – застосування політичних та дипломатичних методів без урахування місцевої специфіки регіону. Окрім того, було встановлено, що світова спільнота упереджено ставилася до злочинів, які скоювалися сербською стороною; і виявлено, що перебіг військових дій та політична ситуація у колишніх югославських республіках впливали на роботу МТКЮ.

Зазначені принципи були реалізовані через використання загальнонаукових (аналіз і синтез, історичний і системно-структурний) та спеціально історичних (періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний) методів наукового дослідження.

Аналіз та синтез застосовувалися з метою дослідження специфіки роботи міжурядових та громадських організацій на теренах колишньої Югославії та визначення ступеню їх участі у подоланні наслідків масових порушень прав людини.

Історичний метод був необхідний для аналізу витоків та формування міжетнічних та міжрелігійних протиріч, які стали причинами порушень прав людини під час Балканської кризи. Цей метод також дозволив дослідити особливості кожного виду воєнних злочинів, їх наслідки та вплив на подальший розвиток суспільств колишньої Югославії.

Системно-структурний метод забезпечив системність дисертаційного дослідження, і зумовив вивчення напрямів діяльності міжурядових та громадських організацій у їх взаємозв'язку із перебігом конфліктів. Використання системно-структурного методу дозволило виявити комплексний характер напрямів роботи міжурядових та громадських організацій: політичний, гуманітарний і правозахисний.

Метод періодизації дозволив визначити два основні періоди у діяльності всіх організацій у колишній Югославії: "воєнний", який тривав упродовж активної фази Балканської кризи, та "постконфліктний", коли відбувалась повоєнна відбудова та подолання наслідків воєнних злочинів. Діяльність всіх міжнародних та місцевих неурядових організацій на території

колишніх югославських республік розпочалась від моменту ескалації Балканської кризи, і враховуючи масштабність наслідків воєнних злочинів, продовжується і у 2010-х рр. Воєнний та постконфліктний періоди проходили у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії, Хорватії не синхронно. Їх початок і завершення в кожній країні обумовлювався часом протікання міжетнічних конфліктів та підписанням мирних угод про їх припинення. Так, для Боснії і Герцеговини та Хорватії "воєнний період" охоплював 1991–1995 рр. Для Косово, Македонії та Сербії його можна датувати кінцем 1990-х – початком 2000-х рр. Відповідно, постконфліктні періоди у роботі міжнародних та місцевих неурядових установ щодо подолання наслідків воєнних злочинів у Боснії і Герцеговині та Хорватії розпочалися наприкінці 1995 р. після підписання Ердутської (листопад 1995 р.) і Дейтонських (грудень 1995 р.) мирних угод; для Косово і Сербії 15 червня 1999 р., після укладання Військово-технічної угоди; для Македонії 13 серпня 2001 р., із підписанням Охридської рамкової угоди.

Використання порівняльно-історичного методу надало можливість виявити: по-перше, специфіку міжетнічних конфліктів та скоєння воєнних злочинів у різних республіках колишньої югославської федерації; по-друге, спільні і відмінні риси у роботі міжурядових та громадських організацій; по-третє, специфіку діяльності цих організацій під час різних періодів кризи.

Застосування ретроспективного методу дозволило виявити історичні передумови порушень прав людини під час Балканської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Було встановлено, що протиріччя між народами Західних Балкан сформувалися у ході тривалого історичного розвитку, які під впливом різноманітних факторів закріпилися і поглибилися у 1990-х рр., що призвело до масових порушень прав людини та воєнних злочинів.

Також при роботі над дисертацією був використаний проблемно-хронологічний метод, за яким побудовано викладення результатів дослідження. Цей метод дозволив виокремити основні проблеми, пов'язані із причинами Балканської кризи, її перебігом та спробами врегулювання, у

тому числі – вирішення проблеми воєнних злочинів, та розглянути означені проблеми у хронологічній послідовності.

Окремо слід зупинитися на ключових поняттях даного дисертаційного дослідження. До них відносяться: Західні Балкани, воєнні злочини, геноцид, злочини проти людства, злочини проти людяності, порушення Женевських конвенцій, біженці та переселені особи, концентраційні табори, "етнічні чистки", ентитет, анклав, "рожева зона", "безпечний район", "превентивна дипломатія", "політика примусу до миру", "мирний активізм", "подолання минулого".

Західні Балкани – це географічний термін, яким позначають країни колишньої Югославії (окрім Словенії) та Албанію. У дисертаційній роботі поняття Західні Балкани застосовується для визначення політичного субрегіону, який складається з Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Сербії, Словенії, Хорватії, Чорногорії.

Відповідно до "Римського статуту" 1998 р., за яким працює Міжнародний кримінальний суд ООН у Гаазі [5], під "воєнними злочинами" розуміють серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р. під час збройних конфліктів, недотримання правил, законів і звичаїв ведення військових дій, а також порушення міжнародного гуманітарного права. Окрім того, у "Римському статуті" окремо виділяють злочини геноциду, злочини проти людства, злочини проти людяності, порушення Женевських конвенцій, які за своїм змістовним наповненням відрізняються від воєнних злочинів.

Під геноцидом розуміють цілеспрямоване знищення представників певної національної, етнічної, релігійної чи расової групи населення. До злочинів проти людства відносяться вбивства мирного населення, побиття затриманих, жорстоке поводження з заарештованими, злочини проти сакральних об'єктів. Злочини проти людяності це масштабні та систематичні напади на цивільних осіб, скоєні цілеспрямовано та усвідомлено як під час збройних конфліктів, так і у мирний час. До них відносяться організація

концентраційних таборів, насильницька депортація мирного населення, переміщення цивільного населення до центрів для затриманих, вбивства людей у концентраційних таборах. Порушення Женевських конвенцій кваліфікується міжнародним кримінальним правом як недотримання норм і правил ведення війни, міжнародного гуманітарного права та прав людини [5].

Спільним для даних видів злочинів є масовий і системний характер порушень прав людини, велика кількість жертв серед цивільного населення та руйнація культурних і сакральних об'єктів. З огляду на це, у даному дисертаційному дослідженні всі вище означені види злочинів пропонується розглядати як воєнні.

Відповідно до міжнародного гуманітарного права, людей, які стали жертвами насильницького вигнання, були депортовані чи вимушені самотійно покинути місця постійно проживання, називають по-різному: біженці, переселені чи депортовані особи. Досить часто ці поняття використовують як синоніми, хоча у документах ООН зафіксована чітка різниця між ними. Зокрема, 28 липня 1951 р. на Конференції повноправних представників з питань про статус біженців та апатридів (Женева, Швейцарія) була прийнята "Конвенція про статус біженця" [4]. За даним документом "біженцем" вважається особа, яка стала або може стати жертвою переслідувань, що можуть загрожувати її фізичному існуванню. При цьому, такі особи покидають територію своєї держави, тобто перетинають міждержавні кордони. Щодо поняття "переселена особа" або "внутрішньопереселена/депортована особа", то воно означає особу, яка також стає жертвою переслідувань або гонінь, втім, внаслідок переселення не залишає межі країни свого постійного проживання. Статус даних осіб був зафіксований у 1998 р. у "Керівних принципах з питання про переміщення осіб всередині держави" [6], які дозволили регулювати проблему вимушених переселенців у різних регіонах світу, у тому числі і у колишній Югославії.

У сучасному розумінні "концентраційний табір"¹ – це спеціальне місце для масового примусового утримання населення (політичних в'язнів, військовополонених та заручників, захоплених у ході конфліктів та війн). Факти свідчать, що концентраційні табори у колишній Югославії виникли на самому початку міжетнічного конфлікту, а саме з 1991 р.

Термін "етнічні чистки" був вперше запроваджений Державним департаментом США для характеристики подій у регіоні Західних Балкан [503]. Він означав проведення спеціальних кампаній із зачистки території від певної етнічної групи, а також переслідування цивільного населення за етнічними ознаками. Цікаво, що дане визначення застосовувалось Державним департаментом США для засудження дій сербів у всіх військових конфліктах упродовж 1989–1995 рр., та для позначення політики С. Мілошевича щодо Косова у 1997–1998 рр. Дії мусульман та хорватів у першій половині 1990-х рр. оцінювалися як "етнічний конфлікт".

Окремо необхідно зупинитися на понятті "ентитет", який був уведений до міжнародного права після підписання Дейтонських мирних угод у листопаді 1995 р. Під ентитетом слід розуміти державне утворення, сформоване за етнічною ознакою. У складі Боснії і Герцеговини існують два ентитети – Республіка Сербська та Мусульмано-Хорватська Федерація.

Також, увагу слід зацентувати на поняттях "рожева зона", "безпечний район", "превентивна дипломатія", "політика примусу до миру", які характеризують діяльність міжнародних організацій під час воєнного періоду Балканської кризи.

Зокрема, поняття "рожева зона", "безпечний район", "превентивна дипломатія" були введені до міжнародного права резолюціями РБ ООН. Так, "рожева зона" означала території, підконтрольні сербським силам, де мешкали переважно серби. Під "безпечним районом" прийнято розуміти

---

¹ Закон України "Про жертви нацистських переслідувань" [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 24. – ст.182. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1584-14>. – Назва з титулу екрану.

демілітаризовані території, створені у таких містах Боснії і Герцеговини як Біхач, Горажде, Жепа, Сараєво, Сребрениця, Тузла та прилеглих до них територіях. Політика "превентивної дипломатії" була започаткована ЄС та НБСЄ (ОБСЄ) у 1991 р., а визначення терміну вперше дав Генеральний секретар ООН Б. Бутрос-Галі у 1992 р. [57, с. 6]. "Превентивна дипломатія" означала намагання міжнародних організацій за допомогою дипломатичних методів попередити розпад югославської федерації та не допустити поглиблення конфліктів у регіоні Західних Балкан.

Поняття "політика примусу до миру" означає проведення операцій, направлених на припинення конфліктів за допомогою силових методів [57, с. 13–14]. Подібна політика у колишній Югославії була започаткована у 1994 р., коли сили Північноатлантичного альянсу розпочали військову кампанію проти боснійських сербів у Боснії і Герцеговині.

Розкриття змісту понять "мирний активізм" та "подолання минулого" є необхідним для характеристики особливостей роботи національних громадських організацій Західних Балкан.

Поняття "мирний активізм" зустрічається у щоденниках та мемуарах волонтерів, які таким чином позначали діяльність місцевих об'єднань, волонтерських груп та центрів, спрямовану на вироблення методів і механізмів ненасильницького вирішення конфліктів, пропагування культури мирного та толерантного існування.

"Подолання минулого" або "робота з минулим" – це дослідження проявів воєнних злочинів та ознайомлення із ними громадськості, яке виникло у країнах колишньої Югославії наприкінці 1990-х рр. [309, str. 105].

У цілому, весь комплекс вище охарактеризованих принципів та методів наукового дослідження із врахуванням ключових понять, дозволив проаналізувати сутність, витоки і прояви порушень прав людини під час Балканської кризи.

* * *

Таким чином, аналіз стану наукової розробки проблематики воєнних злочинів та участі міжнародної та місцевої спільноти у подоланні їх жахливих наслідків у колишній Югославії засвідчив відсутність комплексного дослідження у цій царині як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Представлена дисертаційна робота є спробою здійснити таке вивчення, що можливе завдяки наявності доступного комплексу різнопланових документів, які склали доволі репрезентативну джерельну базу даної дисертації. Застосований комплекс методів дослідження дозволив зробити аргументовані узагальнення та висновки, обумовлені поставленою метою, дослідницькими завданнями, науковою новизною та практичним значенням роботи.

На основі проведеного дослідження, основні результати якого представлені у наступних розділах, було також встановлено, що для подальшої розробки даної проблематики варто додатково вивчати взаємодію місцевих громадських об'єднань із урядами колишніх югославських республік у врегулюванні проблем, пов'язаних з масовими порушеннями прав людини у різні періоди Балканської кризи; проаналізувати нормативно-правову базу, розроблену для подолання наслідків злочинів та кризи на місцевому рівні; більш детально охарактеризувати механізми "роботи із минулим" та їх вплив на подальший розвиток постюгославських суспільств. Більш ретельне вивчення означених питань буде можливим із часом, коли відкриють архіви нових незалежних держав, що виникли на просторах колишньої Югославії.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ, ЗАЛУЧЕНИХ ДО ВИРІШЕННЯ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У КРАЇНАХ КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

2.1. Витоки міжетнічних протиріч у регіоні Західних Балкан

Для кращого розуміння того історичного контексту, в якому діяли міждержавні та громадські організації на території Західних Балкан, варто зробити ретроспективний огляд та окреслити основні причини, що призвели до кризи на Балканах наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Значна частина українських та зарубіжних науковців погоджуються з тим, що початок міжетнічних протиріч у Західних Балканах був покладений утворенням Королівства СХС у 1918 р. [468; 515; 545]. Втім, витоки проблем на етноконфесійному ґрунті в означеному регіоні почали формуватися задовго до появи цієї держави. У ХХ ст. ці протиріччя досягли свого апогею, набули більш радикального і гострого характеру та стали причинами воєнних злочинів у 1990-х – 2000-х рр.

Масове заселення Балканського півострова слов'янськими племенами відбувалося упродовж V–VII ст., і було пов'язано із Великим переселенням народів. У західній та південно-західній частині півострова розселялися та поступово об'єднувалися племена протословенців та протохорватів; у південній та східній частинах Балканського півострова мали місце процеси консолідації у прашурів македонців, мусульман, сербів, чорногорців. Специфікою розселення стало те, що поселення протохорватів та протосербів розташовувалися по лінії узбережжя м. Котор – м. Ніш – Балканський хребет – узбережжя Чорного моря, яка виступала своєрідною межею між Римською та Візантійською імперіями [508, с. 7]. Таким чином, вже тоді були закладені основи територіального розмежування, відповідно до якого подальший історичний розвиток словенців і хорватів був пов'язаний переважно із

Західною Європою, а македонців, мусульман, сербів і чорногорців – зі Східною Європою.

Невід'ємною складовою етнічної консолідації місцевих етнічних груп були і релігії, першою з яких стало християнство, яке почало розповсюджуватися на території Західних Балкан з VII–IX ст. [509, с. 45]. Так, протословенці та протохорвати, внаслідок діяльності германських місіонерів, прийняли західний варіант християнства. Серед македонців, мусульман, сербів та чорногорців у другій половині IX ст. поширення набув східний варіант християнства, що стало результатом культурної та просвітницької місії братів Кирила та Мефодія. Остаточо релігійні відмінності між зазначеними етнічними групами закріпилися у 1054 р. після розколу християнської церкви на католицьку та православну.

Релігійна, а також етнічна, дефрагментація у середині XV ст. у західнобалканському регіоні посилилася із приходом турків. Територія сучасних Боснії і Герцеговини, Македонії, Сербії, Чорногорії стала регіоном активної експансії турків-османів, тому значна частина населення була ісламізована [469, с. 101]. Важливим є той факт, що населення Боснії і Герцеговини приймало мусульманство добровільно. У результаті, мусульмани ізолювалися від своїх сусідів, які перестали їх сприймати як представників слов'янського етносу.

Посилив релігійну диференціацію процес оформлення церковних організацій, які відігравали провідну роль у процесах самоідентифікації південнослов'янських етнічних груп і були центрами боротьби проти австрійців, турків, угорців тощо. Зокрема, у Хорватії, із прийняттям християнства, Рим у IX ст. санкціонував утворення єпископії з латинським обрядом у м. Нін [506, с. 17]. У Боснії, завдяки широкому розповсюдженню у XIII ст. богомільської єресі, відбувався процес виникнення релігійних общин, які деякі дослідники розглядають як першу протобоснійську церкву. Щодо Сербії, то формування власної церковної організації розпочалося також у

XIII ст., коли за рішенням Нікейського собору була утворена окрема сербська автокефалія.

Таким чином, у релігійному відношенні населення Західних Балкан розділилося на католиків (хорвати та словенці), православних (сербі, македонці, чорногорці), прибічників ісламу (частина боснійців).

Політичний розвиток народів Західних Балкан також не сприяв етнічній консолідації. Перші держави сформувалися тут упродовж VII–XV ст. До них відносилися Боснійська бановина, Далмація, держава Само, Дукля (Зета), Сербська держава Неманичів, Склавінія, Карантанія, Королівство Хорватія. Правителі означених утворень здебільшого орієнтувалися не на співпрацю один із одним, а на сильні іноземні держави, що було обумовлено існуючими історичним зв'язками. Зокрема, землі сучасних словенців та хорватів входили до Франкської держави Карла Великого, а пізніше потрапили під вплив Угорського королівства. Ситуація знову змінилася у IX ст., коли словенська держава Карантанія потрапила під владу німецьких князів. У той час як землі хорватів з середини XII ст. увійшли до складу Австрії. Територія, населена македонцями, мусульманами, сербами, чорногорцями знаходилась під постійним впливом Візантійської імперії упродовж VIII–XIV ст.

Починаючи з XIII–XIV ст. землі південних слов'ян, через свою роздробленість, були завойовані і потрапили до складу Османської імперії та держави Габсбургів. Ці імперії визначали подальший розвиток народів у західнобалканському регіоні досить тривалий час, що призвело до поглиблення розбіжностей у релігійній та етнічній сферах протягом XIV–XIX ст. Політика іноземних держав призвела до закріплення відмінностей у духовній та матеріальній культурі, писемності, світогляді, національному менталітеті, традиціях. З огляду на це, можна стверджувати, що зовнішній чинник мав вирішальне значення як у становленні державності, так і у формуванні розбіжностей всередині південнослов'янського етносу. Наслідком подібних процесів була слабка соціально-політична структура

державних центрів та відносно легке їх потрапляння під вплив іноземної дипломатії.

XIX ст. стало періодом активізації національно-визвольних рухів у всій Європі, та, зокрема, у південнослов'янських народів у складі Габсбурзької (з 1867 р. – Австро-Угорської) та Османської імперій. Спільним для всіх етнічних груп були ідеї національного визволення, проте тільки у Сербії та Хорватії вони набули найбільш динамічного розвитку і радикального змісту.

Спільним для сербського та хорватського національних рухів було звернення до історичного минулого обох народів, коли вони мали власну державність в етнічних межах проживання і певну незалежність від іноземних держав. Апелювання до минулого знайшло своє відображення у прагненнях сербської і хорватської інтелігенції об'єднати території проживання як сербів, так і хорватів в окремі держави. Внаслідок появи подібних ідей, з 1840-х рр. сформувалися концепції "Великої Сербії" та "Великої Хорватії". Методи їх реалізації у сербів та хорватів значно відрізнялися.

Серби почали із збройних повстань (Перше сербське повстання 1804–1813 рр. та Друге сербське повстання 1815–1817 рр.), внаслідок чого вже у 1830 р. було утворене автономне Сербське князівство у складі Османської імперії. Наступним кроком стало теоретичне обґрунтування необхідності об'єднати сербське населення Боснії, Герцеговини, північної Албанії, Сербії, Чорногорії у межах однієї держави. Означена ідея була зафіксована у документі "Начертаніє. Програма зовнішньої та національної політики Сербії наприкінці 1844 р.", автором якого був міністр внутрішніх справ Сербського князівства Ілія Гарашанін [216]. У подальшому дана програма стала ключовим документом, на основі якого лідери сербського національного руху домагалися розширення автономії Сербського князівства, що і мало стати прообразом "Великої Сербії".

Хорвати своє національне відродження розпочали у культурній сфері, поступово перейшовши до політичного протистояння з австро-угорським

урядом. Проявом хорватського національного руху став ілліризм, який зародився у 1830-х рр. Його ідеологом був хорватський літератор та політичний діяч Людевіт Гай [219]. Основний акцент прихильники ілліризму зробили на мовне питання – відродження хорватської мови. Поступово зміст цього руху наповнився вимогами автономії для хорватської бановини (адміністративно-територіальної одиниці) у складі Австро-Угорщини та об'єднання всіх хорватів в одну націю і державу – "Велику Хорватію". З метою забезпечення підтримки хорватським національним ідеям з боку інших південнослов'янських народів Османської та Австро-Угорської імперій, учасники руху називали всіх слов'ян "іллїрами". Подібне узагальнення не мало позитивних наслідків, оскільки ідеї ілліризму не були сприйняті жодним із південнослов'янських народів.

Загалом, національні рухи сербів та хорватів не були спрямовані на утворення єдиної південнослов'янської держави. Навпаки, вони прагнули реалізувати власні задуми, спираючись на підтримку зовнішніх сил – серби орієнтувалися на Російську імперію, а хорвати – на Австрію.

На противагу рухам сербів та хорватів, національні рухи мусульман, словенців, чорногорців у першій половині XIX ст. мали досить поміркований характер і обмежувалися боротьбою у культурній сфері та вимогами надання автономії. Втім, "весна народів" у березні 1848 р. сприяла тому, що словенці і чорногорці, які проживали в імперії Габсбургів, активізували свої прагнення щодо об'єднання земель свого етнічного проживання. Одночасно із цим, мусульмани у складі Османської імперії почали боротьбу за звільнення з-під верховної влади султана. Щодо македонців, то впродовж XIX ст. відбувався процес їхньої само ідентифікації як окремої нації, розвиток якої був тісно пов'язаний із Грецією та Болгарією. Саме у контексті національних рухів у цих державах у 1890-х – на початку 1900-х рр. македонці почали відстоювати право на власну державність.

Таким чином, перша половина XIX ст. стала переломним періодом для народів Західних Балкан. Характерною рисою їх розвитку стала активізація

національних рухів, які відрізнялися ідейним змістом та цілями. Єдиною спільною рисою цих рухів була відсутність спрямованості на утворення єдиної південнослов'янської держави. Втім ідеї, розроблені сербами, словенцями та хорватами, заклали засади формування концепції так званого югославізму [529, р. 69].

Югославізм зародився як один із напрямів ілліризму і більш конкретно окреслив політичні вимоги хорватів. Його авторами були хорватські єпископи Йосип Юрай Штроссмайєр та Франьо Рачко, які у 1860–1870-х рр. сформулювали термін "югославізм" та теоретично його обґрунтували. Суть означеної концепції полягала у необхідності об'єднати всі південнослов'янські народи Австро-Угорщини та Османської імперії у межах однієї держави. Втім, реалізувати дану концепцію без допомоги інших народів Західних Балкан було неможливо. Досягти подібної підтримки було досить складно. Окрім того, доля деяких з південнослов'янських народів значно змінилась у відповідності до рішень Берлінського конгресу 1878 р. [180]. Зокрема, Сербське королівство отримало незалежність; у той час як Чорногорія також стала політично незалежною, але потрапила в економічну залежність від Австро-Угорщини. Македонія продовжувала залишатися у складі Османської імперії, Боснія і Герцеговина була окупована військами Австро-Угорщини [469, с. 101]. Словенці та хорвати негативно поставилися до відновлення сербської державності, оскільки самі вони продовжували перебувати у складі Австро-Угорської держави [477, с. 72]. Ситуація взаємного невдоволення поглиблювалась сербсько-хорватськими суперечками щодо Боснії і Герцеговини – і серби, і хорвати прагнули включити ці землі до майбутніх "Великої Сербії" чи "Великої Хорватії".

Напередодні Першої світової війни серед народів Західних Балкан були поширені дві основні ідеї: (1) утворення єдиної, але не унітарної держави македонців, мусульман, сербів, хорватів, чорногорців; та (2) реалізація концепції послідовного інтегрального унітаризму (югославізму), орієнтованої на повне злиття народів у єдину югослов'янську націю.

Втіленням означених ідей стало утворення 1 грудня 1918 р. Королівства СХС, що виникло внаслідок об'єднання Сербського королівства із Державою словенців, хорватів і сербів (проголошена в ніч з 28 на 29 жовтня 1918 р.) [223]. Ймовірно, однією з причин цього об'єднання стала політична слабкість останньої, яка не здобула міжнародного визнання.

Погляди на нову державу, очолювану сербською династією Карагеоргієвичів [217, с. 26–27], були різними: серби бачили її як унітарну і єдину; хорвати і словенці – як федерацію або конфедерацію, хоча три означені народи отримали статус державотворчих націй на рівних засадах. Сербія та серби зайняли у Королівстві СХС панівне становище, а побажання словенців і хорватів щодо конфедеративного або федеративного устрою держави не були враховані.

З 1929 р. Королівство СХС було трансформовано у Королівство Югославія, назва якого мала символізувати реалізацію концепції інтегрального югославізму. Югославія була штучним утворенням, до складу якого були включені землі і народи, що різнилися за низкою базових для національного об'єднання ознак – політичних, релігійних, етнічних та духовних.

У тому ж році у Югославії був введений новий адміністративний поділ на 9 бановин, кордони яких не співпадали з етнічними межами проживання того чи іншого народу [506, с. 250]. Втілення у життя концепції інтегрального югославізму більшість населення держави не підтримала, у тому числі й серби.

Це призвело до радикалізації національних рухів, внаслідок чого почали виникати різноманітні терористичні організації. Серед екстремістських угруповань 1930-х рр. варто виділити "Усташа – Хорватську революційну організацію" (усташів), очолюваних А. Павеличем (Хорватія), "Внутрішню македонську революційну організацію" (Македонія), "Організацію югославських націоналістів – "Збір" (Сербія). Найбільш відомою акцією подібних організацій стало вбивство у 1934 р. югославського

короля Олександра I разом із міністром іноземних справ Франції Л. Барту у м. Марсель, яке вчинили члени "Внутрішньої македонської революційної організації" [506, с. 111].

Таким чином, національне питання у Королівстві СХС, а потім у Королівстві Югославія було одним із найбільш гострих. На збройні виступи, демонстрації і терористичні акції влада реагувала лише застосуванням сили і посиленням політики унітаризму та централізму, які були складовими елементами концепції інтегрального югославізму. За таких обставин, міжетнічні протиріччя ускладнилися, а також набула поширення радикальна і, переважно, збройна боротьба за право на самовизначення і державний суверенітет.

У роки Другої світової війни ситуація у Королівстві Югославія ускладнилась через встановлення 6 квітня 1941 р. окупаційного "нового порядку", коли територія держави була поділена між Болгарією, "Великою Албанією", Італією, Німеччиною та Угорщиною. Всі держави-загарбниці вміло скористалися сепаратизмом, релігійними та національними протиріччями, які існували у Югославії до початку війни.

Саме у цей період, 10 квітня 1941 р., була проголошена Незалежна Держава Хорватія (далі – НДХ), що стало реалізацією концепції про "Велику Хорватію". Слід відзначити, що у межах НДХ сербсько-хорватські протиріччя, викликані ще тим, що серби першими у ХІХ ст. відновили власну державність, набули більш радикальних форм.

Ідеологія усташів стала панівною в НДХ і була спрямована на фізичне винищення сербів і частково мусульман, які відмовлялися прийняти католицизм та підкоритися новій владі. До складу держави були включені землі, які усташський уряд вважав виключно хорватськими, а саме: Боснію і Герцеговину, частину Далмації, Срему, внутрішні райони Хорватії та Славонії [468, с. 150].

Усташський уряд копіював методи нацистів Німеччини і тому цілеспрямовано знищував представників нехорватського населення НДХ.

Основними формами були геноцид, "етнічні чистки", організація концтаборів, серед яких найбільшими були Ясеновац (дані про загиблих коливаються від декількох десятків тисяч до одного мільйона), Стара Градішка (вбито 75 тисяч осіб), Ядовно (вбито 72 тисячі осіб) [508, с. 342].

Окрім цього, знищувалися православні культові споруди, заборонялося використовувати кириличну абетку, відбувалося насильницьке окатоличення тощо. Так, серби у НДХ мали носити нарукавні пов'язки з латинською буквою "P", що означало "Pravoslavac" (православний).

На території окупованої Югославії в роки Другої світової війни почали організовуватися два рухи опору. Одним з них був четницький рух на чолі з Драже Михайловичем, спрямований на відновлення Великої Югославії, а в ній "Великої Сербії", етнічно чистої, без національних меншин [468, с. 162]. Іншим рухом був партизанський, очолюваний Йосипом Брозом Тіто, якого підтримував Радянський Союз. Через те, що четники у своїй діяльності демонстрували зростання радикального націоналізму та шовінізму, політичні кола Югославії переорієнтувалися на співпрацю із Комуністичною партією Й. Броза Тіто, рух опору якого був багатонаціональним за своїм складом, тому й підтримувався більшістю населення окупованої Югославії.

Після визволення території Югославії у листопаді 1945 р. відбулися вибори до Установчої скупщини, де перемогу здобула Комуністична партія, очолювана Й. Брозом Тіто. За його ініціативою у тому ж році була проголошена Федеративна Народна Республіка Югославія (далі – ФНРЮ). До її складу увійшли шість рівноправних республік – Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія та Чорногорія.

Після закінчення Другої світової війни етноконфесійний склад населення Югославії змінився внаслідок "етнічних чисток" усташського режиму та країн-окупантів. У більшості республік федерації корінне населення було майже однорідним, але національна проблема продовжувала залишатися визначальним чинником внутрішнього життя ФНРЮ (з 1963 р. –

СФРЮ). Протиріччя загострилися у Боснії і Герцеговині, Косово, Хорватії, де серби були другим за чисельністю народом після титульної нації.

Створення югославської федерації не відповідало прагненням національних кіл про формування самостійних унітарних республік. Особливо це стосувалось представників Сербії, які прагнули включити до складу своєї республіки всі сербські землі Боснії і Герцеговини та Хорватії. З огляду на це, політика Й. Броза Тіто, який став керівником Югославії, була спрямована на ліквідацію будь-яких проявів націоналізму. У першу чергу, Й. Броз Тіто прагнув подавити сербський шовінізм і зменшити роль сербського фактору у житті федерації. Будь-які прояви національних виступів жорстоко придушувалися. Незважаючи на це, у кожній з республік югославської федерації розвивалися національні рухи, які набули найбільш радикального характеру у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії.

Окрему увагу слід приділити мусульманському фактору, який був присутнім у боснійському, косовському та македонському національних рухах, кожен з яких мав свою специфіку. Для Боснії і Герцеговини у повоєнній Югославії цей фактор був важливим аспектом внутрішнього життя. Дані союзних та республіканських переписів 1948 р., 1953 р., 1961 р., 1971 р., 1981 р. та 1991 р. [422–424; 427–428] свідчать, що після Другої світової війни у югославській федерації відбувалось формування окремої нації мусульман. Зокрема, під час проведення переписів у 1948 р. та 1953 р. у переписних анкетах була відсутня категорія "мусульманин" у значенні етносу, нації чи народності [423]. Тому мешканці Боснії і Герцеговини ідентифікували себе як мусульмани за релігійною приналежністю. Ситуація змінилася у 1961 р., коли до переписних анкет у розділі про етнічну приналежність була додана категорія "мусульманин" (25,7%). Вже за переписом 1971 р. ця категорія була віднесена до розділу "народність" (39,6%). Починаючи з 1981 р. боснійські мусульмани отримали змогу ідентифікувати себе як "мусульмани" вже у значенні "національність" (39,5%) [422; 424; 427–428].

Визнання у 1971 р. мусульманського населення Боснії і Герцеговини, за розпорядженням Й. Броза Тіта, окремою мусульманською народністю, активізувало мусульманський національний рух [480, с. 10]. Його ідейну спрямованість визначали розвиток питання у Югославії та "Ісламська декларація", написана лідером руху А. Ізетбеговичем у 1970 р. У цьому документі обґрунтовувалась необхідність утворення ісламської держави у Боснії і Герцеговині та приєднанням до неї Косова та Санджаку.

Найбільшою національною проблемою Косова був албанський рух, який виявився одним з найрадикальніших у Югославії. У Косово проживали серби та косовські албанці, кількість яких постійно зростала. У роки Другої світової війни серед албанців Косово розповсюджувалися ідеї іредентизму, які передбачали об'єднання всіх албанців у "Великій Албанії". Це призвело до напруження міжетнічної ситуації у краї, звідки почали виїжджати серби та чорногорці. Після війни до Косово масово переселялися албанці, що було наслідком того, що Й. Броз Тіто мріяв про утворення Балканської федерації, до якої мала приєднатися Албанія, тому населенню останньої дозволялося вільно перетинати кордон із Югославією. У такий спосіб відбувалось не тільки збільшення населення краю та інтеграція Албанії до ФНРЮ, а й зростав албанський націоналізм і сербський шовінізм, через який серби намагалися захистити свої права у Косово. Фактично, в автономному краї почали паралельно існувати дві системи органів влади – сербська і албанська, що призвело до перетікання етнічних проблем до політичної і культурної сфер.

У Македонії складна етноконфесійна ситуація існувала упродовж століть, оскільки територія республіки входила до складу Болгарії, Греції, Сербії, Туреччини тощо. Проблема возз'єднання етнічних земель була вирішена у 1945 р., коли Македонія як окрема республіка увійшла до складу Югославії. Проте, невирішеною залишилась проблема співіснування албанського (мусульманського) та македонського (православного) населення. Албанський фактор постійно ускладнював ситуацію у Македонії через

прояви сепаратизму та зростання чисельності албанського населення у північній частині держави.

У Хорватії спрямованість національного руху визначали історично сформовані сербсько-хорватські протиріччя. Початком руху стало поширення у суспільстві республіки наприкінці 1960-х рр. націоналістичних закликів щодо необхідності отримання державної незалежності. Значний вплив на внутрішню ситуацію мало відродження за кордоном діяльності усташських організацій. У листопаді 1971 р. приблизно 30 тисяч хорватських студентів у Загребі оголосили про безстрокове голодування [506, с. 268]. Метою цієї акції було надати підтримку прагненням керівництва Хорватії щодо більшої економічної автономії та отримання державного суверенітету. Наслідками цих подій стали озброєння сербів в анклавів Хорватії, відродження хорватського націоналізму, про що Й. Броз Тіто заявив у грудні 1971 р. [468, с. 285].

На момент смерті Й. Броза Тіто у травні 1980 р., на одноосібній владі якого трималась вся структура югославської федерації, у державі почали загострюватися кризові явища в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах. Це позначилось і на національних відносинах, тому що деякі з існуючих протиріч переросли у відкрите протистояння на республіканському і федеральному рівнях.

Одними з перших почалися виступи у Косово, проявами яких були масові демонстрації у березні-квітні 1981 р. з вимогами косовських албанців надати краю статус республіки. Кінцевою метою був вихід зі складу Югославії або приєднання до Албанії. Керівництво Сербії, до складу якої Косово входило на правах автономії, побачило у цьому серйозну загрозу для територіальної єдності республіки. Тому у березні 1981 р. до Косово були введені війська і запроваджено військовий стан. У відповідь на такі дії сербської влади радикальне крило албанського національного руху розгорнуло кампанію за етнічно чисте Косово.

У наступні роки намагання як сербського, так і федерального урядів змінити ситуацію не мали ефективних наслідків. До того ж, загострилася ситуація у Македонії, в якій на початок 1990-х рр. албанці склали одну третину всього населення, тому почали активно вимагати надання їм автономії і прирівняти до державотворчих націй.

Переважає більшість дослідників-балканістів пов'язують розпад Югославії із черговим загостренням ситуації у Косово у 1989 р. [474; 508]. Втім, відправною точкою дезінтеграційних процесів варто вважати 1986 р., коли головою Президії Центрального комітету Союзу комуністів Сербії було обрано С. Мілошевича, в якому сербське населення федерації побачило виразника своїх інтересів. С. Мілошевич, апелюючи до несправедливого територіального устрою Югославії після Другої світової війни, коли сербські території виявилися роз'єднаними, відродив питання про утворення "Великої Сербії". Саме реанімація даної концепції призвела до появи та посилення у Словенії і Хорватії відцентрових тенденцій і сприяла приходу до керівництва у всіх республіках осіб, які захищали право своїх націй на самовизначення.

У результаті це призвело до відкритої національної ворожнечі у 1990-х – на початку 2000-х рр. та до масових міжетнічних конфліктів по території всієї Югославії, що увійшли в історію як Балканська криза. Зміни у федерації розпочалися у 1990 р., коли в республіках пройшли перші багатопартійні вибори, на яких перемогу отримали націоналістичні партії. Їх лідери – А. Ізетбегович (Партія демократичної дії, Боснія і Герцеговина), С. Мілошевич (Соціалістична партія Сербії, Сербія), Ф. Туджман (Хорватська демократична співдружність, Хорватія), І. Ругова (Демократична ліга Косова, Косово) – стали ідеологами формування якісно нової національної політики у своїх республіках. С. Мілошевич активно пропагував ідеї утворення "Великої Сербії", А. Ізетбегович, І. Ругова, Ф. Туджман виступали за необхідність існування незалежних Боснії і Герцеговини, Косово, Хорватії відповідно. Крім того, легалізація радикальної

організації косовських албанців Визвольної армії Косова (далі – ВАК), яку очолювали А. Чеку та Х. Тачі, спровокувала загострення ситуації у Косово.

Прихід до влади у республіках федерації національних урядів та їх радикальна політика погіршили ситуацію в етноконфесійній сфері. Партія демократичної дії (Боснія і Герцеговина) та Хорватська демократична співдружність (Хорватія), одразу після виборів розпочали кампанії переслідування та залякування представників інших націй та конфесій [409, с. 122–124].

Етноконфесійні протистояння, які мали давні історичні корені, посилювалися взаємними територіальними претензіями. Упродовж століть етнодемографічна структура населення земель Югославії зазнавала корінних змін, тому жодна з держав не бажала віддавати частину власної території, при цьому – претендувала на чужу. До своїх держав намагалися приєднати території з компактним проживаючими мусульманами, косовськими албанцями, сербами та хорватами відповідні республіки Югославії. Так, у Боснії і Герцеговині суперечки виникли між мусульманами та сербами через Республіку Сербську; у Македонії – між македонцями та албанцями за надання останнім широкої територіальної автономії; у Сербії між албанцями та сербами через Косово; і Хорватії – між сербами та хорватами через Республіку Сербську Країну. Етноконфесійні та територіальні протиріччя призвели поступово до розпаду югославської федерації, яка з 27 квітня 1992 р. із СРФЮ була трансформована у СРЮ, у складі Сербії та Чорногорії. Інші республіки під час міжетнічних конфліктів отримали та утвердили власну державну незалежність.

Самопроголошена республіка хорватських сербів Республіка Сербська Країна стала основою сербсько-хорватського протистояння у Хорватії. У 1990 р. хорватські серби почали утворювати самостійні автономні області у Книнській області, Східній та Західній Славонії, Сремі, Бараньї (територія Республіки Сербської Країни). Цей процес супроводжувався озброєнням сербів та локальними сутичками із хорватською поліцією [470; 488]. Дані

події свідчили про небажання сербів Хорватії виходити зі складу федерації. Уряд С. Мілошевича у Сербії підтримував дії сербів Хорватії, оскільки вони дозволяли зберегти всі землі в одній державі, заселені сербами, а також сприяли реалізації концепції "Великої Сербії". Керівництво Хорватії не бажало втрачати хорватські території, заселені сербами, тому що вони мали стратегічне значення для держави. При цьому президент Хорватії Ф. Туджман прагнув утворити етнічно чисту "Велику Хорватію" з одним державотворчим народом. Першим кроком до цього стало прийняття Конституції 1990 р., за якою серби отримали статус національної меншини.

Врешті, політичне протистояння перейшло у військове. Перший великий збройний конфлікт на території Югославії мав місце у Словенії (25 червня – 5 липня 1991 р., так звана "десятиденна війна"), яка 25 червня 1991 р. разом із Хорватією заявила про свій вихід із СФРЮ [468; 575]. Федеральний уряд ввів підрозділи ЮНА до Словенії, але під тиском міжнародної спільноти був змушений припинити ведення військових дій. У Словенії етнічна структура населення була майже однорідною, тому тут вдалось уникнути гострого спалаху націоналізму.

Найбільш жорстокий конфлікт на теренах колишньої Югославії мав місце у Боснії і Герцеговині у 1992–1995 рр. [492; 539]. На момент початку розпаду федерації ситуація у даній республіці була досить толерантною і мирною. Проте, саме тут розгорнулася громадянська війна, в основі якої були хорватський націоналізм, ісламський фундаменталізм, сербський шовінізм.

Головною причиною конфлікту дослідники називають небажання Сербії визнати незалежність Боснії і Герцеговини. Окрім цього, основними факторами, які призвели до війни, були аналогічні до хорватських: прагнення Президента Боснії і Герцеговини А. Ізетбеговича утворити мусульманську державу та небажання боснійських сербів виходити зі складу СФРЮ.

Це проявилось у виникненні на території цієї країни трьох державних утворень: у січні 1992 р. боснійські серби проголосили про створення Республіки Сербської із власними органами влади та армією [474, с. 231]; у

лютому 1992 р. Боснія і Герцеговина оголосила про свою незалежність та вихід з СФРЮ; у липні 1992 р. у північних та південних районах Боснії і Герцеговини була утворена Хорватська держава Герцег-Босна [474, с. 264]. Тож, у даній республіці колишньої югославської федерації упродовж 1992–1995 рр. між собою воювали серби, хорвати, боснійські мусульмани, які періодично діяли по формулі "два проти одного": серби та хорвати проти боснійських мусульман, або мусульмани та хорвати проти сербів.

Підсумком війни у Боснії і Герцеговині стали Дейтонські мирні угоди, розроблена під егідою міжнародної Контактної групи та підписана у грудні 1995 р. на військовій базі Дейтон (США) [184]. За даним документом Боснія і Герцеговина стала федерацією і отримала назву Федерація Боснія і Герцеговина, до якої увійшли два ентитети – Мусульмано-Хорватська федерація та Республіка Сербська. Такий поділ держави за етнічними і національними ознаками заклав основу для нового міжетнічного конфлікту. Так, із проголошенням у лютому 2008 р. незалежності Косово, у Республіці Сербській активізувалась боротьба у політичній сфері щодо виходу зі складу Федерації Боснія і Герцеговина.

Міжетнічні відносини у Косово особливо загострилися у другій половині 1990-х рр., коли і серби, і албанці проводили політику "етнічних чисток". Світова громадськість звинувачувала в "етнічних чистках" та гуманітарній кризі у краї сербське керівництво на чолі із С. Мілошевичем. Апогеєм протистояння між сербами та албанцями у Косово була військова кампанія НАТО проти СРЮ у період з 24 березня по 10 червня 1999 р., у результаті якої С. Мілошевич був змушений піти на переговори із представниками міжнародної спільноти [181]. До краю були введені миротворчі контингенти під егідою ООН, тож Косово фактично перебувало під міжнародним протекторатом, хоча і продовжувало залишатися у складі СРЮ. Присутність миротворців не зменшила напругу в автономному краї і не ліквідувала сепаратистські тенденції серед албанців. Цьому сприяло, з однієї сторони, підтримка з боку Албанії, з іншої – переговори ООН, потім

ЄС з керівництвом Сербії про майбутній статус Косова. Заключним етапом "косівської проблеми" стало одностороннє проголошення Косово своєї незалежності 17 лютого 2008 р., яку Сербія не визнала.

Македонія достатньо мирно отримала свою незалежність у 1991 р. На кордонах держави були розташовані миротворчі контингенти ООН, аби контролювати ситуацію на пунктах перетину та не допустити перетікання конфлікту з Боснії і Герцеговини та Хорватії до цієї країни. Втім, необхідно зазначити, що міжнародна спільнота вважала Македонію одним із потенційних вогнищ небезпеки на Балканах.

У цій державі протиріччя на етнічному ґрунті існували між македонцями та албанцями (останні склали одну третину всього населення держави). Албанське населення Македонії вимагало статусу титульної нації, албанську мову в якості другої державної та широку автономію. Збройний конфлікт 2001 р. свідчив про перехід боротьби від політичних вимог до більш радикальних методів [556]. Цьому сприяли події у Косово 1998–1999 рр. та громадянська війна в Албанії 1998 р., внаслідок чого до Македонії потрапила значна кількість біженців та зброї. Не останню роль у розпалюванні міжетнічного конфлікту в Македонії відіграла реанімація у Албанії ідеї про "Велику Албанію", до складу якої мали увійти Косово та албанська частина Македонії. Збройний конфлікт у Македонії вдалось врегулювати за допомогою НАТО та ЄС [190], однак міжетнічна напруженість залишилась наріжним каменем життя Македонії.

Окремо слід відзначити, що важливу роль у формуванні та розвитку етноконфесійних відносин у Югославії відігравав зовнішній чинник. Західнобалканський регіон упродовж століть був поділений на сфери впливу між Австрією, Італією, Німеччиною та Угорщиною, до яких поступово долучилися Велика Британія, Росія, США, Франція. Кожна із зазначених держав мала власні інтереси у регіоні, які найбільше проявлялися під час військових конфліктів – світових воєн та Балканської кризи.

Насамперед, варто згадати про Австро-Угорщину, яка до Першої світової війни намагалася проводити самостійну політику у Західних Балканах. Після її розпаду у регіоні посилився вплив Німеччини. Також на початку ХХ ст. відбулась активізація політики інших держав. Так, Італія прагнула включити до свого складу все Адриатичне узбережжя Балкан. Велика Британія і США намагалися обмежити вплив Росії, яка шукала вихід до Середземного моря, встановивши контроль над протоками Босфор і Дарданели. Саме ці держави не підтримували ідею утворення єдиної південнослов'янської держави, оскільки для них було вигідним існування самостійних монареспублік. Це дозволило б не тільки протистояти впливу Росії, а й стримувати зростання сербського націоналізму та територіальних претензій інших держав.

На відміну від означених держав, Франція підтримала утворення Королівства СХС, шукаючи союзників для боротьби з Німеччиною. У цьому контексті Франція упродовж 1930-х рр. ініціювала утворення декількох антинімецьких блоків на Балканах. Таке співробітництво між Францією та Королівством СХС (пізніше Королівством Югославією) було зумовлено зв'язками сербської династії Карагеоргієвичів із французькими політичними колами. Німеччина ж мала міцні історичні зв'язки зі словенцями та хорватами, що забезпечувало постійну зацікавленість цієї держави Західними Балканами. Саме цей фактор сприяв закріпленню фашистського окупаційного режиму в роки Другої світової війни та створенню НДХ.

Після утворення федеративної Югославії у 1945 р. роль зовнішньополітичного чинника у внутрішньому житті держави посилилась. Це було пов'язано із початком Холодної війни, в якій Югославія була "буферною зоною" між Сходом та Заходом. Національне питання за таких умов було усунуте на другий план, а прояви міжетнічної напруженості всіляко придушувалися. Внаслідок цього у більшості республік почали виникати підпільні національні рухи, діяльність яких підтримувалась з-за кордону. Зокрема, у Хорватії були зроблені спроби відродити діяльність

ушастів за активної підтримки еміграційних угруповань в Аргентині, Німеччині, США [579]. Албанців Косово підтримували Албанія та Македонія, а також мусульманські країни світу. Хорватія та Словенія отримувала матеріальну і фінансову допомогу з боку Австрії та Німеччини, що призвело до формування своєрідного економічного сепаратизму [576]. Так, на початку 1990-х рр. саме економічний чинник сприяв визнанню незалежності Словенії та Хорватії країнами Західної Європи.

Особливу роль у поглибленні етноконфесійних протиріч між народами колишньої СФРЮ зіграли окремі політичні діячі. Найбільш яскраво це проявилось під час Балканської кризи кінця XX – початку XXI ст., у процесі розпаду федерації та у ході активних військових дій.

С. Мілошевич, Ф. Туджман, А. Ізетбегович, А. Готовіна, Р. Караджич, Р. Младич стали виразниками інтересів своїх народів. Вони вміло використовували національне питання як засіб реалізації політичних прагнень: ставили за мету утворення моноетнічних держав Ф. Туджман (Хорватія), І. Ругова (Косово), С. Мілошевич (Сербія); на зближення із країнами Західної Європи орієнтувалися М. Кучан (Словенія), Ф. Туджман (Хорватія). Фактор особистості мав вирішальне значення у ході збройних конфліктів на території Боснії і Герцеговини, Косово, Хорватії. Зокрема, С. Мілошевич, Ф. Туджман та А. Ізетбегович мали змогу зупинити ескалацію конфлікту та воєнні злочини, але не зробили цього, мотивуючи це відстоюванням територіальної цілісності та недоторканості своїх держав.

Необхідно зазначити, що для населення республік колишньої Югославії політичні та військові лідери були та залишаються національними героями. У першу чергу, це проявилось у масових акціях протесту проти арештів С. Мілошевича, А. Готовіни, Р. Младича та Р. Караджича тощо. Крім того, на державному рівні у Боснії і Герцеговині, Косово, Сербії, Хорватії провина тих чи інших осіб є лише частково визнаною. До того ж, це відбулось під сильним зовнішнім тиском і було зумовлено, у першу чергу,

прагненням республік колишньої Югославії приєднатися до ЄС і НАТО, а також отримати фінансову допомогу для проведення внутрішніх реформ.

Таким чином, можна констатувати, що етноконфесійні протиріччя, які лягли в основу Балканської кризи, мали глибокі історичні корені. Формування відмінностей між народами Західних Балкан (македонцями, мусульманами, сербами, словенцями, хорватами, чорногорцями) відбувалося під значним впливом географічного, релігійного та зовнішнього чинників. Наприкінці ХХ ст. невирішеність національного та територіального питань у Югославії призвела до загострення етноконфесійних протиріч та перетікання конфліктів у збройну форму, відому як Балканська криза. Із розпадом Югославії позиція та діяльність радикально налаштованих керівників колишніх югославських республік додатково загострювала і поглиблювала протиріччя у міжетнічній сфері, а їх штучне розпалювання призвело до масштабних порушень прав людини та воєнних злочинів.

2.2. Воєнні злочини часів Балканської кризи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Масові порушення прав людини, які були кваліфіковані міжнародними інституціями як воєнні злочини, стали однією з особливостей Балканської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст. У даному параграфі запропоновано систематизацію наявної інформації про ці злочини, що є важливим для з'ясування необхідності долучення міжурядових та громадських організацій як міжнародного, так і національного рівнів до подолання наслідків масового порушення прав людини у країнах колишньої Югославії.

Проблема біженців і внутрішньопереселених осіб

Одним із перших свідчень початку активної фази Балканської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст. та воєнних злочинів стала поява біженців, переселених або депортованих осіб. Основною причиною масових переїздів населення стала націоналістична політика нових політичних сил у республіках колишньої Югославії, що призвела до загострення національних

та релігійних протиріч. Притаманні цій політиці кампанії із залякування та переслідування представників інших етнічних груп та конфесій примушували мирних жителів залишати місця постійного проживання.

У розвитку цього явища можемо виділити чотири умовні періоди, пов'язані із загостренням міжетнічних відносин та активізацією конфліктів на окремих територіях Югославії, які власне і викликали вимушене переміщення великої кількості мирних жителів: (1) 1982–1987 рр.; (2) 1991–1995 рр.; (3) 1997–2000 рр.; (4) 2001–2004 рр.

Виокремлення першого періоду (1982–1987 рр.) пов'язано з тим, що вимушені вигнанці з'явилися всередині югославської федерації ще до початку Балканської кризи. Це було спровоковано активізацією та радикалізацією албанського національного руху у Косово, наслідком чого стали міжетнічні зіткнення та, як результат, виїзд сербів з Косова. Найчисельніша хвиля міграцій припала на 1982–1987 рр., коли із автономного краю виїхало приблизно 23 тисячі осіб неалбанського населення, переважно серби та чорногорці [480, с. 8]. І хоча деякі автори називають основою причиною від'їзду економічний чинник, саме у 1980-ті рр. з'явилися перші особи, яких можемо віднести до внутрішньопереселених осіб з огляду на їх виїзд із Косова до Сербії та Чорногорії в межах поки що єдиної югославської федерації [504, с. 21].

Другий період охоплював 1991–1995 рр., коли на території Боснії і Герцеговини і Хорватії мали місце міжетнічні конфлікти. У 1990 р. у югославській федерації розпочалися дезінтеграційні процеси, що поступово призвело до початку військових дій, які тривали з 1991 р. по 1995 р., та які позначилися вимушеним масовим виїздом населення із зони військових дій. Після підписання мирних угод в Ердуті (листопад 1995 р.) та Дейтоні (грудень 1995 р.) відтік населення продовжувався. Упродовж даного етапу особи, які виїжджали, набували статусу переселених/депортованих осіб та біженців.

Третій період припадає на 1997–2000 рр. і був пов'язаний із масштабним виходом албанців із Автономного краю Косово. Загострення косовського питання у 1997 р. привело до міжетнічних зіткнень албанців та сербів, втручання СРЮ у протиріччя, посилення сепаратистських тенденцій у краї. Це спричинило проведення військово-повітряної кампанії НАТО проти СРЮ. Необхідно відзначити, що до початку бомбардувань альянсу переважно косовські албанці ставали біженцями. Серби, які тікали від терору ВАК, становили їх незначну частину. Із початком бомбардувань СРЮ військами НАТО 24 березня 1999 р., серби також масово почали залишати Косово та набули статусу внутрішніх переселенців.

Четвертий період – 2001–2004 рр. був спричинений міжетнічними зіткненнями албанців та македонців на території колишньої югославської республіки Македонія (2001 р.) та черговим спалахом міжетнічної боротьби у Косово (2004 р.). Початок і завершення етапу є досить умовним, оскільки виїзд населення з Косово та Македонії відбувався як під час кризи у Македонії та зіткнень у Косово, так і після припинення активних воєнних дій. Етнічна структура вигнанців з колишньої Югославії не була однорідною. Зокрема, біженцями чи переселеними особами ставали не тільки представники титульних націй (македонці, мусульмани, серби, хорвати), а й представники національних меншин – ашкалія, вірмени, роми [40–41]. Їхня кількість була незначною, але насильницька депортація цих меншин відбувалась у загальному контексті Балканської кризи.

За релігійною структурою біженці та переселені особи репрезентували усю різноманітність Західних Балкан. Так, серед вигнанців з місць постійного проживання були: православні (македонці, серби, чорногорці), католики (хорвати та словенці), мусульмани (албанці та боснійські мусульмани).

За даними УВКБ та національних громадських організацій, з Боснії і Герцеговини упродовж 1992–1995 рр. виїхало понад 1,2 млн. вигнанців [73; 83], з Косова у 1997–1999 рр. – більше 1 млн. [73; 208], з Хорватії упродовж

1991–1995 рр. – більше 500 тисяч осіб [232; 269], з Македонії у 2001 р. – приблизно 94 тисяч [80], з Косова у 2004 р – більше 4 тисяч [224, р. 4]. Слід враховувати, що всі наведені дані є приблизними з огляду на неможливість точно порахувати людей, які виїхали з країн чи переселилися всередині їх кордонів, які загинули, зникли без вісти або були депортовані.

Як свідчать доповіді Генерального секретаря за 1998–2006 рр. [41; 49], звіти [72] та інформаційно-статистичні бюлетені УВКБ [80–83], дослідження О. Сафонові [501], основними напрямками руху біженців були країни Балканського півострова – Албанія, Болгарія, Греція, Македонія, СРЮ (Сербія та Чорногорія), Румунія, а також країни Західної та Центральної Європи – Австрія, Велика Британія, Італія, Німеччина, Швейцарія тощо [49–50]. За кордоном найчастіше притулок шукали албанці, мусульмани, хорвати. Означені народи мали чисельні діаспори в Аргентині та США, що зумовило їх еміграцію до цих країн. Щодо сербських біженців з Боснії і Герцеговини, Косово, Хорватії, то вони найчастіше виїжджали до Німеччини та США.

Для внутрішніх переселенців були характерні наступні регіони: для сербського населення Боснії і Герцеговини, Косово, Хорватії це були Сербія та Чорногорія; для мусульман Сербії та Хорватії – Боснія і Герцеговина, для албанців Сербії – Косово, Македонія; для хорватів Боснії і Герцеговини та Сербії – Хорватія [41].

Австрія та Німеччина першими прийняли югославських біженців. Уряди країн, у відповідності до міжнародного документу "Конвенція про статус біженця" від 1951 р., надавали вигнанцям статус тимчасового захисту [4]. Його суть полягала у тому, що біженці могли лише певний час перебувати на території тієї чи іншої держави, доки ситуація на території їх батьківщини не покращиться. Керівництво Австрії більшу частину заяв про надання притулку відхилило. Так, до міграційної служби країни упродовж 1990–1994 рр. надійшло 76 156 таких заяв, з них задоволені були лише 7 499 [501]. В той час, як Німеччина намагалась створити більш лояльні умови для прийняття і розміщення вигнанців.

Велика Британія, Італія та Швейцарія зовсім неохоче приймали біженців з республік колишньої Югославії. Утримання вигнанців та вирішення їх проблем вимагало виділення додаткових фінансових коштів, що ставало важким випробуванням для економік держав. Окрім того, приплив великої кількості вимушених переселенців загрожував дестабілізувати ситуацію у сфері міжетнічних відносин всередині країн, що їх приймали. Хоча уряди держав підтримували "Конвенцію про статус біженця", але згоду на тимчасове проживання отримували лише одиниці вигнанців. Зокрема, до уряду Великої Британії з 1990 до 1994 рр. звернулися 213 тисяч осіб з проханням надати притулок. З них було розглянуто лише 111,5 тисяч заяв, а статус на тимчасове проживання отримали лише 8,6 тисяч осіб [501].

Уряди колишніх югославських республік не чинили опору щодо надання притулку біженцям та переселеним особам з сусідніх республік. Втім, становище вигнанців на території цих республік було неоднаковим у різні періоди, що було пов'язано із співвідношенням числа біженців та населення країн, які приймали вигнанців, а також із фінансовими можливостями республік. Особливо важким становище було у СРЮ, куди був спрямований потік біженців з Боснії і Герцеговини, а також Хорватії. Це було пов'язано з тим, що СРЮ перебувала у міжнародній ізоляції внаслідок санкцій Ради Безпеки ООН, введених проти С. Мілошевича та цієї країни упродовж 1991–1992 рр. Саме тому біженці та місцеве населення не мали змоги отримувати достатній обсяг першочергової допомоги від місцевого уряду та міжнародних організацій. Заборона на торговельні операції та ввезення необхідних товарів та продуктів підірвали не лише економіку Сербії та Чорногорії. Погіршення економічного становища призвело до падіння життєвого рівня місцевого населення та біженців, які шукали притулку у цих республіках. У місцях компактного проживання біженців зростала захворюваність на туберкульоз, поширювалися інші захворювання [473, с. 108–124]. Крім того, постійна нестача продуктів харчування загострювала соціальні протиріччя всередині як Сербії, так і Чорногорії.

Із припиненням військових дій проблема переселенців набула іншого виміру. Насамперед, це стосувалось їх повернення до місць колишнього проживання, вирішення майнових та житлових питань.

Концентраційні табори та центри для затриманих

Специфічною рисою Балканської кризи була поява низки концентраційних таборів на території колишніх югославських республік. Факти існування подібних закладів були зафіксовані Комісією експертів ООН у 1992–1994 рр. [14; 16–17; 24] та слідчими бригадами прокурорської служби МТКЮ [97–117]. Варто відзначити, що документально підтверджено створення та діяльність концтаборів на території лише Боснії і Герцеговини та Хорватії. Щодо Косово, Сербії та Македонії, то ані міжнародні експерти ООН, ані прокурорська служба МТКЮ остаточно не довели, що в цих республіках діяли саме концтабори.

Вперше про можливість існування концтаборів у колишній Югославії заявили західні ЗМІ влітку 1992 р. Під час чергового раунду переговорів щодо ситуації у Боснії і Герцеговині, представники МККЮ звинуватили Р. Караджича у масових вбивствах та злочинах проти мирного населення [524–525]. У відповідь на це лідер боснійських сербів запросив американських та британських журналістів відвідати Боснію і Герцеговину. Результатом даної поїздки стала публікація 7 серпня 1992 р. у газеті "Гардіан" (Велика Британія) [566] фотографій в'язнів концтаборів Омарска, Трнопольї та Кератерм (Боснія і Герцеговина). Їх автором був британський журналіст Ед Вулліамі, якого першим із міжнародних журналістів допустили до сербських концентраційних таборів Омарска та Трнопольї. Разом з ним до Югославії у 1992 р. їздили Рой Гутман з нью-йоркської газети "Ньюсдей" та Меггі О'Кейн з "Гардіан" [524]. Щодо достовірності опублікованих фотографій між юристами, аналітиками, фахівцями із балканської тематики точаться постійні дискусії. Але не можна відкидати того факту, що окрім фотографій та репортажів у пресі, існування концтаборів засвідчують також повідомлення свідків та постраждалих від воєнних злочинів, документи

прокурорської служби МТКЮ, Комісії експертів ООН, Регіональної комісії. Найбільш повну інформацію можна знайти у матеріалах проекту "Правда перехідного періоду" (2015 р., Регіональна комісія) [281], та відеофільмі "Злочини перед трибуналом. Прієдор" (2015 р., МТКЮ) [449].

Після поїздки західних репортерів до колишньої Югославії, про організацію концтаборів у ході бойових дій стало відомо у всьому світі. Упродовж декількох тижнів фотографії полонених та репортажі кореспондентів з'явилися на провідних телеканалах Великої Британії та США. У зв'язку з цим РБ ООН направила своїх представників на Балкани для виявлення та дослідження фактів існування концентраційних таборів.

Через незначну кількість доступних документів дослідити комплексно організацію концтаборів на території колишньої Югославії неможливо. Найбільш повні дані щодо їх функціонування містяться в актах обвинувачення МТКЮ, мемуарній літературі, свідченнях біженців (Див. Додаток Е), матеріалах з усної історії, публікаціях в іноземних ЗМІ 1990-х рр. Складність вивчення даного прояву воєнних злочинів полягає також у закритості архівних фондів, знищенні документів під час воєнних дій, відмові посадових осіб окремих держав чи міжнародних організацій давати свідчення перед Гаазьким судом чи надавати слідчим необхідні документи.

Дослідники проводять паралелі між югославськими концтаборами в період Балканської кризи та концентраційними таборами Третього рейху часів Другої світової війни [514]. Необхідно відзначити, що для нацистської влади поява означених установ була цілеспрямованим та добре продуманим інструментом боротьби із представниками "нижчої раси". А на території колишньої СФРЮ табори виникали стихійно та неорганізовано, як наслідок військових дій та гострих міжетнічних протиріч. Зокрема, у ході воєнних операцій чи проведенні кампаній з етнічної зачистки територій у полон захоплювалась велика кількість цивільного населення, тому виникла необхідність його розміщення у спеціалізованих закладах. Табори

організовувалися у місцях, які були географічно близькими до розташування тієї чи іншої армії. У такий спосіб концтабори були створенні у приміщеннях шкіл, ферм, фабрик, заводів, різноманітних підвалах, поліцейських дільницях [97–117].

На території колишньої Югославії найбільш відомі табори функціонували у Боснії і Герцеговині та Хорватії, і створювали їх і мусульмани, і серби, і хорвати. Так, боснійські мусульмани та хорвати організували концтабори у таких населених пунктах як Томіславград, Оджак, Босанські Брод, Ябланиця, Біхач, Сараєво [421, с. 167]. Табори, створені сербами, діяли у таких боснійських містах Прієдор, Омарска, Трнопольї, Кератерм, Сусічі, Баня Лука, Санські Мост, Терлич, Челебічі [449]. Місцями створення концтаборів були: приміщення шкіл (Томіславград, Оджак), стадіони (Біхач, Тузла), селища (Рашчани, Нові Град, Рабічі, Полярі), території фабрик (табір Бугойно), старих фортець (табори Лівно та Яйце), приміщення колишніх складів, казарм ЮНА, колишні культурні центри та залізничні тунелі, ангари (Трнопольї, Омарска) [281].

Кількість затриманих у таборах була різною – від 50 осіб (Бугойно) до декількох сотень (Біхач, Оджак, Іліджа, Ябланиця) чи тисяч осіб (табір у м. Тузла; стадіон "Тушань" у м. Тузла; кімнати виправного будинку у м. Зениця) [421, с. 167].

Вони були здебільшого організовані за етноконфесійним принципом: в'язні розміщувалися у відповідності до віросповідання та національної приналежності. Всередині кожного концтабору заарештованих ділили за статевою та віковою ознакою. Це дозволяло застосовувати до військовозобов'язаних чоловіків та військовослужбовців окремі методи допитів, які базувалися на фізичному насиллі.

Для кожної республіки колишньої Югославії існувала власна специфіка організації подібних закладів. Зокрема, у Боснії і Герцеговині та Хорватії табори були спільними для чоловіків, жінок, дітей та літніх людей. У Сербії всіх затриманих розміщували по групам: окремо військові, чоловіки, жінки,

діти та люди похилого віку, інтелігенція боснійського та хорватського походження. Наприклад, у таборі Омарска перебували військовозобов'язані чоловіки та політичні, громадські та інтелектуальні лідери мусульман та хорватів [127; 388]. У таборі Трнопольї, головним чином, утримувалися боснійські жінки, діти, люди похилого віку. Тоді як у таборі Кератерм перебували лише військовозобов'язані чоловіки.

За актами обвинувачення МТКЮ було встановлено, що основними методами роботи охорони та керівництва таборів були жорстоке поводження із затриманими, допити, фізичне та психологічне насилля [103; 109]. Також документи прокурорської служби МТКЮ засвідчили, що особливістю концтаборів було те, що охорона дозволяла місцевому населенню вільно заходити на територію табору для знущання над представниками інших етнічних груп.

Умови перебування в концтаборах були жорстокими та нелюдськими. Наприклад, у таборі Омарска затриманих розміщували у переповнених приміщеннях, де вони не могли ані сидіти, ані лежати. Камери були невеликими, не було туалетів [117]. Крім того, затримане населення не мало змоги змінити одяг, який після постійних допитів був у крові. Перша медична допомога не надавалась, тому в'язні помирали від отриманих ран та тілесних ушкоджень [449]. У сербських концентраційних таборах мусульмани та хорвати перебували на межі голодної смерті. Їжу видавали один раз на день, воду привозили досить рідко, але вона була брудною і не придатною до споживання [114]. Згідно зі спогадами колишніх в'язнів концтабору Челебічі, охоронці табору видавали лише 700 г хліба на 15 чоловік та 1,5-літрову пляшку води на 10 чоловік [514]. Це призводило до фізичного та морального знесилення в'язнів, які часто втрачали свідомість та не могли поворухнутися. Тому охорона таборів за допомогою бейсбольних бит, дерев'яних палиць, залізних ланцюгів примушувала заарештованих підводитися для проведення чергових допитів (Див. Додаток Е).

У більшості таборів охорона таборів масово вбивала заарештованих, при чому робила це здебільшого вночі. Полонених виводили з камер на вулицю, ставили їх обличчями до стіни та розстрілювали. Інші в'язні упродовж декількох днів мали дивитися на тіла загиблих, яких залишали посеред подвір'я. Потім тіла скидали у причепи вантажних машин чи тракторів та вивозили з таборів для поховання у масових могилах [97–117]. Через постійне фізичне знущання і розстріли рівень смертності у концтаборах був досить високим.

Наряду з концентраційними таборами існували так звані центри для затриманих цивільних осіб. Здебільшого, вони розташовувалися у поліцейських відділках та адміністративних будинках, або віддалених місцях – фермах чи складських приміщеннях. Наприклад, у свідченнях справи МТКЮ "Обвинувач проти Радослава Брдяніна та Моміра Талича" зазначено, що центрами для затриманих стали початкова школа в Лесниці та середня школа в Петар Кочіче (Босанска Дубіца); поліцейський відділок у Босанські Костайніці; пожарна частина в Босанські Нова та футбольний стадіон Млакве; в'язниця та лісопильня (Котор Варос); сараї в Пріедорі; транспортна станція в Ріпачі [107].

Головною метою створення таких центрів було тимчасове утримання осіб, захоплених під час військових дій. Подібні установи функціонували як пункти збору депортованих чи насильно переміщених осіб на шляху до концентраційних таборів. Жінки та діти недовго перебували у таких центрах для затриманих, їх примусово переміщували до найближчих концентраційних таборів. У таких місцях для затриманих дуже часто проводилися багатогодинні допити, які часто закінчувалися масовими розстрілами (наприклад, вбивство чоловіків у Маняці між 1 червня та 18 грудня 1992 р. у муніципалітеті Баня Лука) [103].

Тож, в цілому, створення концентраційних таборів та центрів для затриманих було доволі поширеним явищем під час Балканської кризи.

Масові вбивства під час Балканської кризи

Серед воєнних злочинів, що супроводжували Балканську кризу кінця ХХ – початку ХХІ ст. та звернули на себе увагу міжнародної громадськості були акти геноциду, "етнічні чистки", масові вбивства та поховання, сексуальне насилля.

Характерною особливістю геноциду є те, що, як правило, його скоєння має цілеспрямований і організований характер. У той час як "етнічні чистки" є здебільшого результатом воєнних операцій щодо відвоювання певних територій, а масові вбивства та поховання – наслідком захоплення заручників та їх фізичного знищення через емоційно-особистісне ставлення.

Серед експертів із югославської проблематики та працівників трибуналу існують версії щодо скоєння декількох актів геноциду під час Балканської кризи. Втім, слідчими МТКЮ після ретельного дослідження станом на кінець 2015 р. було доведено, що єдиний випадок цього злочину мав місце у місті Сребрениця (Боснія і Герцеговина). Прокурорська служба трибуналу продовжує вивчення фактів щодо можливих проявів геноциду у селі Рачак (Косово) та у Республіці Сербська Країна (Хорватія) тощо.

Найбільш яскраво проілюструвати акти геноциду можна на прикладі подій у Сребрениці, навколо якої упродовж липня – серпня 1995 р. велися бої між сербами та боснійськими мусульманами, хоча це місто разом із сусіднім населеним пунктом були проголошені демілітаризованими зонами [Додаток Д, резолюція 824]. У липні 1995 р. серби під командуванням генерала Р. Младича розпочали вирішальний наступ. Генерал під час допитів у МТКЮ заявляв, що перед входженням армії до міста, він запропонував бажаючим мусульманам евакуюватися. Тому всіх бажаючих було вивезено під контролем нідерландського батальйону ООН до Тузли [426, pp. 1672–1755].

Втім, слідчі трибуналу довели, що Р. Младич віддав наказ знищити все чоловіче населення Сребрениці, за що йому судді МТКЮ висунули обвинувачення в організації та скоєнні геноциду.

За різними оцінками війська боснійських сербів вбили від 7 до 8 тисяч мусульман – чоловіків та хлопчиків, віком від 13 до 65 років [59 Падение Сребреницы; 524 Reconstruction, background]. Наступ сербів на Сребреницю засудила РБ ООН у резолюції 1004 від 12 липня 1995 р. [Додаток Д, резолюція 1004]. Події у Сребрениці стали апогеєм трагедії у Боснії і Герцеговині. Упродовж 2000-х рр. міжнародні та боснійські судмедексперти проводять роботу щодо ексгумації тіл, які належать мусульманам Сребрениці. Щороку 11 липня проводиться перепоховання упізнаних останків у Меморіальному комплексі у м. Поточари.

Іншими, більш розповсюдженими злочинами були "етнічні чистки", до яких вдавалися всі сторони міжетнічних конфліктів. Кампанії із зачистки території від тих чи інших етнічних груп були найжорстокішим інструментом політичної боротьби за власну державу.

Можна наводити безліч прикладів скоєння "етнічних чисток", оскільки були характерним явищем Балканської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Наприклад, Спеціальний доповідач Комісії з прав людини пан Тадеуш Мазовецький [36, с. 331–332] у своїй доповіді за квітень 1993 р. зазначав, що напад 16 квітня хорватських військ на боснійське місто Вітеж, де були вбиті сотні цивільних осіб – мусульман, можна кваліфікувати як "етнічну чистку". У той самий день хорватська армія напала на селище Ахмічі, де знищила все боснійське населення та зруйнувала їхні будинки. Житло, яке належало хорватам, залишилось цілим. Іншим прикладом "етнічної чистки" є операція "Буря", яка була проведена у серпні 1995 р. хорватськими військами. Внаслідок чого приблизно 200 тисяч сербів стали біженцями, а Республіка Сербська Країна перестала існувати [297].

Серби проводили "етнічні чистки" проти мусульман та хорватів і на території Боснії і Герцеговини та Хорватії (1992–1995 рр.). Так, найбільш відомими місцями подібних кампаній стали міста Вуковар, Дубровник, Автономна область Країна, Сербська автономна область Західної Славонії. Дії сербів мали широкомасштабний характер, оскільки практично всі

боснійські та хорватські мешканці цих територій були депортовані, піддавалися знущанням за етнічною ознакою чи вбиті.

Окремо слід згадати про тривалу блокаду (25 серпня – 18 листопада 1991 р.) хорватського міста Вуковар. У результаті обстрілу сербською артилерією місто було майже повністю зруйновано. Вуковар був захоплений внаслідок штурму, багато його захисників були вбиті та поховані у масових могилах [15; 112; 128]. Крім того, серби знищували не лише мешканців у самому Вуковарі. Жертвами загальної антихорватської кампанії "етнічних чисток" стали 264 хворих-військовослужбовців, які проходили лікування у вуковарській лікарні.

"Етнічні чистки" у Косово проводили як албанські, так і сербські військові. При цьому, такі кампанії набули особливого розмаху у центральних та південних районах. Криза у Косово спровокувала етнічні виступи у Македонії на початку 2001 р. Найбільш конфліктогенним районом була північна частина держави, де у містах Гостивар, Куманово, Скоп'є, Тетово македонське населення ставало жертвами албанських терористів.

В "етнічних чистках" брали участь не лише регулярні військові частини, а також загони територіальної самооборони та поліція. Основними методами реалізації подібних кампаній були: побиття, допити, депортації великих груп населення до концтаборів та місць затримання, створення штучної атмосфери страху, несанкціоновані вбивства (Див. Додаток 3).

З "етнічними чистками" були тісно пов'язані інші види воєнних злочинів – масові вбивства та поховання. Масові розстріли людей відбувалися під час зачисток територій від певної етнічної групи чи в результаті фізичного знищення в'язнів. Масові вбивства мирного населення є одним з основних пунктів обвинувачень МТКЮ проти воєнних злочинців [Додаток Д, резолюції 1015–1016, 1019, 1021–1023]. Документи обвинувачень містять детальну інформацію про кількість вбитих, їхні імена та прізвища, місця загибелі. Також описані найбільш яскраві епізоди, які засвідчують факт скоєння масових вбивств. Наприклад, згідно з документом

"Обвинувач трибуналу проти Мілана Лукича, Средоє Лукича, Мітара Василевича. Справа № IT-98-32-I" [105] 27 червня 1992 р. до одного з будинків у селищі Бікавац, біля Вішеграду (Боснія і Герцеговина), було зігнано приблизно 70 чоловік. Обвинувачені забили у будівлі двері та почали розстрілювати людей через вікна. Потім туди кинули декілька гранат, у домі розпочалась пожежа. Серед вбитих були маленькі діти, жінки та люди похилого віку.

Є багато прикладів, які підтверджують, що масові вбивства були своєрідною "нормою" для часів Балканської кризи. Зокрема, 30 травня 1992 р. було скоєне вбивство боснійських мусульманських та боснійських хорватських селян з Прхово; 1 червня 1992 р. відбулась масова страта ста боснійців-мусульман та хорватів з села Веласичі, муніципалітету Ключ; 5 червня 1992 р. було страчено 18 боснійців-мусульман з Лесево, включаючи жінок та дітей [108]. Людей вбивали у різних місцях: у власних будинках; на мостах через ріки, а потім тіла скидали у воду; у товарних складах; фабриках чи казармах ЮНА. До затриманих застосовували насилля, "побиття дерев'яними палицями та ногами" [105]. В результаті знущань багато жертв вмирили або отримували серйозні ушкодження.

Вбитих ховали у масових могилах, які розташовувалися у віддалених районах. Це робилося з метою применшення масштабів злочинів та приховування від міжнародних спостерігачів справжньої кількості загиблих серед мирного населення. Пошук та вивчення місць масових поховань розпочалось ще під час активних військових дій у Боснії і Герцеговині та Хорватії у 1990-х рр., і триває дотепер. Такі поховання розташовані досить нерівномірно у колишніх югославських республіках. Найбільша їхня кількість судово-медичними експертами зафіксована у Боснії і Герцеговині, дещо менше у Хорватії та Косово. Дослідження поховань ускладнюється тим, що деякі з них є вторинними чи третинними – тобто останки жертв під час конфліктів по декілька разів переховувалися. Місцями для поховання ставали не тільки земляні могили, а також шахти, колодязі, річки, озера, гори.

"Етнічні чистки", акти геноциду, вбивства супроводжувалися сексуальним насиллям над цивільним населенням. Згідно документів Комісії експертів ООН, актів обвинувачення МТКЮ, звітів місії ЄС, особливо масштабним було знущання над представницями жіночої статі різного віку. Хоча подібного знущання зазнавали хлопчики і чоловіки. Документи зазначених організацій свідчать, що були розповсюдженими такі форми сексуального насилля: рабство, гвалтування, фізичне знущання. Злочини мали як стихійний (під час воєнних дій, депортацій, перед вбивствами), так і організований характер. Представники міжнародних та європейських організацій зафіксували існування у всіх колишніх югославських республіках борделів, спеціальних таборів для жінок, невеликих центрів. Створювалися вони у готелях, ресторанах, школах тощо [26–27; 199–200].

Зазначимо, що дослідження даного виду злочину ускладнюється низкою факторів. По-перше, жертви відмовляються давати свідчення через страх та психологічні травми. По-друге, лікарі та психологи, які працювали з постраждалими, не можуть надавати документи через їх конфіденційний характер. По-третє, тема сексуального насилля є своєрідним табу у постюгославських суспільствах. У 2010-х рр. завдяки зусиллям працівників місцевих громадських організацій інформація про злочини почала збиратися, але ця проблема потребує окремого дослідження.

Внаслідок активних військових дій, блокади населених пунктів, зачисток територій відбувалося й *руйнування цивільних та промислових об'єктів, освітніх споруд, історичних і архітектурних пам'яток, культових споруд* [103]. Промислові об'єкти мали військово-стратегічне значення для учасників конфліктів, тому їх знищення можна пояснити необхідністю нанести економічну шкоду, позбавити ворогуючу сторону ресурсів та виробництва. Втім, невирішеність національного питання та загострення етнічних протиріч між народами колишньої Югославії, призвели до руйнування і цивільних об'єктів. Зокрема, населені пункти (міста та села) зазнавали систематичного руйнування під час наземних та повітряних

обстрілів, підпалів, терористичних актів, тривалої облоги. Знищення церков, монастирів, соборів, мечетей також мало цілеспрямований характер, тому що проводилось у межах політики "етнічних чисток". Метою було повністю ліквідувати присутність інших релігійних чи конфесійних груп у тих чи інших регіонах колишньої Югославії. Те ж саме стосувалось руйнації житла та майна переселенців та біженців – вони не мали куди повертатися після припинення конфліктів.

На території кожної з колишніх югославських республік нараховується безліч подібних руйнацій. Досить яскраво про це свідчать кадри з документальних фільмів "Вуковар: місто в облозі", "Обстріл Сараєва: розповідь очевидця про жахи і руйнування. Боснійська війна", "Сараєво: вулиці в облозі", "Сербська атака на Дубровник". Зокрема, під час облоги м. Дубровника (Хорватія) у 1991–1992 рр. сербсько-чорногорські підрозділи обстрілювали стару частину міста [451; 453], яка перебувала під охороною ЮНЕСКО. Іншим прикладом є облога м. Сараєва (Боснія і Герцеговина) у 1992–1996 рр., яка добре висвітлена у двох фільмах "Обстріл Сараєва: розповідь очевидця про жахи і руйнування. Боснійська війна" і "Сараєво: вулиці в облозі", мемуарах політичних діячів Д. Оуена, М. Тетчер, Р. Холбрука. Документальні свідчення демонструють, що тоді війська боснійських сербів не тільки зруйнували інфраструктуру міста, а й завдали серйозних пошкоджень мечетям, лікарням, бібліотекам, пам'ятникам тощо. Одним із результатів протистояння хорватів та мусульман у Боснії і Герцеговині був підриг у 1993 р. пам'ятника історії XVI ст. – Старого моста (м. Мостар) [32], який був відновлений тільки у 2004 р.

На початку 2000-х рр., внаслідок міжетнічної боротьби, руйнувань зазнали православні святині у Косово та Македонії. Наприклад, із початком конфлікту у Македонії у 2001 р., війська держави були вимушені посилено охороняти не тільки православні пам'ятки, а також мусульманські культові місця. Щодо Косово, то згідно матеріалів правозахисної організації "Наглядач за правами людини" чергове загострення албансько-сербських

відносин у березні 2004 р. призвело до пограбування православних монастирів, їх масового знищення та сплюндрування [268].

Також варто підкреслити, що пошкодження цивільним об'єктам завдавали і країни-члени НАТО у ході військово-повітряних кампаній проти СРЮ у 1999 р. [272].

У цілому, можна підсумувати наступне: воєнні злочини в часи Балканської кризи носили системний та комплексний характер. Їх скоювали представники усіх сторін міжетнічних конфліктів, та вони мали місце у більших чи менших масштабах на території усіх колишніх югославських республік. Порушення прав людини варіювалися від примусу до виселення з місць постійного проживання до масових вбивств та актів геноциду. Окрім цього, збройні конфлікти у країнах колишньої Югославії мали наслідком руйнацію як стратегічних, так і релігійних, культурних, побутових об'єктів та споруд.

2.3. Міжурядові та громадські організації, задіяні у подоланні масових порушень прав людини

Масові порушення прав людини та, зокрема, воєнні злочини у колишніх югославських республіках привернули увагу різноманітних міжурядових та громадських організацій міжнародного та національного рівнів. Наявні організації відрізнялися за способом утворення, компетенцією та напрямками діяльності, тому необхідно окреслити основні групи об'єднань, які висвітлені у цій роботі.

Серед міжнародних організацій, які були залучені до врегулювання проблеми воєнних злочинів та їх наслідків на території колишніх югославських республік, можна виділити міжурядові (утворені урядами різних держав для діяльності на міжнародному рівні) та неурядові (діяли поза межами однієї країни, не підпорядковувалися урядовим структурам та не мали урядових повноважень) (див. Додаток А).

З-поміж міжурядових інституцій були як універсальні, так і спеціальні. До універсальних відносяться міжнародні організації, які мають багатовимірний характер діяльності та поділяються на постійні (ЄС та ООН), і тимчасові. Тимчасові міжнародні структури були утворені спеціально з метою вирішення проблем, викликаних Балканською кризою і воєнними злочинами. До них відносяться Контактні групи для Боснії і Герцеговини та Косово, Міжнародна конференція по колишній Югославії під егідою ЄС та ООН, Комісія експертів ООН, СООНО, МТКЮ, моніторингові місії до зон військових дій тощо.

Першою інституцією, яку європейські структури створили спеціально для врегулювання кризи у СФРЮ та масових порушень прав людини, була Конференція Європейської спільноти з колишньої Югославії. Вперше її проведення ініціювали представники ЄС наприкінці 1991 р., і засідання якої відбувалися у Брюсселі, Женеві, Лондоні. З ескалацією конфлікту у Боснії і Герцеговині означена конференція з 1992 р., за підтримки ЄС, НБСЄ та ООН, стала постійно діючою і змінила назву на Міжнародну конференцію з колишньої Югославії (МККЮ) [532].

Наступною установою, створеною як примусовий механізм, стали СООНО. Їх появу 21 лютого 1992 р. санкціонувала РБ ООН у резолюції 743 (1992), визначивши головний напрям діяльності – підтримка мир і безпеку у колишній Югославії [Додаток Д]. До складу СООНО увійшли військовослужбовці, воєнні спостерігачі, цивільна поліція, матеріально-технічна служба, медичні працівники. Спочатку штаб-квартира місії розміщувалась у Сараєво, оскільки на момент розгортання підрозділів СООНО воєнні дії у Боснії і Герцеговині не велися. У травні 1992 р. штаб-квартира була тимчасово перенесена до Белграду, а вже звідти влітку 1992 р. – до Загребу. З лютого 1992 р. по березень 1995 рр. СООНО були спільною місією у Хорватії, Боснії і Герцеговині, Македонії.

Масовий характер злочинів викликав занепокоєність у РБ ООН, яка через резолюцію 780 (1992) від 6 жовтня 1992 р. звернулася до Генерального

секретаря із проханням терміново створити Комісію експертів. Її поява була підтверджена резолюцією 787 (1992) від 16 листопада 1992 р. [Додаток Д]. Комісія експертів стала першим механізмом ООН, діяльність якого передбачала збір, розгляд та аналіз фактів про серйозні порушення Женевських конвенцій та норм міжнародного гуманітарного права на території колишньої Югославії. Правовою основою роботи Комісії експертів стала резолюція Генеральної Асамблеї ООН 47/147 від 18 грудня 1992 р., в якій рішуче була засуджена практика "етнічних чисток" та злочинів [26].

Внаслідок діяльності Комісії експертів ООН, яка виявила масовий характер цих злочинів, за резолюцією 827 (1993) від 25 травня 1993 р. РБ ООН був утворений МТКЮ [Додаток Д], що стало відображенням позиції світової спільноти щодо необхідності покарання винних у скоєнні злочинів проти мирного населення. Тоді ж був затверджений і Статут Гаазького трибуналу.

Серед міжнародних неурядових організацій, які зіграли важливу роль у припиненні масового характеру воєнних злочинів та подоланні їх наслідків, вивчалися правозахисні та гуманітарні. Серед правозахисних можна виділити наступні: "Гельсінський комітет за права людини", "Міжнародна кризова група", "Наглядач за правами людини" тощо. Врегулюванням гуманітарних проблем займалися спеціалізовані установи: "Жінки для жінок", "Лікарі без кордонів", "Лікарі за права людини", "Міжнародна амністія", "Міжнародна комісія з пошуку зниклих без вісти", МКЧХ та його місцеві відділення.

Додаткову допомогу цим гуманітарним інституціям надавали різноманітні інституції ЄС – Європейська комісія та утворені нею спеціальні групи: Європейський фонд надання невідкладної гуманітарної допомоги (далі – Європейський фонд), Європейська цільова група для колишньої Югославії і "Міжнародна група управління", Об'єднана група вищого рівня.

Зокрема, Європейська комісія 1 березня 1992 р. ініціювала утворення Європейського фонду [142]. Його поява була спричинена тим, що країни Європи прагнули систематизувати надання допомоги різним регіонам світу, в

яких через ескалацію локальних конфліктів, істотно погіршилась гуманітарна ситуація. Одним із регіонів, на які поширювалась діяльність нової інституції стали Західні Балкани, а саме Боснія і Герцеговина та Хорватія.

З огляду на масштабність конфліктів, кількість біженців та постраждалих у структурі Європейського фонду були утворені додаткові органи – Європейська цільова група для колишньої Югославії і "Міжнародна група управління" для Боснії і Герцеговини. Рішення про утворення Європейської цільової групи було прийняте 16 жовтня 1992 р. країнами-членами ЄС під час засідання Ради Європи у м. Бірмінгем (Велика Британія) [150]. До складу групи входили 20 логістів, 17 технічних працівників – перекладачів та офісних робітників, 45 вантажівок і засобів зв'язку, 21 водій та механік [178]. Завданням даної структури було допомагати УВКБ у гуманітарній сфері на території колишньої Югославії. Щодо "Міжнародної групи управління", то її поява була визначена членами Європейської комісії та УВКБ 30 липня 1993 р. у зв'язку із поглиблення конфлікту у Боснії і Герцеговині [171].

Появу Об'єднаної групи вищого рівня визначили УВКБ та Європейський фонд, які 13 грудня 1993 р. між УВКБ та Європейським фондом була підписана угода про партнерство щодо постачання гуманітарної допомоги населенню колишньої Югославії [146].

Важливе значення в ході дисертаційного дослідження мало й вивчення діяльності національних об'єднань, які виникли у Західних Балканах та які відіграли активну роль у подоланні наслідків воєнних злочинів у країнах колишньої Югославії. Переважну більшість серед них становили громадські: неприбуткові неурядові об'єднання громадян, створені для реалізації колективних інтересів чи для захисту колективних прав (Див. Додаток Б).

За напрямом діяльності серед таких національних громадських організацій можна виділити правозахисні, гуманітарні, організації соціальної справедливості і благодійності, інфраструктурні, дослідницькі, організації взаємної допомоги, антивоєнні тощо (Див. Додаток В). Також особлива увага

у ході дисертаційного дослідження приділялася вивченню діяльності спеціальних національних структур, задіяних у подоланні наслідків воєнних злочинів у республіках колишньої Югославії, які опікувалися майновими питаннями, поверненням біженців, пошуком зниклих безвісти, відновленням культурних та архітектурних пам'яток тощо (Див. Додаток Г).

Серед національних організацій варто виділити і чисельні асоціації ветеранів, об'єднання постраждалих від воєнних дій, злочинів, колишніх в'язнів концентраційних таборів. До них належать "Асоціація колишніх в'язнів табору Прієдор "Прієдор 92" (Боснія і Герцеговина), "Асоціація сімей та вбитих на території Косово і Метохії (Косово), "Асоціація ветеранів армії" (Македонія), "Асоціація батьків та сімей, заарештованих, затриманих та зниклих без вісти громадян СРЮ" (Сербія), "Асоціація спеціальної поліції Вітчизняної війни "Дельта Жупанія" (Хорватія), "Об'єднання ветеранів воєн Чорногорії з 1990 р." (Чорногорія) (Див. Додаток В).

Вирішенням майнових питань займалися спеціальні національні структури, утворені за сприяння міжурядових організацій для виконання угод про припинення конфліктів. Зокрема, у Боснії і Герцеговині діяла Комісія по майновим питанням біженців і переселених осіб; у Сербії – Комісія із гуманітарних проблем і питань населення, зниклого без вісти; у Хорватії – Комісія з розслідування майнових претензій, у Косово – Інформаційний центр гуманітарних організацій (Див. Додаток Г).

Поверненням біженців займалася також низка установ, серед яких можна виділити Цільову групу з реконструкції та повернення біженців (Боснія і Герцеговина), Спільний комітет по особам, які повертаються (Косово), Робоча група з процедур повернення та переселених осіб (Хорватія) та Центр осіб, які шукають притулок (Чорногорія) (Див. Додаток Г.) Пошуком зниклих без вісти займалася велика кількість організацій, створених виключно для цієї роботи. Найбільше їх діяло у Боснії і Герцеговині, що було пов'язано із великою кількістю осіб, які перебували у розшуку, а також постійним знаходженням масових поховань. Так, уже під

час конфліктів у боснійському місті Зениця діяв Центр з розслідування воєнних злочинів та злочинів геноциду проти мусульман. Значну допомогу надавали Державна комісія з обміну військовополоненими та справам зниклих без вісти і Бюро з обміну полоненими і справами зниклих без вісти. У постконфліктний період до даної роботи були залучені Спільна цивільна комісія, група експертів з ексгумації та без вісти зниклих при Управлінні Верховного представника ЄС-ООН (Див. Додаток Г).

У Сербії також під час активних воєнних дій була утворена Югославська комісія по гуманітарним питанням та положенню заарештованим. Згодом її діяльність була доповнена зусиллями працівників Об'єднаної комісії по слідам переміщених осіб та людських останків.

Щодо Хорватії, то і тут пошук зниклих без вісти розпочався під час міжетнічних конфліктів. Цими питаннями займався Регіональний координаційний центр, розміщений у м. Вуковар. Тоді ж був утворений Хорватський центр документації та державних комісій з воєнних злочинів, філіали якого були відкриті у Белграді (Сербія), Загребі (Хорватія) та Сараєві (Боснія і Герцеговина).

Відновленням культурних та архітектурних пам'яток займалися не так активно, як вирішенням інших наслідків воєнних злочинів. Спеціалізовані інституції були утворені у Боснії і Герцеговині – Комісія з охорони національних пам'яток, а також у Хорватії – Інститут з відновлення Дубровника (Див. Додаток Г).

Місцеві неурядові організації відігравали дуже важливу роль у вирішенні цілого комплексу проблем у державах колишньої Югославії. Перші громадські об'єднання, які були представлені різноманітними групами активістів, почали формуватися у 1980-х рр. у контексті внутрішніх та зовнішніх змін, які відбувалися у Європі та, безпосередньо, у тодішній Югославії. Серед зовнішніх чинників варто виділити прийняття у Гельсінкі "Заключного акту з прав людини" (1975 р.), завершення "холодної війни", розпад соціалістичного табору та крах комуністичної ідеології. До

внутрішніх факторів треба віднести смерть Й. Броза Тіто (1980 р.), появу альтернативних політичних сил, утворення правозахисних груп тощо. Їх учасники виступали за поширення інформації про права людини та розбудову демократії у республіках югославської федерації.

На основі правозахисних та екологічних груп, різноманітних громадських та волонтерських об'єднань, альтернативних політичних сил почали згодом формуватися неурядові організації. З початком ескалації політичної та міжетнічної напруги у Словенії та Хорватії упродовж січня–червня 1991 р. цей процес активізувався. З поглибленням кризи у 1992 р. та її поширенням на Боснію і Герцеговину, кількість неурядових організацій збільшилася у всіх республіках колишньої Югославії, та особливо у Косово, Сербії та Македонії (Див. Додаток Л–П).

Першими неурядовими організаціями, які виникли у 1991 р., тобто на початку Балканської кризи, були "Антивоєнна кампанія Хорватії" у м. Загреб (4 липня 1991 р., Хорватія) та "Центр антивоєнної дії" у м. Белград (15 липня 1991 р., Сербія), до складу яких увійшли різноманітні громадські об'єднання, центри, групи. Їх поява була реакцією суспільств республік колишньої Югославії на перехід Балканської кризи у фазу збройного протистояння. Це можна простежити за назвами інституцій та часом їх створення. Використання у назві "антивоєнна" підкреслювало, що діяльність установ мала ненасильницький характер і була спрямована на засудження та припинення збройних конфліктів. Окрім того, це стало відображенням настроїв населення, яке виступало проти збройної боротьби. Обидві організації були утворені під час "десятиденної війни" у Словенії (25 червня – 5 липня 1991 р.), що свідчило про негативну суспільну реакцію щодо спроб федерального уряду за допомогою силових методів загальмувати розпад Югославії (Див. Додаток Л–П).

Ескалація Балканської кризи призвела розширення соціальної структури активних учасників. До виступів долучилися різноманітні жіночі

групи, волонтерські, правозахисні, гуманітарні, антивоєнні організації, які виникали у всіх республіках вже колишньої югославської федерації.

Під час конфліктів організації продовжували виникати, що було пов'язано із гуманітарною катастрофою у різних регіонах колишньої СФРЮ і розширенням території скоєння злочинів. Так, у 1991 р. виникли конвой "Лібертас" (Дубровник, Хорватія); у 1992 р. іще низка організацій – "Центр гуманітарного права" (Белград, Сербія), "Мирний захист Рієки – "Соняшник" (Рієка, Хорватія), "Центр миру, ненасилля та прав людини" (Осієк, Хорватія); у 1993 р. – "Документаційно-інформаційний центр "Верітас" (Белград, Сербія), "Форум громадян Тузли" (Тузла, Боснія і Герцеговина), "ЗаМирзіне" (Загреб, Хорватія), "Міст" (Спліт, Хорватія), конвой "Білий шлях" (Загреб – Спліт – Рієка, Хорватія) та багато інших (Див. Додаток В).

До їх роботи активно долучалися чисельні волонтерські організації. Волонтерський рух, започаткований у республіках колишньої Югославії на початку 1990-х рр., почав інституційно оформлюватися під час воєнних дій: виникали різноманітні центри і групи, які фінансувалися міжнародними фондами чи місцевими неурядовими організаціями. Найбільш відомими волонтерськими організаціями на теренах колишньої Югославії були "Асоціація "Соняшник" (Хорватія), "Волонтерський сервіс Сербії "Молоді дослідники Сербії" (Сербія), "Волонтерський центр Загребу" (Хорватія), "Група "Міст" (Сербія), "Мережа "Волонтер" (Боснія і Герцеговина).

Аналізуючи участь громадських організацій країн колишньої Югославії у подоланні наслідків воєнних злочинів, у їх діяльності варто виділити два періоди: (1) воєнний, тобто під час збройних конфліктів (у Боснії і Герцеговині це період 1992–1995 рр., у Хорватії – 1991–1995 рр., у Косово – 1997–1999 рр., і у Македонії – 2001 р.); та (2) постконфліктний (відповідно – по завершенню активних воєнних збройних сутичок у кожній країні).

Отже, у колишніх югославських республіках діяли правозахисні, гуманітарні, військово-політичні та універсальні об'єднання, які спиралися на допоміжні інституції – миротворчі і моніторингові місії, волонтерські групи

тощо. Залучення вже існуючих та поява спеціальних міжурядових та національних організацій було необхідною складовою процесу подолання наслідків воєнних злочинів у країнах колишньої Югославії.

* * *

Таким чином, масовий характер воєнних злочинів у Західних Балканах був викликаний давніми етноконфесійними протиріччями та їх політизацією на початку 1990-х рр. Невирішеність національного питання, територіальні претензії та радикалізація національних рухів наприкінці існування югославської федерації призвели не тільки до її розпаду, а й спричинили масові порушення прав людини під час кризи на Балканах кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Насилля над цивільним населенням та пошкодження об'єктів і пам'яток мало як цілеспрямований (акти геноциду, руйнування), так і спонтанний (масові вбивства, "етнічні чистки", концтабори) характер.

Великі людські та матеріальні втрати, погіршення економічної та політичної ситуації у Західних Балканах мало комплексний характер та потребувало втручання світового співтовариства. В результаті, до вирішення проблеми воєнних злочинів залучилися не тільки вже існуючі міжнародні та національні об'єднання, а й були започатковані спеціальні міжнародні структури, робота яких була підкріплена новоствореними громадськими організаціями країн колишньої Югославії.

РОЗДІЛ 3

ЗУСИЛЛЯ МІЖУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ЧАСІВ КРИЗИ НА БАЛКАНАХ

3.1. Вироблення примусових механізмів для припинення масових порушень у сфері прав людини

Першими на ескалацію Балканської кризи почали реагувати європейські структури, до яких згодом підключилася світова спільнота на чолі з ООН. На початку 1990-х рр. ЄС та НБСЄ (з 1995 р. ОБСЄ) намагалися за допомогою дипломатичних зусиль попередити розпад югославської федерації та зупинити поглиблення конфліктів у регіоні. Це, власне, складало політику "превентивної дипломатії" [57, с. 6], яка спрямовувалася на врегулювання кризи мирним шляхом. Для ведення постійного діалогу щодо ситуації у Західних Балканах використовувалася МККЮ [532]. Важливим кроком її Співголів Д. Оуеном та Т. Столтенбергом щодо зупинення масових порушень прав людини, стала заява, зроблена 25 серпня 1993 р. У ній засуджувалося насилля і від учасників конфліктів вимагалось негайно припинити будь-які види злочинів проти мирного населення. Також у межах МККЮ утворили окрему робочу групу з національних меншин у Македонії, метою роботи якої було спостереження за дотриманням прав людини. З цією ж метою у 1993 р. спільними зусиллями ЄС і НБСЄ створили Міжнародну комісію з Косово. Але діяльність даної комісії відійшла на другий план через ескалацію конфліктів у Боснії і Герцеговині та Хорватії.

Подібна "превентивна дипломатія" ЄС та НБСЄ (ОБСЄ) виявилась неефективною. Як відомо, 25 червня 1991 р. зі складу Югославії вийшли Словенія та Хорватія, відбулось поглиблення міжетнічних протиріч у Боснії і Герцеговині, Хорватії. Це призвело до своєрідного розмежування повноважень між європейськими організаціями: подальшим вирішенням кризи займалися країни-члени ЄС, у той час як НБСЄ (ОБСЄ) зосередилася

на спостереженні за дотриманням прав людини. Також, провал "превентивної дипломатії" прискорив залучення ООН до врегулювання конфліктів на території колишньої Югославії. Вже з осені 1991 р. РБ ООН через прийняття низки резолюцій розпочала створення примусових механізмів, які були направлені на захист цивільного населення та деескалацію Балканської кризи (Див. Додаток Д).

Їх запровадження відбувалось поступово через режим санкцій РБ ООН. Так, вже перші резолюції 713 (1991), 721 (1991) та 724 (1991) щодо ситуації у регіоні Західних Балкан заклали основи як для миротворчої діяльності у тодішній Югославії, так і введення низки ембарго проти неї. Насамперед, зазначені документи були спрямовані на припинення будь-яких торговельних та економічних операцій із федерацією, а також на заборону ввозити зброю та військове спорядження. Крім того, у відповідності до резолюції 724 (1991) від 15 грудня 1991 р. був створений Комітет РБ ООН для нагляду за дотриманням санкцій та для моніторингу їх порушень (Див. Додаток Д). Упродовж 1992–1994 рр. санкції проти СРЮ (спадкоємиці СФРЮ) були розширені та набули більш жорсткого характеру. Це було викликано необхідністю зупинити ескалацію конфліктів, не допустити їх поширення на всі країни Балканського півострову, припинити порушення прав людини та масові злочини проти цивільних осіб.

У даному контексті необхідно виокремити резолюції щодо Боснії і Герцеговині, прийняті упродовж 1992 р. Початок міжетнічної боротьби у цій республіці весною 1992 р. спровокував значне посилення санкцій проти СРЮ, що призвело до міжнародної ізоляції останньої. Ключову роль у цьому відіграли резолюції ООН 757 (1992), 781 (1992) та 787 (1992). За даними документами над Боснією і Герцеговиною була створена безпілотна зона, посилений контроль міжнародної спільноти за морськими і річковими просторами всієї колишньої Югославії тощо.

Поступове пом'якшення санкцій проти СРЮ розпочалось з жовтня 1994 р., чому сприяла активна співпраця уряду С. Мілошевича із РБ ООН. З

1 жовтня 1996 р. всі санкції проти даної держави були зняті, але, з огляду на загострення міжетнічної боротьби в автономному краї Косово, режим примусових заходів з боку РБ ООН був знов відновлений у 1998 р. Прийняття резолюції 1160 (1998) від 31 березня 1998 р. було викликано сербсько-албанськими протиріччями у Косово, масовими потоками біженців з краю та повідомленнями албанських правозахисних організацій та місій ОБСЄ про порушення прав людини. У цій резолюції були знов введені санкції на постачання зброї до Сербії, Косово та Чорногорії, а також для нагляду за її виконанням, як і у 1991 р., був створений спеціальний Комітет РБ ООН [Додаток Д, резолюція 724, с. 2]. Остаточно всі санкції проти СРЮ були скасовані резолюцією 1367 (2001) від 10 вересня 2001 р.

Протидія розгортанню міжетнічних конфліктів та зупинення злочинів проти цивільних осіб – були головними цілями усіх прийнятих резолюцій та санкцій РБ ООН з колишньої Югославії. Проте, ефективних результатів введення економічних санкцій не мало, оскільки поглиблення конфліктів у Боснії і Герцеговині, Косово, Хорватії відбувалась постійно, а їх учасники весь час порушували угоди про перемир'я. Водночас санкції значно ускладнили внутрішнє становище у колишніх югославських республіках. Найбільше від цього постраждали Сербія та Чорногорія (СРЮ), на території яких перебувала значна кількість біженців із Боснії і Герцеговини, Косово і Хорватії. Аналіз резолюцій РБ ООН за 1992–1995 рр. дозволяє стверджувати, що санкції були спрямовані тільки проти СРЮ, що досить яскраво продемонструвало позицію міжнародних організацій відносно провини сербів та їх керівників у розпалюванні Балканської кризи. Окрім цього, заборона на ввезення озброєння постійно порушувалась самими європейськими країнами, які у гуманітарних вантажах передавали його албанцям, мусульманам та хорватам.

Загалом, режим санкцій не зупинив ескалацію кризи, і, відповідно, не попередив скоєння подальших масових злочинів. РБ ООН у своїх резолюціях упродовж 1991–1992 рр. неодноразово закликала ворогуючі сторони

припинити «етнічні чистки», насильницьку депортацію тощо. До РБ ООН від працівників міжурядових та громадських організацій, урядів держав світу, європейських та світових ЗМІ продовжували надходити повідомлення про значні жертви серед мирного населення, масові вбивства, переслідування, виселення. Тому, паралельно із санкціями здійснювалося надсилання військових спостерігачів від ЄС, ОБСЄ, ООН до республік, аби тримати під постійним контролем ситуацію щодо порушень у сфері прав людини.

Відправлення спостерігачів до колишніх югославських республік не гарантувало повного дотримання угод про припинення вогню, режиму санкцій та захисту прав людини. Тому були запроваджені більш дієві примусові механізми. Акцент був зроблений на проведення у колишніх югославських республіках операцій з підтримання миру. Слід зазначити, що все ще діючий на той момент уряд федеративної Югославії 26 листопада 1991 р. Офіційно звернувся до ООН з проханням розмістити на території держави місії з підтримання миру [61].

Спершу СООНО були розгорнуті на території Хорватії. У відповідності до звіту Генерального секретаря від 15 лютого 1992 р. [56] головними завданнями їх діяльності були: створення необхідних умов для проведення ефективних переговорів з учасниками конфлікту з метою врегулювання кризи; захист цивільного населення від збройних нападів; демілітаризація районів під охороною ООН та на територіях, підконтрольних сербським силам, де мешкали переважно серби (т.зв. «рожеві зони»); здійснення функцій імміграційного і митного контролю на кордонах районів під охороною ООН, які співпадали з зовнішніми кордонами колишньої Югославії. Ескалація військових дій у вересні 1992 р. На території Хорватії змусила РБ ООН включити до мандату СООНО Превлакський півострів, що було зафіксовано у резолюції 779 (1992) від 6 жовтня 1992 р. (Див. Додаток Д), яка санкціонує проведення повної демілітаризації півострову.

З червня 1992 р. РБ ООН направила додаткові підрозділи СООНО до Боснії і Герцеговини [Додаток Д, резолюція 758]. Це було пов'язано з

початком воєнних дій у цій державі та постійним надходженням звіди повідомлень про масові порушення прав людини. У звіті Генерального секретаря до РБ ООН від 5 жовтня 1992 р. Були визначені обов'язки батальйонів СООНО у Боснії і Герцеговині, які передбачали: забезпечення функціонування аеропортів у містах Сараєво та Тузла; організацію постійного контролю за дотриманням угод про припинення вогню; співпрацю з УВКБ та безперебійні доставки гуманітарних вантажів; охорону звільнених цивільних осіб, якщо МКЧХ звертався з таким проханням до командування СООНО; організацію переговорного процесу між учасниками конфлікту.

Ескалація конфлікту у Боснії і Герцеговині, «етнічні чистки» та неможливість мирних жителів отримати належну гуманітарну допомогу спонукали РБ ООН прийняти 10 травня 1993 р. резолюцію 824 (1993). У даному документі було визначено, що у таких містах як Біхач, ртилері, Жепя, Сараєво, Сребрениця, Тузла та прилеглих до них територіях найбільш нестабільна та загрозна ситуація у сфері прав людини, тому вони були оголошені «безпечними районами». СООНО мали здійснювати тут різноманітні моніторингові місії, сприяти виводу військ боснійських сербів, створити пункти збору важкої артилерії, контролювати в'їзд біженців і переселених осіб до «безпечних районів».

Потоки вимушених переселенців з Боснії і Герцеговини та Хорватії, які шукали притулку у колишній югославській республіці Македонія, загрожували дестабілізувати ситуацію у сфері міжетнічних відносин і у цій державі та призвести до спалахів боротьби між албанцями та македонцями. У результаті, Генеральний секретар у своєму звіті від 9 грудня 1992 р. Рекомендував поширити мандат СООНО на територію Македонії. Це рішення було підтверджено резолюцією 795 (1992) РБ ООН від 11 грудня 1992 р. (Див. Додаток Д). Підрозділи СООНО мали розміститися на кордонах Македонії з Албанією, Сербією і Чорногорією [40] для спостереження за подіями у прикордонних районах. Дана операція ООН носила превентивний

характер, тому військовослужбовці СООНО у Македонії не мали права втручатися у події внутрішнього життя країни.

Важливою складовою мандату СООНО був гуманітарний компонент, який передбачав співпрацю із УВКБ, МКЧХ, неурядовими організаціями. Резолюції РБ ООН та звіти Генерального секретаря передбачали кілька напрямів роботи СООНО у цьому контексті: супровід гуманітарних конвоїв та працівників різноманітних інституцій до «безпечних районів»; активна участь в організації доставки та розподілу допомоги; створення безпечних коридорів між аеродромами та містами у Загребі і Сараєво [52].

При створенні СООНО, відповідно до резолюції 743 (1992) від 21 лютого 1992 р., РБ ООН не включила до їх мандату право на застосування зброї для самооборони, захисту гуманітарних вантажів, «безпечних районів», цивільного населення. Цим намагалися скористатися представники боснійської, сербської і хорватської армій під час проведення військових операцій. Зокрема, учасники конфліктів використовували співробітників СООНО разом з мирними жителями в якості «живого щита» у ході бойових дій; створювали штучні перепони для роботи гуманітарних організацій; «безпечні райони» у Боснії і Герцеговині, «рожеві зони» та райони під захистом ООН у Хорватії воюючі сторони перетворили на воєнні бази та позиції, з яких проводився обстріл позицій супротивника. За таких обставин СООНО не могли повною мірою забезпечити виконання свого мандату щодо підтримання миру у Боснії і Герцеговині та Хорватії [37].

Крім того, миротворці СООНО постійно ставали жертвами воєнних дій та протиріч між сторонами конфліктів. Так, згідно доповіді Генерального секретаря ООН, на початок лютого 1993 р. Втрати серед військовослужбовців становили 78 вбитих та 1011 поранених [55, с. 17].

Враховуючи ці чинники, РБ ООН змушена була у резолюції 836 (1993) від 4 червня 1993 р. внести зміни до мандату працівників СООНО. У відповідності до прийнятої резолюції вони отримали право використовувати зброю для власного самозахисту; передбачалася передислокація СООНО та

«застосування сили у відповідь на артилерійні обстріли і бомбардування з повітря у безпечних районах» [Додаток Д, резолюція 836, с. 4]. Ця резолюція додала до миротворчого аспекту діяльності СООНО військовий, чим прагнули скористатися учасники конфліктів, які намагалися втягнути миротворців ООН у військові дії. Це мало нівелювати позиції військового невтручання міжнародної спільноти на боці тієї чи іншої ворогуючої сторони. Слід відзначити, що ця резолюція фактично не змінила становище миротворців та персоналу СООНО, які продовжували ставати жертвами збройних нападів.

З 31 березня 1995 р. СООНО були реорганізовані у три самостійні взаємопов'язані операції з підтримання миру: Операція ООН з відновлення довіри у Хорватії (1995–1996 рр.) [Додаток Д, резолюція 981]; Місія ООН у Боснії і Герцеговині (1995–2002 рр.) [Додаток Д, резолюція 982]; Сили превентивного розгортання ООН у Македонії (1995–1999 рр.) [Додаток Д, резолюція 983]. Продовження цих місій у республіках колишньої Югославії було пов'язане із необхідністю й надалі захищати цивільне населення у рамках проведення миротворчих операцій. Розглянемо це трохи детальніше.

У Хорватії СООНО були реорганізовані у зв'язку із припиненням там активних бойових дій. У резолюції 981 (1995) РБ ООН затвердила створення Операції ООН з відновлення довіри у Хорватії. Спостерігачі та військовослужбовці були розміщені у Західній та Східній Славонії, Країні та Превлакському півострові. Робота даної місії була направлена на захист прав національних меншин, на створення умов для безпечного повернення біженців та переселених осіб, на загальне врегулювання кризи у контексті активної співпраці з МТКЮ, який був утворений у 1993 р.

Згідно резолюції 1038 (1996), прийнятої 15 січня 1996 р., Операція ООН з відновлення довіри у Хорватії була замінена на дві окремі операції – на Місію спостерігачів ООН на Превлакському півострові та Тимчасову адміністрацію ООН для Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему (Див. Додаток Д). Місія спостерігачів ООН на Превлакському

півострові діяла до 15 грудня 2002 р., і була направлена на його демілітаризацію і налагодження процесу повернення переселених осіб [Додаток Д, резолюція 1437].

Одночасно із першою операцією відбувалася реалізація другої – створення Тимчасової адміністрації ООН для Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему, мандат працівників якої передбачав сприяння процесу реінтеграції цього регіону до Хорватії за рахунок вирішення проблеми біженців, воєнних злочинів та дотримання прав національних меншин. Згортання діяльності представників Тимчасової адміністрації ООН у Східній Славонії, Бараньї та Західному Сремі розпочалось 15 січня 1998 р., оскільки уряд Хорватії не продовжив мандат даної місії ООН. Тогочасний президент держави Ф. Туджман вважав, що внутрішня ситуація у Славонії та республіці взагалі більше не потребує посиленої уваги з боку ООН.

Щодо Боснії і Герцеговини, то мандат СООНО відповідно до резолюції 982 (1995) був продовжений до 30 листопада 1995 р. (Див. Додаток Д). Після того, згідно резолюції 1035 (1995), з 21 грудня 1995 р СООНО на території Боснії і Герцеговини мали змінити багатонаціональні Спеціальні міжнародні поліцейські сили (далі – СМПС) (Див. Додаток Д). Місія складалась з цивільних і поліцейських працівників, які реалізовували цивільні аспекти Дейтонських мирних угод 1995 р. Її робота завершилась 31 грудня 2002 р.

СООНО у Македонії згідно резолюції 983 (1995) змінили назву на Сили превентивного розгортання ООН (Див. Додаток Д). Військовослужбовці продовжували спостерігати за ситуацією у прикордонних районах Македонії, надавали гуманітарну допомогу місцевому населенню, співпрацювали з Місією спостереження Європейської комісії та НАТО. У 1999 р. мандат Сил превентивного розгортання ООН у Македонії РБ ООН не продовжила, тому робота даної місії була завершена.

Відсутність у компетенції СООНО примусових функцій, не дозволяло ефективно реалізовувати свій мандат, особливо у сфері захисту мирного населення. Саме тому для підтримки режиму санкцій та миротворчих зусиль

СООНО, РБ ООН залучила два військово-політичні блоки ЗЄС та НАТО. Їх діяльність на території колишньої Югославії розпочалась одночасно у липні 1992 р. і була пов'язана із моніторингом та спостереженням за дотриманням резолюцій 713 (1991) та 757 (1992) в Адріатиці.

Спочатку операції даних організацій мали самостійний характер, але поглиблення кризи у Боснії і Герцеговині та введення додаткових санкцій проти СРЮ сприяли виробленню концепції спільних місій. Першим кроком у цьому напрямку стало проведення з осені 1992 р. спільних операцій ЗЄС і НАТО щодо контролю за безпіотною зоною над Боснією і Герцеговиною і за санкціями в Адріатичному морі та у басейні річки Дунай [203].

Зусилля даних міжнародних організацій у Дунайському регіоні були підкріплені Болгарією, Румунією та Угорщиною, які організували роботу місій із моніторингу. У подальшому співробітництво ЗЄС і НАТО відбувалось у межах операції "Шарп Гард", що розпочалася 15 червня 1993 р. [203]. Її метою було підвищити ефективність дотримання санкцій проти СРЮ РБ ООН до моменту їх зняття у 1996 р.

Хоча обидва військово-політичні блоки проводили операції у колишній Югославії, до безпосереднього військового врегулювання міжетнічних конфліктів у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії та Хорватії був залучений тільки Північноатлантичний альянс. Його діяльність у регіоні Західних Балкан характеризується як "політика примусу до миру".

Значний вплив на втягання НАТО до конфліктів мала еволюція позиції США щодо подій у Югославії. На початку кризи у 1991 р. уряд Сполучених Штатів наголошував на необхідності збереження цілісності федерації. Внаслідок розпаду комуністичного табору та СРСР геополітичні зміни у Південно-Східній Європі у 1989–1991 рр. призвели до трансформації політики США стосовно Югославії. Насамперед, це проявилось у готовності у межах НАТО приймати активну участь у попередженні гуманітарної катастрофи у колишніх югославських республіках. У даному контексті уряд США робив акцент на проведення воєнних операцій, що було пов'язано із

ескалацією міжетнічного конфлікту в Боснії і Герцеговині та необхідністю зупинити насилля проти цивільного населення.

15 грудня 1992 р. Генеральний секретар ООН Б. Бутрос-Галі звернувся до НАТО із проханням надати військові ресурси альянсу, що означало можливість військового врегулювання Балканської кризи. Внаслідок чого 16-17 грудня 1992 р. на міністерському самміті Північноатлантичної ради у Брюсселі країни-члени НАТО обговорили можливість воєнного втручання сил альянсу у події на території колишньої федерації [209].

Більшість держав Європи, які входили до складу НАТО, висловилися за продовження інтенсивних мирних переговорів. Керівництво Греції, зокрема, підкреслювало, що втручання альянсу може призвести до розповсюдження конфлікту на весь Балканський півострів. Туреччина, за активної підтримки країн Організації ісламської співпраці, висловлювалась за негайне зовнішнє втручання у конфлікт у Боснії і Герцеговині. Втім, військові заходи з боку НАТО у 1992 р. були відкладені через те, що позиція щодо мирного розв'язання конфліктів була домінуючою. Результатом цього саміту стала "Заява по колишній Югославії" [215], в якій альянс підтвердив готовність виконувати резолюції РБ ООН, слідкувати за безпілотними зонами над Боснією і Герцеговиною тощо. Характерною рисою даного документу стало обвинувачення урядів Сербії та самопроголошеної на території Боснії і Герцеговині Республіки Сербської у розпалюванні війни.

Однак, подальша ескалація Балканської кризи, перехід ініціативи щодо її врегулювання від ЄС до ООН, загроза гуманітарної катастрофи у регіоні змусили НАТО за підтримки РБ ООН розпочати військові кампанії.

Військові кампанії НАТО на території колишньої Югославії проводилися у два етапи: (1) 1994–1995 рр. – нанесення ударів по позиціям сербів у Боснії і Герцеговині та Хорватії; (2) 1999 р. – авіабомбардування території СРЮ. Військові операції альянсу під час першого етапу були санкціоновані РБ ООН, що не суперечило нормам міжнародного права. У той час як проведення військової кампанії проти СРЮ у 1999 р. спровокувало

серйозний розкол у РБ ООН. Позиція країн НАТО у 1999 р. визначалась подіями у Косово, а саме масовими потоками біженців з краю, повідомленнями про акти насилля сербських сил безпеки проти албанського населення, тому керівництво НАТО взяло на себе відповідальність розпочати військову кампанію без відповідної санкції РБ ООН. Подібні дії НАТО викликали неоднозначну реакцію у світі, але більшість країн дану воєнну операцію виправдовували необхідністю усунути від влади С. Мілошевича як головного організатора "етнічних чисток" албанців у Косово.

Причинами авіабомбардувань НАТО були: тривала облога міст, куди не могли без сторонньої допомоги проїхати персонал СООНО та МКЧХ; складна гуманітарна ситуація у захоплених районах; неможливість неурядових організацій – "Наглядач за правами людини", гельсінських груп, "Міжнародної кризової групи" – отримати доступ до затриманих осіб, аби проводити їх реєстрацію, виявляти кількість поранених, організувати у місцях для затримання місії із моніторингу за правами людини тощо.

Перше нанесення повітряних ударів авіації НАТО по позиціям боснійських сербів відбулося у липні 1994 р. у відповідь на тривалу облогу міста Сараєво (розпочалась у квітні 1992 р.). За повідомленнями гуманітарних та правозахисних організацій у цьому місті, як і в інших "безпечних районах", мирні жителі перебували на межі виживання. Крім того, артилерія боснійських сербів проводила постійний обстріл блокованих районів [210]. Військова кампанія альянсу у Боснії і Герцеговині у 1994 р. стала першою подібною акцією в історії НАТО, а також започаткувала "політику примусу до миру" з боку міжнародних організацій.

З листопаду 1994 р. військова присутність альянсу була поширена і на Хорватію, де удари наносилися по армії хорватських сербів. Бомбардування виключно позицій сербів у Боснії і Герцеговині та Хорватії стало підтвердженням позиції альянсу щодо покладання провини за розпалювання міжетнічної ворожнечі у колишній Югославії на одну сторону – сербів. Тож, військові кампанії НАТО, які проводилися під гаслами захисту цивільного

населення та припинення злочинів проти мирних жителів, здебільшого виконувалися в інтересах мусульман та хорватів.

Приводом для початку нанесення авіаударів НАТО по СРЮ у 1999 р. стало відкриття місцевим населенням та журналістами західних ЗМІ масового поховання косовських албанців у селищі Рачак (Косово) [302–303]. Військова операція, яка розпочалася 24 березня 1999 р., отримала назву "Союзницька сила". Її головними завданнями були: не допустити подальшої етнічної зачистки Косово; загальмувати поглиблення гуманітарної кризи; зупинити насилля з боку сербської влади. Втім, ця кампанія альянсу призвела до масштабної втечі з Косово цивільних осіб і загибелі мирних жителів. Так, згідно даних міжнародної неурядової організації "Наглядач за правами людини" літаки НАТО у травні 1999 р. скинули бомби на табір біженців, розташованого неподалік від міста Коріса. Тоді, за даними правозахисників з організації "Наглядач за права людини", загинуло від 48 до 87 осіб [272]. Окрім того, авіаударів зазнавали колони біженців, внаслідок чого було вбито більше 70 осіб [272]. Також від авіаударів постраждали посольство Китаю у Белграді, пасажирський потяг на залізничному мості через р. Південна Морава, будівля Белградського телебачення, автобус на мості поблизу м. Пріштина, житлові будинки, лікарні [302–303].

Окремо необхідно виділити військову кампанію НАТО за активної співпраці із ЄС та ООН у Македонії упродовж січня–листопада 2001 р. Застосування військової сили у цій колишній югославській республіці вдалось уникнути, проте альянс приймав безпосередню участь у роззброєнні албанських бойовиків під час низки військових операцій [208–209].

Таким чином, співпраця ООН із військово-політичними блоками ЗЄС та НАТО була важливою складовою комплексної стратегії щодо врегулювання кризи у колишній Югославії. Проведення військових повітряних операцій НАТО стало активним елементом "політики примусу до миру". Застосування сили виявилось найбільш дієвим упродовж 1994–1995 рр., коли дипломатичні зусилля ЄС не були здатні зупинити насилля

проти мирного населення. У даному випадку можемо говорити про обґрунтованість використання авіації НАТО у намаганні припинити міжетнічні конфлікти у Боснії і Герцеговині та Хорватії. В той час, як військова кампанія Північноатлантичного альянсу у 1999 р. проти СРЮ стала порушенням міжнародного права, активним втручанням міжнародного фактору у косовську кризу на албанській стороні, що значно поглибило протиріччя між місцевими етнічними групами.

У цілому, завдяки воєнному втручанням НАТО були підписані мирні угоди, які припинили конфлікти – Вашингтонська угода 1994 р. [193], Дейтонські мирні угоди 1995 р. [183], Військово-технічна угода 1999 р. [181], Охридська рамкова угода 2001 р. [190]. Підписання Вашингтонської, Дейтонських, Військово-технічної угод було своєрідним свідченням провалу європейських дипломатичних зусиль. Водночас, підписання Охридської рамкової угоди у серпні 2001 р. стало успіхом скоординованих дипломатичних зусиль ЄС та воєнної підтримки НАТО.

Слід відзначити, що ще на початку Балканської кризи, а саме з 1992 р. альянс активно долучився до гуманітарної роботи ООН та інших міжнародних і неурядових організацій (про це детальніше представлено інформацію у розділі 4). Контингенти НАТО надавали всебічну підтримку СООНО. Зокрема, організували супровід представників СООНО, неурядових організацій, МКЧХ, охороняли місця масових поховань, які вивчали міжнародні судмедексперти. Також альянс надсилав до СООНО допоміжний персонал задля матеріально-технічної співпраці.

З огляду на постійні напади конфліктуючих сторін на військовослужбовців, НАТО почав надавати і військову підтримку будь-яким операціям СООНО. Зокрема, авіація НАТО здійснювала моніторинг за виконанням заборони на польоти над Боснією і Герцеговиною та Хорватією, особливо це стосувалось простору над аеропортами Загребу та Сараєво. Крім того, літаки НАТО забезпечували постійний супровід авіатранспорту країн, які надсиляли до регіону Західних Балкан вантажі із гуманітарною

допомогою. Під час конфліктів у Косово та Македонії альянс співпрацював із ОБСЄ щодо спостереження за правами людини у конфліктних районах. Зокрема, військовослужбовці НАТО сприяли безпечному виведенню місії ОБСЄ із Косово та Сербії у 1999 р. Із завершенням військових дій, у постконфліктний період присутність НАТО у колишній Югославії посилилась, що було обумовлено необхідністю: реалізовувати військові та правові аспекти Дейтонських, Вашингтонської, Військово-технічної, Охридської мирних угод; провести роззброєння всіх учасників воєн; контролювати внутрішню ситуацію у сфері безпеки у колишніх югославських республіках.

Всього на території цих держав було розгорнуто декілька місій НАТО, які діяли під егідою ООН: у Боснії і Герцеговині – Сили виконання мирної угоди (замінена на Стабілізаційні сили); у Косово – Сили для Косова (далі – СДК); у Македонії – Оперативна група, яка керувала проведенням трьох поетапних операцій. Розглянемо діяльність означених місій НАТО більш детально.

У 1995 р. за умовами додатку 1-А Дейтонських мирних угод у Боснії і Герцеговині Північноатлантичний альянс на так званий "перехідний період" створив Сили виконання мирної угоди [113], які 20 грудня 1996 р. були замінені на Стабілізаційні сили [Додаток Д, резолюція 1031]. Їх мандат, затверджений у резолюціях 1031 (1995) та 1088 (1996) (Див. Додаток Д), був спрямований на реалізацію військових аспектів Мирної угоди по Боснії і Герцеговині. За здійснення цивільних аспектів у цій країні відповідав Офіс Верховного представника ООН–ЄС.

Значна кількість миротворців НАТО увійшла до СМПС, створених резолюцією РБ ООН 1031 (1995) від 13 грудня 1995 р. [Додаток Д, резолюція 1031; резолюція 1035]. Дія мандату СМПС неодноразово продовжувалась через слабкий розвиток правової системи Боснії і Герцеговини. На СМПС були покладені функції відновлення правової системи, створення нових поліцейських сил, розвиток правової культури у місцевого населення.

Місії НАТО упродовж 2003–2004 рр. були замінені на місії ЄС. Зокрема, з 1 січня 2003 р. СМПС були замінені на Поліцейську місію ЄС [125], а Сили стабілізації у 2004 р на Військову місію ЄС "Алтея" [194].

Місія НАТО в Косово залежала, окрім внутрішніх чинників, ще і від політичного діалогу між керівниками Сербії та Косово. Оскільки переговори з даного питання проходили за міжнародного посередництва, і постійно наштовхувалися на протидію белградського уряду, то місія альянсу в Косово тривала і до кінця 2015 р. Розгортання СДК розпочалось 12 червня 1999 р., у відповідності до резолюції РБ ООН 1244 (1999) та Військово-технічної угоди про процедури та режим виводу з Косово Сил Безпеки СРЮ. У Косово заміна місії НАТО не відбулось через складність зовнішнього та внутрішнього розвитку. Проголошення краєм незалежності у лютому 2008 р. спонукало ЄС до створення тут власної постійно діючої місії. І вже 12 грудня 2008 р. у Косово була розгорнута Цивільна місія ЄС, у складі якої окремо виділені були поліцейські підрозділи [195].

У Македонії діяльність місій НАТО мала тимчасовий характер і була направлена на виконання умов Охридської рамкової угоди. Зокрема, військові контингенти під керівництвом Оперативної групи НАТО здійснювали контроль за внутрішньою ситуацією у цій державі, а саме за міжетнічними відносинами албанців та македонців. Як і у Косово, сили альянсу на прохання тодішнього президента країни Б. Трайковського, зберегли свою присутність у цій республіці після виконання основного мандату. Це було пов'язано із бажанням уряду Македонії інтегруватися до євроатлантичних структур. У зв'язку із цим, у Скоп'є у квітні 2003 р. була відкрита Штаб-квартира НАТО, яка активно співпрацювала із ЄС щодо підтримання миру у країні. У межах цього співробітництва 31 березня 2003 р. у Македонії була створена військова місія ЄС під назвою "Конкордія" [198], яку в грудні того ж року замінили на поліцейську місію "Проксіма" [197]. У 2005 р. ЄС визнав політичний розвиток Македонії досить стабільним, тому місія була замінена на групу європейських поліцейських радників.

Важливим напрямом діяльності НАТО була реалізація таких аспектів мирних угод як проведення операцій із демілітаризації, розмінування територій республік, створення поліцейських органів. У межах процесу демілітаризації наголос робився на негайне роззброєння всіх воєнізованих формувань, виведення будь-якого виду озброєння з територій, які підлягали передачі тій чи іншій стороні, зосередження збройних сил держав у місцях для воєнної техніки [181; 183; 186; 194].

Через значне розповсюдження незареєстрованої зброї серед населення, заходи із роззброєння проводилися регулярно. За матеріалами діяльності НАТО було встановлено, що у Боснії і Герцеговині подібна операція під назвою "Врожай" була започаткована у 1998 р. [245 Operation Essential Harvest], у Македонії було проведено три такі операції – у 2001 р "Суттєвий врожай" [135], у 2001–2002 рр. – "Руда лисиця" [212] та у 2002–2003 р. – "Союзницька гармонія" [211]. Як свідчать листи Генерального секретаря ООН за 1999–2006 рр., у Косово вилучення незаконно придбаної та незареєстрованої зброї проводилось щомісяця, починаючи з червня 1999 р. СДК постійно організовували операції з моніторингу, що дозволяло військовослужбовцям виявляти нові склади зі зброєю та боєприпасами по всій території Косова [60]. Внаслідок означених заходів кількість злочинів на етнічній та релігійній основі скоротилась, але повністю дана проблема вирішена не була. Це було пов'язано із відсутністю стабільної системи безпеки та атмосфери довіри, особливо у Боснії і Герцеговині та Косово.

Невід'ємною складовою демілітаризації було розмінування. За підрахунками експертів ООН територія Західних Балкан на початку 2010-х рр. була однією з найбільш замінованих у Європі. Знищення мін було не тільки важливим для налагодження життя місцевих мешканців, а й для повернення біженців та переселенців [416, р. 1].

У Боснії і Герцеговині, Косово, Сербії, Хорватії дана проблема актуалізувалась після частих випадків загибелі мирних жителів під час збирання дров, намагання розібрати на опалення покинуті будівлі, отримати

доступ до непрацюючих лікарень, шкіл чи громадських установ. Доставка вантажів із продовольством, ліками та предметами першої необхідності у зимові періоди через мінну проблему також уповільнювалась або взагалі припинялась. Тому Сили стабілізації і СМПС у Боснії і Герцеговині, Місія ООН по відновленню довіри та Тимчасова адміністрація ООН для Східної Славонії, Західного Срему та Бараньї, Місія спостерігачів ООН на Превлакському півострові, ЮНМАКК та ЮНМАС у Косово організували спеціальні програми щодо ліквідації мін у колишній Югославії.

Так, була організована робота саперних груп, яка координувалась ЮНМАКК. За активної співпраці із ЗЄС, НАТО та локальними установами проводилися заходи по виявленню та знешкодженню снарядів і мін. Наприклад, у Боснії і Герцеговині упродовж 1997–1998 рр. було знищено приблизно 6 тисяч мін [467]. У той час як у Косово, згідно матеріалів діяльності Генерального секретаря ООН про Місію ООН у справах Тимчасової адміністрації в Косово, щорічно з 1999 р. по 2006 р. включно, знаходили і ліквідовували від 2 до 5 тисяч протипіхотних, протитанкових мін, бомб малого калібру та саморобних вибухових пристроїв [41, доповідь за 20 листопада 2006 р., с. 21; 60, лист від 15 вересня 1999 р., с. 2].

Окремо були утворені спеціальні робочі групи для пошуку та ліквідації загроз у покинутих приміщеннях, житлових будинках, лікарнях тощо. Також проводилась робота з оповіщення та інформування населення, пропаганди безпеки у замінованих спорудах і районах, складання карт розташування мін та снарядів [60, листи за 1999–2000; 2002–2006].

Окремим напрямом роботи миротворців НАТО була участь у відродженні правової системи, яка разом із іншими державними інституціями була фактично повністю знищена у Боснії і Герцеговині та Косово в часи військових конфліктів. Особливо це стосувалось організації національних збройних та поліцейських сил, як головних інструментів підтримки спокою, пошуку воєнних злочинців, правопорядку та безпеки у державах. У Боснії і Герцеговині правовий та поліцейський напрями мирного відновлення

здійснювали СМПС [69, с. 103]. У Македонії ці функції з березня 2003 р. були покладені на Поліцейську місію ЄС, у Косово – на СДК. Керівництво даної місії НАТО сприяло організації у краї окремого структурного підрозділу – Корпусу захисту Косово, який і відповідав за внутрішню безпеку у краї. З метою усунення проявів міжетнічної агресії до Корпусу захисту Косова набиралися представники албанського населення та представники національних меншин, у тому числі і сербської [60, Лист Генерального секретаря від 15 жовтня 1999 р., с. 3].

Працівники СМПС, Поліцейської місії ЄС, СДК також відповідали за налагодження співпраці між цивільним населенням та поліцією. Втім, рівень довіри мирних жителів до правоохоронних органів залишався низьким у всіх колишніх югославських республіках. Тому підрозділи НАТО та представники поліції розміщувалися на кордонах етнічних анклавів у державах колишньої Югославії, що було викликано необхідністю не допустити спалахів етнічного насилля, релігійної нетерпимості та уникнути нових жертв серед мирного населення. Переміщення осіб із анклавів відбувалось тільки за обов'язкової присутності військовослужбовців НАТО.

Цивільна діяльність НАТО досить тісно була пов'язана із реалізацією інших аспектів мирних угод. По-перше, військовослужбовці НАТО забезпечували безпеку та спокій під час підготовки та проведення виборів. По-друге, охороняли політичних діячів, які перебували із візитами у регіон Західних Балканах. По-третє, самостійно проводили моніторинг у сфері прав людини. При цьому активно співпрацювали із правозахисними організаціями міжнародного та місцевого рівня. По-четверте, допомагали УВКБ та МКЧХ організувати ознайомчі та довготривалі візити біженців та переміщених осіб до місць колишнього проживання і кладовищ. З цією метою, проводили охорону автобусів та поїздів, організували переговори місцевої влади для усунення можливих проявів етнічної ненависті.

Співпраця НАТО з УВКБ була багатовекторною. Крім означених заходів, військовослужбовці альянсу залучалися до процесу повернення осіб,

які втекли або були депортовані під час конфліктів. Наприклад, у Боснії і Герцеговині була створена Комісія у справах переміщених осіб та біженців, що врегульовувала проблеми, пов'язані з їх поверненням [183, с. 87].

Мандат всіх місій НАТО у республіках колишньої Югославії передбачав обов'язкову та тісну співпрацю із МТКЮ, особливо щодо пошуку, арешту та видачі воєнних злочинців. У даному питанні миротворці альянсу наштовхувалися на протидію місцевих органів влади, які не бажали видавати обвинувачених до Гааги, надавати на запит прокурорів трибуналу дані про їх перебування, необхідні документи, які мали засвідчити провину тієї чи іншої особи. Особливо це стосувалось високопосадовців армії, політичних діячів та урядовців різних державних структур. Втім, за допомогою НАТО упродовж 1996–2011 рр. була заарештована та передана до трибуналу значна кількість воєнних злочинців [233–234]. Хоча у даному питанні не існувало єдиної позиції серед країн-членів НАТО та ЄС, що призводило до негативних результатів перших пошукових операцій альянсу.

Підрозділи НАТО також забезпечували супровід робітників слідчих та прокурорських бригад МТКЮ і інших міжнародних організацій до місць затримання, масових поховань, можливих свідків злочинів. Саме присутність НАТО у Косово допомогла слідчим Гаазького трибуналу зібрати значний комплекс доказів злочинів, скоєних албанцями та сербами.

Необхідно підкреслити, що військово-повітряна кампанія НАТО проти СРЮ у 1999 р. стала одним із об'єктів дослідження МТКЮ. Ще 14 травня 1999 р. головний обвинувач Луїза Арбур вирішила розслідувати ці дії альянсу. Для пошуку доказів воєнних злочинів НАТО у колишній Югославії була створена спеціальна комісія [121]. Її робота була продовжена наступним прокурором К. дель Понте. Однозначних висновків комісія не виробила, тому справу проти високопосадовців НАТО у зв'язку із подіями у Косово не було порушено. Як зазначала К. дель Понте у своїх мемуарах, вона робила ще декілька спроб розслідування можливих воєнних злочинів НАТО у Косово.

Але через постійний тиск керівництва альянсу та держав-членів НАТО трибунал був змушений припинити процес збирання доказів на місцях [121].

Таким чином, для припинення масових порушень прав людини у колишній Югославії існувала реальна необхідність у застосуванні примусових механізмів, які були вироблені та реалізовані міжурядовими міжнародними організаціями. Провал "превентивної політики" ЄС та НБСЄ у 1991 р., а також збільшення кількості злочинів проти мирного населення стали причинами впровадження режиму санкцій, операцій з підтримання миру, а також "політики примусу до миру" і миротворчості, які втілювалися майже паралельно. Основними міжурядовими міжнародними організаціями, залученими до цього процесу були ООН, ЄС, НАТО, ЗЄС, НБСЄ (ОБСЄ), спеціально створені СООНО та низка миротворчих та поліцейських місій.

3.2. Створення спеціальних інституцій для розслідування та покарання за воєнні злочини

Мандат СООНО, а також діяльність НАТО не передбачали проведення детального розслідування воєнних злочинів, порушень Женевських конвенцій, законів ведення війни. Тому постала необхідність утворення окремої інституції для дослідження цих питань, якими з жовтня 1992 р. почала займатися спеціальна Комісія експертів ООН.

Склад Комісії з п'яти осіб був визначений Генеральним секретарем, який у своєму звіті від 14 жовтня 1992 р. підкреслив, що при обранні її членів враховуватиметься кваліфікація, досвід роботи у сфері гуманітарного та кримінального права, сфері прав людини тощо. У відповідності до цього, 26 жовтня 1992 р. головою Комісії став Фріц Кальсховен (почесний професор публічного міжнародного права та міжнародного гуманітарного права Університету Лейден, Нідерланди), а членами – Махмуд Шеріф Бассіуні (почесний професор права Університету Де Поля, США), Уільям Фенрік (командуючий, юридичний директор з операцій та підготовки кадрів у міністерстві оборони, Канада), Кеба Мбайє (колишній суддя Верховного суду

Сенегалу та колишній президент Міжнародного суду, Сенегал), Торкель Опсаль (дослідник з прав людини, професор права Університету Осло, колишній член Європейської комісії з прав людини, Норвегія). Через рік склад Комісії експертів був змінений через смерть Т. Опсаля та відставку за станом здоров'я Ф. Кальсховена. Генеральний секретар ООН призначив новим головою професора Махмуда Шеріфа Бассіуні, який мав досвід роботи у сфері дотримання прав людини, новими членами Комісії стали Крістіна Клейрен (професор кримінального права та кримінального процесуального права університету Еразма Роттердамського, Нідерланди) і Ханна Софі Греф (суддя та юрист, Норвегія) [18, р. 6]. За необхідності кількість членів Комісії могла бути змінена.

Штаб-квартира Комісії розташовувалась у Відділенні ООН у м. Женева (Швейцарія), що забезпечувало її адміністративною підтримкою з боку секретаріату Відділення. Фінансування роботи Комісії експертів здійснювалось ООН: через необхідність проведення постійних виїзних місій до республік колишньої Югославії був утворений спеціальний Цільовий фонд. Кошти до нього надходили від країн-членів ООН, проте найбільшим донором виступали США. Окрім того, альтернативними джерелами фінансування були гранти від різноманітних міжнародних фондів, з якими Комісія співпрацювала самостійно.

Між членами Комісії експертів існував чіткий розподіл внутрішніх обов'язків, тож кожен з учасників займався окремим напрямом розслідування. Зокрема, М.Ш. Бассіуні був доповідачем із збору та аналізу фактів, У. Фенрік відповідав за питання права та розслідування на місцях. Х.С. Греф стала доповідачем з проблеми боснійської общини Прієдор. Скоєнні в ній злочини проти мирного населення були досить масштабними, тому Комісія вирішила окремо провести розслідування у згаданій боснійській общині. К. Клейрен та К. Мбайє керували роботою по вивченню фактів знищення пам'яток культури та власності, а також займалися розглядом правових аспектів сексуального насилля [18, р. 7].

Згідно проміжних та фінального звітів про роботу Комісії [14; 17–18] можна виокремити наступні форми її діяльності: збір та аналіз інформації; створення груп для організації місій з проведення розслідувань; перевірка фактів та свідчень; координація діяльності урядів держав світу, які від імені Комісії експертів здійснювали перевірку різноманітних даних про злочини проти цивільних осіб на території колишньої Югославії.

Найбільше інформації про порушення Женевських конвенцій Комісія експертів ООН отримувала від спеціальних місій, які були відправлені до колишніх югославських республік [18]. Їх метою було проведення переговорів із представниками влади, вивчення місць масових вбивств, опитування свідків та жертв злочинів у колективних центрах, таборах для біженців тощо. Крім того, джерелами інформації виступали звіти і аналітичні огляди різноманітних організацій, повідомлення та відео матеріали ЗМІ, свідчення біженців, які виїхали із зон військових дій до інших країн. Їх опитуванням займалися представники міжнародних та місцевих органів по роботі із вимушеними переселенцями. Також значний обсяг документів та доказів надходив від груп по розслідуванню воєнних злочинів, створених неурядовими організаціями.

Голова Комісії експертів М. Ш. Бассіуні у звітах зазначав, що наявність значної кількості матеріалу не дозволяла розслідувати кожний факт порушення окремо. Тому до вивчення злочинів застосовувався вибіркового підхід, вироблений членами Комісії [18, р. 10]. При відборі враховувалися наступні складові: можливість опитати свідків; повна співпраця з місцевою владою; кількість жертв інциденту; наявність джерел інформації; час, який минув з моменту того чи іншого порушення. Розслідування конкретних випадків злочинів проти мирного населення дозволило проводити поглиблений аналіз аналогічних випадків, звернути увагу на обставини скоєння порушень, встановити винних осіб і довести їх провину. Втім, застосування вибіркового підходу не заважало поглибленому і системному

вивченню всіх можливих фактів порушень Женевських конвенцій та норм міжнародного гуманітарного права у Західних Балканах.

Всі письмові, друковані, фото- та відеоматеріали вносилися до спеціально створеної бази даних. Поява подібного реєстру виникла у зв'язку із необхідністю комплексного аналізу накопиченого матеріалу про порушення прав людини у колишній Югославії. Тому у грудні 1992 р. розпочався процес створення бази даних Комісії експертів ООН. До цього процесу, окрім постійних членів, на добровільній основі були залучені 50 адвокатів та студентів Міжнародного юридичного інституту прав людини Університету де Поля (Чикаго, США). Роботою зі створення бази даних керував голова Комісії експертів, ректор даного інституту М. Ш. Бассіуні [14, с. 8]. Оригінали та фотокопії документів зберігалися у спеціальних закритих кабінетах, які були обладнані електронною системою захисту.

Робота зі створення бази даних фінансувалась за рахунок коштів отриманих М.Ш. Бассіунні від Цільового фонду ООН, створеного 26 березня 1993 р. для Комісії експертів, Фонду відкритого суспільства (Фонду Сороса), Фонду Джона та Кетрін МакАктурів. У фінальному звіті Комісії експертів ООН зазначено, що сума надходжень отриманих грантів на початку роботи над базою даних складала 800 тисяч доларів (1992 р.), а на момент завершення мандату діяльності Комісії становила більше 1 мільйона доларів (1994 р.) [18, р. 6].

Створена база даних стала основою для підготовки довідок по категоріям: дані про можливі порушення, жертви, підозрюваних, свідків, місця злочинів; пошуку та збору інформації в досьє; створення графіків, які показували тенденції щодо зібраних даних. Крім того, весь наявний матеріал можна було об'єднати у блоки за датою, місцем, іменами жертв порушень.

На 26 січня 1993 р. приблизно 70 відсотків наявних звітів, отриманих від місій, міжнародних та неурядових організацій, груп з розслідування, свідків, урядів країн були внесені до цієї бази даних [14, с. 8], а вже на 31 серпня 1993 р. у ній було більше 3 тисяч різних справ [18, р. 10].

Паралельно із загальною базою, створювалися спеціалізовані бази даних: про концентраційні табори та центри затримання; "етнічні чистки"; сексуальні злочини; насильницьку депортацію цивільного населення та біженців; масові страти і поховання. Усі бази даних були передані до Офісу головного обвинувача МТКЮ наприкінці квітня 1994 р. для проведення подальших розслідувань та формування обвинувачень проти підозрюваних.

При створенні бази даних Комісія залучала до співробітництва різні міжнародні та неурядові організації, уряди країн світу. Зокрема, уряди Австрії, Данії, Нідерландів, Німеччини, Швейцарії, Швеції надавали не тільки інформацію, отриману від біженців, а й виступали країнами-донорами Цільового фонду. Серед міжнародних неурядових організацій, з якими співробітничали члени Комісії необхідно виділити "Лікарі за права людини", "Наглядач за правами людини", МКЧХ, "Міжнародна амністія"; серед місцевих – Центр з розслідування воєнних злочинів та злочинів геноциду проти мусульман (Зениця, Боснія і Герцеговина) і Хорватський центр документації та державних комісій з воєнних злочинів, який діяв у м. Белграді (Сербія), Загребі (Хорватія), Сараєво (Боснія і Герцеговина). Також інформація про порушення надходила від інституцій ООН – СООНО [40; 56], УВКБ [73–79], Спеціальних доповідачів Ради Безпеки ООН [49–50]; спостерігачів ЄС, ОБСЄ, Комісії ООН з прав людини [36–38]. Збір інформації був одним із пріоритетних напрямів діяльності Комісії, оскільки дозволив встановити, що воєнні злочини у колишній Югославії, зокрема насилля над жінками, мали системний та цілеспрямований характер.

Значну частину інформації Комісія експертів ООН отримувала завдяки проведенню місій з розслідування масових злочинів [15–16; 19; 21–29; 31–32; 34–35]. За період 1992–1994 рр. було проведено 32 місії з підготовки та безпосереднього проведення розслідувань на території колишньої Югославії і держав, які прийняли біженців. Їх метою було зібрати додаткову інформацію, перевірити факти, встановити осіб, які скоювали злочини. Зокрема, розслідувалися "етнічні чистки" у сербських, боснійських та

хорватських анклавів на території колишньої Югославії. Окремо були організовані місії до міст Вуковар [21] і Дубровник (Хорватія) [31], Сараєво (Боснія і Герцеговина) [16; 32; 35], що було пов'язано із тривалою облогою цих міст та чисельними злочинами і руйнуваннями, що їх супроводжували. На території Боснії і Герцеговини також здійснювалися місії з виявлення концентраційних таборів та центрів затримання [24; 35].

До складу місій, як правило, входили один із членів Комісії експертів, працівники слідчих органів, військові юристи, спеціалісти з судової медицини, адміністративний персонал. Їх до Комісії направляли уряди Австрії, Канади, Нідерландів, Норвегії, які підписали відповідні угоди із ООН. Крім того, від міжнародної неурядової організації "Лікарі за права людини" на безоплатній основі допомагали судмедексперти, які приймали участь у проведенні розкопок масових поховань. Наведемо низку прикладів. У період з 20 червня до 9 липня 1993 р. Комісія направила до блокованого м. Сараєво групу фахівців, до якої входили канадські військові юристи та працівники слідчих органів [18, р. 46]. Вони мали вивчити конкретні випадки порушення законів війни і злочинів проти цивільного населення. Під час організації розслідування у м. Дубровник з 20 жовтня до 4 листопада 1993 р., до складу місії був включений мистецтвознавець для оцінки руйнувань культурних, архітектурних та історичних пам'яток [18, р. 69]. Розслідуваннями порушень, які стосувалися гвалтувань та інших видів фізичного насилля, займалась спеціально створена група жінок-юристів з Бангладешу, Ірландії, Канади, США, Фінляндії [18, р. 82]. Наприклад, у березні 1994 р. дана група провела опитування осіб – жертв насилля серед тих, хто втік із зон військових дій до Словенії та Хорватії [18, р. 57].

За період своєї роботи з 26 жовтня 1992 р. до 30 квітня 1994 р. Комісія експертів провела 12 сесійних засідань, передала Генеральному секретарю ООН два проміжні і один підсумковий звіти, три тисячі сторінок доповнень з розслідування на місцях. Наприкінці 1993 р. було прийняте рішення про те, що робота даної інституції мала бути припинена у зв'язку із створенням

МТКЮ. На початку лютого 1994 р. юрист-консультант ООН Карл-Август Флейшхауер повідомив голові Комісії М.Ш. Бассіуні про необхідність завершення всіх поточних справ та розслідувань до 30 квітня 1994 р. На початку 1994 р. фінансування Комісії з фондів ООН мало частково припинитися через нестачу коштів на проведення постійних виїзних місій.

Головними досягненнями Комісії експертів були: збір великої кількості фактичного і документального матеріалу; створення бази даних про масові порушення прав людини на території колишньої Югославії; встановлення масштабів загибелі цивільних осіб у ході конфліктів у Боснії і Герцеговині та Хорватії; визначення характеру порушень, які були складовою політики урядів республік колишньої Югославії, як системного та цілеспрямованого. Матеріали Комісії експертів надали змогу розпочати роботу МТКЮ.

Збором інформації про злочини займалися також і місії ЄС. Втім, вони створювалися з метою дослідження конкретних випадків порушень – насилля проти мусульманських жінок у Боснії і Герцеговині та Хорватії. Перша місія ЄС працювала у цих республіках упродовж 18–24 грудня 1992 р., а друга – 19–26 січня 1993 р. [199–200]. У представлених звітах були підтверджені факти загибелі людей, масового насилля проти жінок, їх складного становища у борделях та таборах. Окремо було акцентовано увагу на негуманному ставленні до жінок, особливо до вагітних та хворих. Все це сприяло поширенню вже у січні 1993 р. серед країн-членів ЄС ідеї про необхідність утворення міжнародного трибуналу. Дана ініціатива була реалізована наприкінці травня 1993 р., коли РБ ООН затвердила появу МТКЮ.

Також, РБ ООН детально розробила принципи роботи цієї новоствореної організації, місцем розташуванням якої було визначено м. Гаага (Нідерланди). По-перше, прокурорська служба трибуналу мала право самостійно приймати рішення та проводити розслідування. По-друге, юрисдикція трибуналу мала пріоритет щодо діяльності національних судів. При цьому і МТКЮ, і національні суди, могли здійснювати паралельні судові

розслідування воєнних злочинів. По-третє, головний обвинувач (прокурор) трибуналу у Гаазі отримав право самостійно звертатися до урядів колишніх югославських республік із вимогами надання необхідної інформації та документації, передачі затриманих осіб, з проханням сприяння пошукам обвинувачених чи допомоги у розслідуванні воєнних злочинів [89]. Статут міжнародного трибуналу також визначив склад судів, які мали право здійснювати судочинство. Загальна кількість судів становила 11 осіб, кандидатури яких мали право висувати країни-члени ООН, а також держави, які мали постійні місії спостерігачів у центральних установах ООН.

Бюджет Міжнародного трибуналу формувався за рахунок регулярного бюджету ООН (ст. 32) [89, с. 170–172]. Діяльність МТКЮ фінансувалась за рахунок добровільних внесків від країн-членів ООН. Так, за даними Першого щорічного звіту про діяльність МТКЮ, на 15 липня 1994 р. для підтримки роботи трибуналу було перераховано більше 3 мільйонів доларів від урядів Ірландії, Іспанії, Канади, Ліхтенштейну, Намібії, Нової Зеландії. Згодом, найбільше коштів вклали Малайзія (2 млн. доларів) та Пакистан (1 млн. доларів). Ірландія, Італія та Норвегія перерахували кошти на трастовий фонд трибуналу на загальну суму приблизно у 2 мільйони доларів [130, Перший щорічний звіт за 1991].

Діяльність трибуналу була обмежена часовим та географічними рамками. Статтею 8 Статуту МТКЮ було зазначено, що територіальна юрисдикція трибуналу розповсюджується на територію колишньої Югославії у межах її сухопутних, повітряних та водних кордонів. МТКЮ займається розслідуванням злочинів, які були зафіксовані на території колишньої Югославії упродовж 1991–2001 рр. У Статуті МТКЮ визначена нижня межа подій, які мав досліджувати трибунал – 1 січня 1991 р. (ст.8) [89, с. 169], що було пов'язано із першими проявами міжетнічної боротьби між сербами та хорватами на території Хорватії. У процесі діяльності МТКЮ була визначена верхня межа – 2001 р. – обрана Прокурорською службою трибуналу у зв'язку із фактами серйозних порушень прав людини під час конфлікту у Македонії.

У резолюції 1503 (2003) РБ ООН від 28 серпня 2003 р. було визначено, що розгляд всіх судових справ судді МТКЮ мали закінчити упродовж 2008 р., а до 2010 р. – розглянути всі апеляції (Див. Додаток Д). Завершення останнього судового процесу мало означати, що трибунал припинив своє існування. Утім, у 2010 р. та 2012 р. РБ ООН продовжувала терміни діяльності МТКЮ [Додаток Д, резолюція 1966; резолюція 2081], що було пов'язано із арештами у 2008 р. Р. Караджича та у 2011 р. Г. Хаджича і Р. Младича. На початок 2016 р. робота трибуналу не є завершеною, хоча згідно резолюції 2193 (2014) від 18 грудня 2014 р. (Див. Додаток Д) трибунал мав до кінця року передати всі справи для подальшого доопрацювання Міжнародному залишковому механізму для кримінальних трибуналів (утворений у 2010 р. резолюцією 1966 (2010) РБ ООН для доопрацювання поточних справ та проведення подальших розслідувань). Втім, виступаючи перед РБ ООН 10 грудня 2014 р. Президент МТКЮ Т. Мерон зазначив, що деякі судові процеси триватимуть до 2017 р. Слід зазначити, що у зв'язку із постійним виявленням нових місць масових поховань на території колишніх югославських республік, дата закриття трибуналу може бути переглянута [120].

МТКЮ очолив Головний обвинувач (прокурор), який мав право розпочинати та змінювати процедуру звинувачення; приймати рішення про транспортування свідків до суду, навіть проти їхньої волі; встановлювати правила процедури свідчення у суді, серед них варто відзначити практику подання свідчень таємно. Першим прокурором Гаазького трибуналу упродовж 1994–1996 рр. був Річард Голдстоун (юрист, колишній суддя Верховного суду провінції Трансвааль, Південно-Африканська республіка). З вересня 1996 р. до серпня 1999 р. головним прокурором була Луїза Арбур (професор кримінального права університету Йорк, Торонто; суддя Верховного суду провінції Онтаріо, Канада). Наступним головним обвинувачем упродовж вересня 1999 р. – січня 2007 р. була Карла дель Понте (колишній генеральний прокурор Швейцарії). З 1 січня 2008 р. дану посаду

обіймає Серж Браммерц (федеральний прокурор Бельгії), повноваження якого були продовжені до 31 грудня 2016 р. [Додаток Д, резолюція 2256].

В якості підозрюваних під юрисдикцію Гаазького трибуналу могли потрапити лише фізичні особи, яких згідно до ст. 6 Статуту трибуналу [89, с. 172] поділили на "організаторів" та "безпосередніх виконавців" воєнних злочинів. Згідно висновків Комісії експертів ООН, особа, яка віддала наказ про скоєння злочину так само є винною, як і особа, яка його здійснила, тож обидві категорії мали нести однакову відповідальність.

До особливої відповідальності судді МТКЮ притягували воєнних командирів, оскільки вони планували та здійснювали підготовку бойових акцій. Дані особи безпосередньо керували підконтрольними їм збройними силами, які здійснювали операції, та знали про можливі результати та наслідки подібних акцій, і могли не допустити скоєння воєнних злочинів проти цивільного населення [17, р. 15–16].

До категорії "організатори" прокурорською службою МТКЮ було віднесено осіб, які організували геноцид цивільного населення, обстріл невійськових об'єктів, "етнічні чистки": політиків А. Готовіну, М. Мартича, С. Мілошевича, та військовопосадовців І. Балая, Я. Бобетка, Р. Караджича, Р. Младича, Р. Харадіная. Хоча Р. Караджич та Р. Младич були безпосередніми виконавцями наказів сербського президента. До "виконавців злочинів" були віднесені військовослужбовці Л. Брахімай, Р. Брдянін, Р. Делі, М. Лукич, С. Лукич, М. Тадич, Й. Тарчуловський, С. Тодорович, та політичний діяч Г. Хаджич, які проводили масові депортації населення до концентраційних таборів та спеціальних місць затримання, здійснювали кампанії з зачистки територій від населення за етнічною ознакою, порушували норми міжнародного права та положення Женевських конвенцій 1949 р., які стосувалися злочинів проти мирного населення в ході війни [1–3].

У воєнних злочинах були звинувачені представники всіх народів колишньої Югославії: косовські албанці (Х. Балу, І. Балай, Л. Брахімай, Р. Харадінай), мусульмани (Р. Делич, Н. Одрич, Е. Хаждихасанович),

македонці (Л. Бошкоський, Й. Тарчуловський), серби (Р. Брдянін, Р. Караджич, М. Лукич, С. Лукич, М. Мартич, Р. Младич, С. Мілошевич, М. Тадич, С. Тодорович, Г. Хаджич, В. Шешель), хорвати (Я. Бобетко, А. Готовіна, А. Дудакович, Д. Йосипович, З. Маринич, І. Раич) та чорногорці (В. Ковачевич та В. Шліванчанін). Слід відзначити, що переважна більшість звинувачень була висунута представникам сербського народу.

Протоколи обвинувачення склалися з двох частин: з підсумкових звітів прокурора трибуналу та переліку убитих осіб, зруйнованих пам'яток культури, назв населених пунктів, які найбільш постраждали в ході військових дій [97–117]. Більшості підозрюваних висувалися звинувачення одразу у декількох видах злочинів. Найчастіше це були, злочини проти людяності та людства, порушення Женевських конвенцій, геноцид та співучасть у геноциді. За воєнні злочини передбачалось несення індивідуальної відповідальності [97–117].

Діяльність МТКЮ була багатовекторною, що зумовлено необхідністю детального дослідження злочинів на території колишньої Югославії. Серед основних напрямів роботи трибуналу можна виділити: активну співпрацю із різноманітними організаціями; взаємодію з миротворчими та поліцейськими контингентами у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії; співробітництво із урядами колишніх югославських республік. Останньому аспекту МТКЮ приділяв найбільшого значення, оскільки безпосередні зв'язки із керівниками даних держав забезпечували успішне та ефективно проведення розслідувань, пошуку та видачі підозрюваних осіб.

У взаємовідносинах між Гаазьким трибуналом і урядами республік колишньої Югославії можна виділити два періоди співробітництва, своєрідною межею між якими була військова операція НАТО (1999 р.).

Перший період взаємовідносин між Гаазьким трибуналом та урядами республік датується 1993–1998 рр. В означені роки нестабільна політична ситуація і продовження бойових дій на території Боснії і Герцеговини, Косово, Сербії та Хорватії заважали прокурорській службі трибуналу

ефективно займатися збором інформації на місцях скоєння злочинів, проводити пошук обвинувачених та працювати в архівних фондах у республіках колишньої Югославії.

Слід відзначити, що обов'язки колишніх югославських республік перед МТКЮ були визначені у Статуті цієї організації та у резолюціях РБ ООН. Втім, на самому початку діяльності трибуналу у Гаазі уряди держав, які входили до складу колишньої Югославії, не бажали активно співпрацювати з прокурорами МТКЮ [362, с. 232–293, 398–447, 499–599]. Це було обумовлено декількома причинами. Так, керівники Сербії (С. Мілошевич) та Хорватії (Ф. Туджман) відмовлялися визнавати як легітимність створення трибуналу у Гаазі, так і обвинувачення на адресу високопосадових осіб з армії, поліції, урядів, державних структур своїх держав. Означені державні посадовці не надавали слідчим МТКЮ дозволу на роботу з документами і матеріалами Верховної Ради СФРЮ, які стосувалися військових дій у колишній Югославії у 1991–1995 рр. [362, с. 232–293, 398–447, 499–599]. Крім того, С. Мілошевич та Ф. Туджман взагалі відкидали будь-які звинувачення суддів Гаазького трибуналу на свою адресу щодо причетності до організації та здійснення злочинів. Ф. Туджман вважав, що хорватський народ у 1991–1995 рр. вів визвольну війну проти сербської та мусульманської (боснійської) армій [362, с. 398]. Слід вказати, що у своїх мемуарах головний обвинувач Міжнародного трибуналу в Гаазі К. дель Понте припускала, що Ф. Туджман боявся, що стане відома його причетність до організації "етнічних чисток", вбивств, масової депортацій мирних жителів із мусульманських та сербських анклавів Боснії і Герцеговини та Хорватії [362, с. 402]. С. Мілошевич заявляв, що робота трибуналу є незаконною, тому також відкидав будь-які звинувачення прокурорської служби МТКЮ щодо власної причетності до скоєння воєнних злочинів.

З 1999 р. у відносинах між представниками трибуналу та керівниками держав колишньої югославської федерації відбулися якісні зміни. Після бомбардувань авіацією НАТО території СРЮ упродовж березня – червня

1999 року постала необхідність відбудови та проведення реформ, для чого були потрібні потужні фінансові ресурси. Країни ЄС та США запропонували надавати СРЮ матеріально-технічну допомогу, але за умов активної співпраці уряду з трибуналом у Гаазі [235–240].

Тому, з 1999 р. у діяльності МТКЮ відбулися якісні зміни, важливу роль в яких відігравала тогочасний головний прокурор Карла дель Понте. Навіть військові дії на території Македонії у березні – серпні 2001 р. та у Косово в березні 2004 р. не заважали роботі Гаазького трибуналу. Навпаки, за розпорядженням К. дель Понте за фактами масових порушень прав людини у Косово та Македонії було вирішено, що слідчі комісії трибуналу мають негайно розпочати там розслідування.

Отже, другий період, який розпочався у липні 1999 р. після припинення бомбардування авіацією НАТО території Сербії і Чорногорії, і тривав усе перше десятиріччя XXI ст., характеризувався більш активною та плідною співпрацею урядів республік колишньої Югославії із прокурорською службою МТКЮ. Цьому сприяв, насамперед, прихід до влади у колишніх югославських республіках нової політичної еліти. Так, у 2000 р., внаслідок президентських виборів у Хорватії та СРЮ, були обрані прибічники прозахідної орієнтації: С. Месич та В. Коштуніца.

Так, одним з головних напрямів зовнішньої політики Хорватії С. Месич проголосив співпрацю з трибуналом щодо пошуку та видачі воєнних злочинців і надання необхідної документації для проведення розслідувань [362, с. 405]. Президент СРЮ В. Коштуніца, якщо і мав прозахідні погляди, однак одразу після виборів у телевізійному виступі заявив, що Міжнародний трибунал є "політичним дітищем США, а не реальним міжнародним інститутом" [362, с. 151]. Новий президент СРЮ вважав, що питання про співпрацю його держави з трибуналом мають розглянути національні збори та федеральний уряд СРЮ. Лише у квітні 2002 р. парламент СРЮ прийняв закон, який дозволяв Сербії і Чорногорії співпрацювати з Гаазьким трибуналом [230]. На відміну від В. Коштуніци,

прем'єр-міністр Сербії З. Джинджич, обраний на цю посаду у грудні 2001 р., всіляко сприяв співпраці Сербії з МТКЮ. Це було пов'язано з бажанням його уряду отримати фінансову та технічну допомогу від США та країн ЄС для проведення реформ. Саме тому у 2002 р. В. Коштуніца під сильним тиском США та країн ЄС був вимушений передати С. Мілошевича до Гааги.

Пожвавлення співпраці з урядами республік колишньої Югославії вплинуло на певні трансформації у самому МТКЮ. Так, у 2000–2002 рр. головний прокурор К. дель Понте прийняла низку рішень, внаслідок чого була реорганізована робота прокурорської служби трибуналу: кожною справою мав займатися окремий прокурор; для прискорення розгляду справ і для підвищення ефективності роботи трибуналу необхідно зосередитися на обвинуваченнях проти високопосадових осіб; справи проти підозрюваних середнього та нижнього рівня мали передаватися до судів національної юрисдикції [124]. Першим був Р. Станкович, якого судили за воєнні злочини у боснійському місті Фоча. Передача справ до судів Боснії і Герцеговини, Косово, Сербії та Хорватії сприяла активізації відносин між Гаазьким трибуналом та урядами колишніх югославських республік, і виконанню останніми зобов'язань перед МТКЮ щодо затримання винних у злочинах.

Окрім цього, з метою підвищення ефективності діяльності суддів та прокурорів трибуналу, К. дель Понте 23 листопада 2004 р. звернулась до РБ ООН [122]. Вона запропонувала об'єднувати обвинувачення в рамках одного судового процесу за такими критеріями: за місцем скоєння злочину, за причетністю винних осіб до організації масових порушень, за видами злочинів, за хронологічною ознакою [122]. Так, наприклад, обвинувачення проти С. Мілошевича були об'єднані за хронологічним принципом у два процеси – боснійсько-хорватський та косовський.

На другий період співпраці МТКЮ з урядами республік колишньої Югославії припадає і реорганізація програми надання інформаційної підтримки. Це становило окремий напрям взаємодії, спрямований на допомогу у розвитку судової та правової систем. У межах означеної

програми, прийнятої ще у 1998–1999 рр. у Боснії і Герцеговині, Косово, Сербії та Хорватії були відкриті представництва офісу головного прокурора трибуналу [93]. Також були створені спеціальні палати для розслідування воєнних злочинів проти мирного населення. Перший департамент по розслідуванню воєнних злочинів був організований при Белградському окружному суді (Сербія) у липні 2003 р. [94]. Головними напрямками роботи були розслідування злочинів, скоєних солдатами та офіцерами сербської армії на території Боснії і Герцеговини (наприклад, у містах Зворнік, Сараєво, Сребрениця) та Хорватії (у містах Вуковар і Овчара) [94].

У жовтні 2003 р. хорватський парламент ухвалив "Закон про Додаток до Статуту Міжнародного кримінального суду та до кримінального переслідування дій проти недотримання міжнародних законів та звичаїв війни та міжнародного гуманітарного права" [221]. У ньому було зазначено про створення при судах у містах Загреб, Осієка, Рієка та Спліт військових палат для розслідування воєнних злочинів під час югославського конфлікту 1990-х рр. Упродовж наступних років у Хорватії був прийнятий закон про захист свідків злочинів та створений відділ надання допомоги свідкам і постраждалим від воєнних злочинів при Міністерстві юстиції [93].

У Боснії і Герцеговині при Державному суді у 2005 р. був організований Відділ з воєнних злочинів, який мав діяти як державна спеціалізована установа на постійній основі у м. Сараєво [119].

Щодо Косова, то розслідуванням воєнних злочинів тут мали займатися прокурори Гаазького трибуналу, а ситуація у сфері дотримання прав людини була передана під постійний контроль міжнародних спостерігачів та адміністрації Місії ООН у Косово.

Програма надання інформаційної допомоги у сфері розвитку судової та правової систем у республіках колишньої Югославії передбачала також організацію та проведення різноманітних тематичних семінарів, круглих столів та конференцій; ознайомлення населення Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Сербії, Хорватії з результатами роботи трибуналу;

висвітлення роботи МТКЮ у ЗМІ. Дана програма була спрямована на навчання у Гаазі слідчих та прокурорів, які працювали у судах місцевої юрисдикції, та на організацію візитів прокурорів трибуналу до палат по воєнним злочинам у Боснії, Косово, Сербії, Хорватії для контролю за веденням судових процесів та з метою надання необхідної допомоги [124].

Упродовж 1999–2011 рр. МТКЮ у рамках даної програми організував цілу низку спеціалізованих та вузькоспеціалізованих конференцій, семінарів, тренінгів, лекцій, телевізійних та радіо-дискусій, присвячених проблемам у сфері прав людини, воєнних злочинів, різних видів насилля. Дані заходи Гаазький трибунал організував за допомогою неурядових та громадських організацій у колишніх югославських республіках, навчальних та наукових установ Європи та Балкан, місії ОБСЄ тощо. Значний внесок у розвиток даного напрямку співпраці МТКЮ із країнами колишньої Югославії робили і продовжують робити представники вищих ешелонів влади – міністри закордонних справ, представники посольств колишніх югославських республік у європейських країнах; а також юристи та правники.

Наприклад, згідно програми інформаційної підтримки хорватської судової системи, керівники МТКЮ упродовж весни-літа 2004 р. провели шість тренінгових семінарів для хорватських суддів та прокурорів [124]. У тому ж році сім суддів Військового Департаменту по воєнним злочинам при Белградському окружному суді за програмою розвитку ООН відвідали Гаазький трибунал. Метою візиту була передача знань та досвіду прокурорської служби МТКЮ у справах розслідування воєнних злочинів.

Якщо узагальнити, то головними завданнями офісів головного прокурора МТКЮ у державах колишньої югославської федерації було: проведення контролю за діяльністю слідчих комісій та військових палат; робота зі свідками злочинів; постійна та безпосередня співпраця з керівниками республік; опрацювання важливих архівних документів. Наприклад, у Белграді представництво офісу головного прокурора МТКЮ було відкрите у 1996 р. Його працівники мали право проводити

розслідування та допитувати свідків разом із представниками белградського уряду чи самостійно з дозволу прокурора Сербії [126].

Окрім взаємодії з урядами колишніх республік Югославії, міжнародний трибунал у Гаазі спирався на співпрацю з іншими європейськими державами, оформлену низкою договорів. Завдяки цьому, трибунал виконував своєрідну координуючу функцію по роботі зі збору матеріалів для обвинувачення, пошуку та покарання. Були укладені два види угод МТКЮ з головами держав та урядів країн світу: про надання всебічної допомоги суддям та прокурорам МТКЮ [95–96] і про відбуття засудженими термінів ув'язнення у європейських країнах [90].

Договір з Гаазьким трибуналом про відбуття винними покарання підписали: перша з європейських держав – Італія (1997 р.), потім Фінляндія (1997 р.), Норвегія (1998 р.), Австрія (1999 р.), Швеція (1999 р.). Упродовж 2000–2008 рр. до означених держав приєдналися: у 2000 р. Іспанія та Франція; у 2002 р. – Данія; у 2004 р. – Об'єднане королівство Великої Британії та Північної Ірландії; у 2007 р. – Бельгія, Португалія, Україна; у 2008 р. – Албанія, Естонія, Польща, Словаччина [90].

Першими державами, куди були направлені воєнні злочинці згідно рішення трибуналу, стали Австрія, Іспанія, Італія, Німеччина, Норвегія, Фінляндія, Швеція [234]. Так, у Німеччині перебувають Д. Тадич та Д. Кунарач, у Норвегії – З. Вукович та Р. Ковач, в Австрії – Д. Сікіріца, у Швеції – Б. Плавшич (у грудні 2009 року була звільнена з в'язниці) [234].

Окрім цього, європейські держави уклали договори з трибуналом про сприяння його роботі [90]. З 1993 р. по 2000 р. означені домовленості підписали 23 країни світу [90]. Уряди держав, згідно таких угод, мали надавати трибуналу будь-яку інформацію про місцезнаходження підозрюваних осіб і сприяти їх пошукам, допомагати у проведенні слідчих та процесуальних дій, затримувати і передавати підозрюваних до Гааги, збирати необхідні докази. Згідно підписаних угод, судові та поліцейські органи країн ЄС мали право самостійно заарештовувати обвинуваченого, якщо він

перебував на території тієї чи іншої держави [95]. Так, на Канарських островах у 2005 р. поліцією Іспанії був заарештований генерал хорватської армії А. Готовіна [129]. Також європейські держави могли проводити судовий процес проти затриманих осіб, визначати міру покарання та термін ув'язнення. Цією обставиною намагалися скористатися керівники Сербії та Хорватії, аби залишити у місцевих судах справи генералів армій чи високопосадових осіб. На вимогу прокуратури МТКЮ будь-яка справа та особа з тієї чи іншої держави мала передаватися до Гааги. РБ ООН постійно нагадувала своїм членам про необхідність співпрацювати з МТКЮ. У першу чергу, це стосувалось колишніх югославських республік [486].

У зверненнях головного прокурора Гаазького трибуналу до РБ ООН та Генеральної Асамблеї ООН можна побачити головні проблеми співпраці МТКЮ з урядами республік колишньої Югославії [118; 122–123]. Серед них особливе значення для працівників МТКЮ мали швидкість виконання Боснією і Герцеговиною, Косово, Сербією, Хорватією домовленостей перед МТКЮ; терміни затримання та передачі обвинувачених у злочинах до Гааги; можливість прокурорської служби трибуналу вільно працювати зі свідками та документами. Окремо у цих зверненнях наголос зроблено на тому, що робітники офісу головного прокурора МТКЮ часто були вимушені довго чекати відповідей від урядів колишніх югославських республік на свої прохання щодо організації та проведення слідчих заходів [122]. Як вже згадувалося, одним із важелів тиску на колишні югославські республіки була умовність надання матеріально-технічної допомоги від ООН і держав ЄС. Уряди Боснії і Герцеговини, Косово, Сербії, Хорватії постійно мали виправляти численні зауваження щодо співпраці з МТКЮ, аби отримувати фінансову і технічну допомогу від країн Західної Європи та отримати перспективу вступу до ЄС. На початку XXI ст. у відносинах та співробітництві країн колишньої югославської федерації з МТКЮ почали з'являтися позитивні тенденції.

На 2007 р. Хорватія видала всіх підозрюваних у воєнних злочинах, яких вимагав Гаазький трибунал, та продовжувала у подальшому активно співпрацювати з МТКЮ щодо пошуку та передачі до Гааги осіб, які знаходилися на свободі. Активна співпраця уряду даної республіки з трибуналом сприяла тому, що ЄС та НАТО відновили переговори з 2008 р. з цією державою щодо надання їй постійного членства у своїх організаціях. Так, у квітні 2009 р. Хорватія стала повноправним членом НАТО, а 1 липня 2013 р. увійшла до Європейського Союзу.

У Сербії процес видачі воєнних злочинців протікав значно складніше, хоча прокурорська служба трибуналу тривалий час вимагала від керівництва держави пришвидшити пошуки Р. Младича та Г. Хаджича. Арешти у 2008 р. С. Жуплянина та Р. Караджича засвідчили готовність сербського уряду повністю виконати свої зобов'язання перед МТКЮ. Упродовж травня – липня 2011 р. у Сербії велися активні пошукові операції Р. Младича та Г. Хаджича, які завершилися позитивним результатом. Обидва підозрюваних у тому ж році були видані прокурорській службі МТКЮ, що викликало хвилю масових протестів сербів по всьому світу. Проте, саме ці арешти відкрили Сербії прямий шлях до євроатлантичних структур та забезпечили притік фінансових надходжень від ЄС. 1 березня 2012 р. Сербія на Брюссельському саміті ЄС отримала офіційний статус у кандидати-члени ЄС. Проте, видача воєнних злочинців до Гааги спровокувала серйозні протиріччя у сербському суспільстві, в якому підтримка євроінтеграційних прагнень є досить низькою. Втім, це не завадило 14 грудня 2015 р. уряду держави на міжурядовій конференції у Брюсселі розпочати безпосередній переговорний процес щодо вступу до ЄС.

Окреме місце серед колишніх республік югославської федерації займали Македонія, Словенія, Чорногорія. На території останніх двох країн факти воєнних злочинів проти мирного населення під час Балканської кризи 1990-х рр. не були зафіксовані. Щодо Македонії, то тут наприкінці березня 2001 р. Карла дель Понте віддала наказ про розслідування порушень з боку

македонської та албанської армій. Випадків масової загибелі цивільного населення у державі виявлено не було, але зачистку македонською армією албанського селища Люботен, прокуратура трибуналу розцінила як зумисний та цілеспрямований злочин [98]. Втім, це не завадило колишній югославській республіці Македонії активно співпрацювати з МТКЮ.

Македонія, Словенія та Чорногорія, на відміну від інших республік, від початку роботи МТКЮ прагнули до повноцінної співпраці з ним. Керівництво даних держав на початку ХХІ ст. закликала уряди Боснії і Герцеговини, Сербії, Косово, Хорватії тісно співпрацювати з Міжнародним трибуналом та сприяти роботі слідчих комісій на їх територіях. На прохання головного прокурора МТКЮ уряди Македонії та Чорногорії допомагали збирати інформацію про скоєння воєнних злочинів під час конфліктів 1990-х рр. – початку 2000-х рр., сприяли пошукам Р. Караджича, Р. Младича, А. Готовіни, С. Лукича та інших обвинувачених, проводили спільні операції з миротворчими контингентами НАТО та ООН. Слід відзначити, що мотиви задля повноцінної співпраці були подібними до тих, які спонукали до взаємодії з МТКЮ й інші західнобалканські держави: можливість отримати міжнародну фінансову допомогу; провести реформи; розпочати переговори про вступ до ЄС і НАТО; можливість зменшити міжетнічну та міжрелігійну напруженість; сприяти розв'язанню проблеми біженців.

Таким чином, зусилля міжурядових організацій щодо розслідування воєнних злочинів та покарання винних у їх скоєнні були ефективними. Першою спеціально створеною інституцією була Комісія експертів ООН, діяльність якої дозволила зібрати чисельні факти та свідчення про воєнні злочини, що лягли в основу роботи іншої спеціально сформованої організації – Гаазького трибуналу. Діяльність МТКЮ істотно залежала від зовнішніх (міжнародна підтримка) та внутрішніх (налагодження співпраці з країнами колишньої Югославії) факторів.

***

Спроби міжурядових організацій попередити збільшення масових порушень прав людини шляхом "превентивної дипломатії" та перших примусових заходів (санкції), особливих успіхів не мали. Скоординована на міжнародному рівні "політика примусу до миру" ефективно доповнила інші примусові механізми та реально вплинула на деескалацію міжетнічних конфліктів у Західних Балканах, зупинивши прояви масштабного насилля. Залучення військово-політичних блоків ЗЄС та НАТО дозволило створити умови для розгортання СООНО, головним завданням яких було проведення миротворчих операцій. У постконфліктний період зусилля СООНО, НАТО, та інших міжнародних спеціальних груп та місій були спрямовані на виконання військових аспектів мирних договорів, співробітництво із МТКЮ, цивільну діяльність тощо.

Враховуючи те, що факти про воєнні злочини фіксувалися з самого початку кризи, виникла нагальна потреба вже під час активних військових дій розпочати їх розслідування. Цим на теренах колишньої Югославії активно займалися Комісія експертів ООН та структури ЄС. Важливим результатом діяльності міжурядових інституцій у процесі подолання наслідків воєнних злочинів стало рішення про необхідність на міжнародному рівні покарати винних за порушення прав людини та недотримання норм міжнародного гуманітарного права. Тому утворення МТКЮ можна розглядати як виважений та цілеспрямований крок, продиктований умовами перебігу кризи. У роботі Гаазького трибуналу важливу роль відігравала співпраця всіх залучених міжнародних та національних інституцій. Специфікою цієї взаємодії було те, що національні уряди колишніх республік Югославії спочатку всіляко уникали співпраці із МТКЮ, але згодом, під тиском ЄС та США, почали виконувати свої зобов'язання перед трибуналом.

РОЗДІЛ 4

СПІВПРАЦЯ МІЖУРЯДОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРАВОЗАХИСНІЙ ТА ГУМАНІТАРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ У КРАЇНАХ КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

4.1. Правозахисний напрям подолання наслідків воєнних злочинів у колишній Югославії

Першими правозахисними організаціями, які ще напередодні розпаду югославської федерації звернули увагу та почали фіксувати значні порушення у сфері прав людини у цій країні, стали "Наглядач за правами людини" та "Гельсінська група". Починаючи з 1989 р. ці дві інституції, за сприяння місцевих правозахисних організацій, регулярно надсилали місії з моніторингу та контролю до республік СФРЮ [265–272]. Це було пов'язано із зростаючою кількістю повідомлень від представників нацменшин про переслідування за етнічними ознаками. Зокрема, у звітах "Наглядача за правами людини" за 1989–1990 рр. зазначено, що права і свободи національних меншин у республіках СФРЮ не дотримувалися [270, Світові звіти з прав людини за 1989–1990 рр.]. Особлива увага акцентувалась на становищі албанців у автономному краї Косово та на політичному переслідуванні тих, хто критикував комуністичний режим у Сербії. Проте, масового недотримання прав людини у зазначений період зафіксовано не було. Правозахисники переймалися незаконними арештами, звільненнями з роботи за етнічною та релігійною ознаками, відсутністю належної свободи у ЗМІ, низьким рівнем демократичного розвитку. Світова громадськість звернула увагу на ці порушення тільки після ескалації збройних конфліктів у Хорватії, а потім у Боснії і Герцеговині.

Діяльність багатьох правозахисних міжнародних неурядових організацій у регіоні Західних Балкан розпочалась саме у період активних воєнних дій. Серед цих організацій варто назвати "Гельсінську групу" та її відділення у республіках колишньої Югославії, "Жінки для жінок", Комісію з

прав людини у Боснії і Герцеговині під егідою МККЮ, "Міжнародну амністію", "Міжнародну кризову групу", "Наглядач за правами людини".

Одразу слід відмітити, що характерною рисою діяльності більшості міжнародних правозахисних представництв була співпраця з ЄС; різноманітними інституціями ООН – Міжнародною організацією міграції (далі – МОМ), Міжнародною організацією праці (далі – МОП), УВКБ, УВКПЛ; МКЧХ; МККЮ; прокурорською та слідчою службами МТКЮ; Державним Департаментом США; місцевими правозахисними організаціями – "Жінки у чорному", "Жінки Сребрениці", "Косовська жіноча ініціатива", чисельними жіночими та іншими групами і центрами.

Результатами їх спільної діяльності стало створення постійно діючих груп з прав людини у зонах конфліктів, груп по національним меншинам, а також місій – загального спостереження, спостереження за правами людини, моніторингу та контролю. У такий спосіб була створена досить розгалужена система робочих груп, зусилля яких підкріплювалися різноманітними місіями ЄС, НБСЄ (ОБСЄ) та інституціями ООН у Західних Балканах.

Діяльність НБСЄ (ОБСЄ) здійснювалась через різноманітні місії, які за специфікою діяльності можна поділити на три групи.

До першої групи відносяться місії, які на довготривалій основі працювали у Хорватії та автономних краях СРЮ – Воєводині, Косово, Санджаку. Тут місії діяли менше року – з вересня 1992 р. по червень 1993 р. [204, звіт за 1994 р.], і потім були відкликани через те, що уряд СРЮ не продовжив дію "Меморандуму про домовленість", на підставі якого діяли означені місії. Значну роль у цьому також відіграв той факт, що участь СРЮ в НБСЄ у 1992 р. була тимчасово призупинена через початок конфлікту в Боснії і Герцеговині. У 1993–1998 рр. НБСЄ (ОБСЄ) неодноразово піднімала питання про поновлення роботи місій перед керівництвом СРЮ, яке ставило вирішення цього питання у залежність від поновлення членства держави в організації [204]. У Хорватії довготривала місія ОБСЄ була створена у 1996 р. після звернення уряду цієї держави до Постійної ради організації, яка

17 квітня того ж року ухвалила відповідне рішення [204, звіт за 1996 р., с. 11]. Як свідчить щорічний звіт про діяльність НБСЄ (ОБСЄ) за 1994 р., спочатку відділення місії організації було відкрите у м. Загреб, а наприкінці серпня 1996 р. – у містах Вуковар та Кнін, а також 16 місцевих відділень, 4 координаційних центри у містах Вуковар, Дарувар, Кнін та Сісак, та Бюро по Загребському району [204, звіт за 1994 р., с. 16].

До другої групи входили контрольні місії, які були розгорнуті у Македонії та Косово. Контрольна місія з попередження конфліктів була створена у Македонії у вересні 1992 р. із штаб-квартирою у м. Скоп'є [204, звіт за 1993 р., с. 6]. Кількість її учасників залежала від ситуації всередині та на кордонах держави. Зокрема, військові дії у Боснії і Герцеговині, Косово, Хорватії, самій Македонії змушували НБСЄ (ОБСЄ) збільшувати чисельність місії. Після підписання чергових мирних договорів упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. та певної стабілізації у регіоні Західних Балкан, кількість спостерігачів зменшували від 12 до 8 осіб. Щодо Контрольної місії у Косово, то її поява була пов'язана із тиском США, Контактної групи ЄС та ОБСЄ на С. Мілошевича, який продовжував вимагати поновлення членства СРЮ в ОБСЄ. Рішення про розгортання Контрольної місії було прийнято 15 жовтня 1998 р. [204, звіт за 1998 р., с. 31] і вже 25 жовтня працівники місії приступили до роботи у Косово [204 звіт за 1998 р., с. 31]. Проте, через погіршення внутрішньої ситуації в краї та загрози нанесення повітряних ударів НАТО по Сербії, її діяльність була припинена 20 березня 1999 р. [204, звіт за 1999 р., с. 25]. Організаційна структура цієї Контрольної місії була досить розгалуженою. Зокрема, штаб-квартира була відкрита у Пріштині, Бюро зв'язку у Белграді, 5 регіональних центрів у містах Гнілана, Косовська-Мітровіца, Печ, Прізрен, Пріштина.

До третьої групи можна віднести Постійну місію НБСЄ (ОБСЄ) у Боснії і Герцеговині та Місію з підтримання санкцій. До 1994 р. перебіг військових дій та постійна загроза життю мирних жителів заважали проведенню місій ОБСЄ у цій країні. Тому лише у вересні 1994 р. до цієї

держави була відправлена передова група, яку в жовтні того ж року змінила Місія НБСЄ у Сараєво [204, звіт за 1994 р., с. 9]. У травні 1995 р. постійні бюро були відкриті у містах Зениця, Мостар, Тузла та відділення у м. Велика Кладуша. Наприкінці 1995 р., на п'ятій зустрічі Ради Міністрів ОБСЄ, було прийняте рішення про реорганізацію Місії ОБСЄ у м. Сараєво на постійну.

Окрім означених, ще у 1991 р. була створена Місія з підтримання санкцій для моніторингу санкцій, введених РБ ООН проти Сербії та Чорногорії. У жовтні 1996 р. дія режиму санкцій була зупинена, тому діяльність місії була припинена. Втім, її працівники продовжували розслідування 8 тисяч випадків порушень санкцій.

Додатково НБСЄ (ОБСЄ) утворювала спеціальні групи для роботи в окремих республіках чи організувала візити Особистих представників. Наприклад, у 1993 р. була створена Група відкритого складу для роботи у СРЮ, особливо у Воєводині, Косово, Санджаку [204, звіт за 1993 р., с. 6]. Засідання групи проходили у м. Відень (Австрія), на яких обговорювалися звіти та аналітичні огляди про ситуацію у сфері прав людини у колишніх югославських республіках. Особисті представники Діючого голови ОБСЄ відвідали Белград (1996 р.) та Косово (1997 р.).

Згідно звітів НБСЄ (ОБСЄ) за 1993–2003 рр., можна виділити основні напрями діяльності організації: спостереження за дотриманням прав людини; моніторинг потенційно конфліктних регіонів; сприяння процесу повернення біженців і переселених осіб; участь у процесах демократизації. Перші два напрями були характерними для воєнного періоду Балканської кризи, хоча моніторинг за правами людини продовжувався і після їх припинення. Участь ОБСЄ у процесах демократизації відбувалась виключно у постконфліктний період.

Ситуація у сфері прав людини у колишній Югославії перебувала під особливою увагою НБСЄ (ОБСЄ). Основними методами роботи були моніторинг, спостереження, складання звітів і аналітичних оглядів. Практичними заходами були розслідування злочинів у Боснії і Герцеговині,

Косово, Хорватії та робота на місцях Верховного комісара НБСЄ (ОБСЄ) у справах національних меншин. Розслідування злочинів проводилось у межах так званого Московського механізму, який був прийнятий у 1991 р. на Конференції з людського виміру (Москва, Росія) [206]. У його межах країни-учасниці могли формувати спеціальні комісії незалежних експертів для дослідження порушень прав людини. Подібні комісії були створені: США та ЄС у 1992 р. для розслідування повідомлень про воєнні злочини проти мирних жителів у Боснії і Герцеговині та Хорватії [204, звіт за 1993 р., с. 13]; Комітетом старших посадових осіб НБСЄ у 1993 р. для роботи у СРЮ через порушення прав людини [204, звіт за 1993 р., с. 13]; Росією у 1999 р. для СРЮ, аби вивчити наслідки військової кампанії НАТО [214]. За результатами місій у Боснії і Герцеговині та Хорватії ОБСЄ виробила "принцип особистої відповідальності" за порушення та рекомендації щодо можливого створення трибуналу для їх детального розслідування.

Організація персональних візитів Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин була пов'язана із необхідністю моніторингу ситуації у районах компактного проживання національних меншин. Метою було виявити і попередити загострення міжетнічних відносин у Воєводині, Косово, Македонії, Санджаку. У ході візитів відбувалися особисті зустрічі із представниками місцевої влади та цивільним населенням; відвідування таборів і колективних центрів для вимушених переселенців з метою вивчення умов їх проживання і відносин між різними етноконфесійними групами.

Моніторинг потенційно конфліктних регіонів передбачав роботу представників НБСЄ (ОБСЄ) на кордонах Албанії та Македонії, відправлення місій спостережень у внутрішні райони всіх колишніх югославських республік. На державних кордонах Македонії спостерігачі сліdkували за потоками біженців з Боснії і Герцеговини, Косова, Хорватії; відстежували появу незаконних блокпостів; виявляли факти порушень режиму санкцій, особливо проникнення зброї до зон конфліктів [204].

Основними завданнями місій у внутрішніх районах республік були постійний моніторинг за дотриманням прав людини, особливо в общинах, які приймали вимушених переселенців. Крім виявлення можливих зон небезпеки, спостерігачі місій проводили роботу із владою щодо дотримання прав нацменшин. У полі зору місій знаходилися райони проживання албанців у Косово та Македонії, угорців у Воєводині і Санджаку, сербів у Косово, оскільки за аналітичними оглядами і звітами місій ОБСЄ означені регіони були визначені як конфліктогенні та етностабільні [204].

Окремо необхідно звернути увагу на участь НБСЄ (ОБСЄ) у процесах демократизації внутрішньополітичного життя всіх колишніх югославських республік. Акцент робився на реформуванні політичної, правової, судової, поліцейської систем. ОБСЄ також контролювала організацію і проведення виборів, навчання поліцейських тощо. У контексті проведення реформ у правовій системі, першочергова роль відводилась створенню Інституту омбудсменства. У Боснії і Герцеговині він був відкритий у 1994 р., а в інших республіках – упродовж 1996–2000 рр. Це було необхідною умовою їх співробітництва із МТКЮ та розслідування воєнних злочинів.

До правозахисної діяльності долучилися й представники ЄС, але на відміну від ОБСЄ, це було лише складовою дипломатичного врегулювання Балканської кризи. Ще у 1991 р. до Словенії, а потім до Хорватії була відправлена Місія спостерігачів від Європейського співтовариства [189, р. 3–4], члени якої спостерігали за ситуацією, збирали інформацію про порушення міжнародного гуманітарного права та про стан справ у сфері міжетнічних відносин, контролювали потоки біженців через кордони. За активної співпраці з працівниками місцевих правозахисних організацій, спостерігачі від ЄС намагалися створити атмосферу довіри між представниками різних етнічних груп. Незважаючи на те, що Місіям відводили другорядну роль, спостерігачі залишилися працювати у регіоні Західних Балкан і після закінчення кризи. Наприкінці грудня 2000 р. дана Місія була реорганізована у Місію спостерігачів Європейського Союзу, із штабом у м. Сараєво [201].

Діяльність Місії охопила Албанію, Боснію і Герцеговину, Македонію, Сербію та Хорватію і тривала до 2007 р., коли ЄС припинив дію її мандату через стабілізацією ситуації в регіоні [170, р. 2].

Окрім того, ЄС ініціював утворення груп з національних меншин у колишній Югославії у складі МККЮ. Так були створені окремі групи по Косово, Санджаку, Воєводині. Їх робота була зосереджена на фіксуванні порушень проти нацменшин; моніторингу дотримання їх прав у соціальній, економічній, політичній сферах; визначенні загрози спалаху міжетнічних протиріч та їх виходу на регіональний рівень.

Робочі групи Верховного комісара ООН з прав людини, Спеціального доповідача Генерального секретаря ООН та Комісії ООН з прав людини, і Спеціального представника МККЮ діяли як за окремими напрямками розслідування порушень, так і за загальними. Робочі групи виїжджали на окремі місця злочинів, до концтаборів, місць утримання, таборів біженців, "безпечних районів". На основі отриманих матеріалів та повідомлень, Верховний комісар ООН з прав людини та Спеціальний доповідач Комісії ООН з прав людини звітували перед Генеральним секретарем ООН [37; 84–88], якому були підконтрольні. Теж саме робили Спеціальний доповідач та Співголови Координаційного комітету МККЮ [45–48], які отримували інформацію від Спеціального представника Генерального секретаря ООН. По суті, ані міжнародні, ані неурядові правозахисні інституції не здійснювали оперативних заходів, щоб зупинити злочини. Але зібраний ними матеріал, свідчення, документальні докази, фото та відеоматеріали ставали основою для дій з боку РБ ООН та НАТО.

Саме як відповідь на подібні звіти правозахисних організацій РБ ООН посилювала режим санкцій проти СРЮ, розширювала мандат СООНО, створювала спеціальні райони для безпечного існування мирних жителів у зонах конфлікту, вдавалась до примусових методів боротьби із воєнними злочинами (санкціонування авіаударів НАТО у 1994–1995 рр.) [Додаток Д, резолюції 819, 827, 870, 994].

Складна ситуація у сфері дотримання прав людини вимагала від Генерального секретаря ООН направити до колишньої Югославії свого Спеціального доповідача з прав людини, який співпрацював зі Спеціальним представником з прав людини і Комісією з прав людини у Боснії і Герцеговині, які діяли під егідою МККЮ. У своїх звітах вони неодноразово відзначали, що жертвами насилля та "етнічних чисток" ставала велика кількість мирних жителів. У зв'язку з цим Спеціальні доповідачі рекомендували створити у республіках гуманітарні коридори, розробити програми реабілітації, а також медичної і психологічної допомоги жінкам та дітям; наголошували на необхідності створення фінансових фондів для майбутньої реконструкції житла і надання допомоги біженцям [37–38]. Міжнародний контроль та моніторинг щодо порушень прав людини у регіоні був посилений із розгортанням миротворчих операцій ООН у Боснії і Герцеговині та Хорватії, а потім у Косово та Македонії, працівники яких ініціювали створення додаткових груп з прав людини. До того ж, на кордонах колишньої Югославії паралельно із міжнародними військовими спостерігачами були розгорнуті місії спостереження за правами людини.

Окрім місій ЄС та ОБСЄ на території Західних Балкан працювали чисельні місії, створені міжнародними неурядовими організаціями для збору інформації про злочини, виявлення фактів порушення прав людини, надання допомоги постраждалим. Основними формами їх правозахисної роботи в роки збройних конфліктів були: фіксація та оцінка порушень прав людини; моніторинг правової системи та свободи слова; оприлюднення інформації про воєнні злочини. Для цього проводилися зустрічі з представниками місцевої влади і воюючими сторонами; опитування біженців, переселенців та жертв злочинів, цивільних осіб у зонах конфліктів; збиралися документальні свідчення та докази; реєструвалися порушення [49].

Окремо організовувалися місії загального спостереження за ситуацією у кожній з республік, метою яких було оцінка ситуації у таких сферах як становище національних меншин, права жінок і дітей, поводження з

ув'язненими, робота судової системи, дотримання правил ведення війни, майнових та соціальних прав тощо. Крім того, створювалися місії для розслідування конкретних випадків порушення, про які повідомляли місцеві правозахисники [273; 299; 321]. Так, наприклад, у березні 1991 р. у Белграді проходила антивоєнна демонстрація, яка була розігнана поліцією. Внаслідок чого двоє людей загинули, а інші отримали чисельні поранення [270, Світовий звіт з прав людини за 1992 р.]. У щорічному звіті правозахисної організації "Наглядач за правами людини" за 1992 р. було зафіксовано, що упродовж 1991 р. відправляла до Югославії шість окремих місій, які займалися дослідженням подій белградської демонстрації. За результатами роботи місій був опублікований інформаційний бюлетень "Югославія: березнева демонстрація 1991 р. у Белграді" [270, Світовий звіт з прав людини за 1992 р.], який у подальшому став основою для судового розслідування подій у Белграді з боку міжнародних та національних організацій.

Також направлялися місії до кожної з республік колишньої Югославії, які займалися виключно збиранням доказів воєнних злочинів проти мирних жителів під час військових дій. Так, упродовж 1991–1995 рр. у Боснії і Герцеговині, Сербії, Хорватії, Чорногорії працювали подібні місії, внаслідок яких були опубліковані інформаційні бюлетені: "Воєнні злочини у Боснії і Герцеговині" (1992 р.) [270, Світовий звіт з прав людини за 1993 р.], "У колишній Югославії тривають порушення: Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина" (1993 р.) [309, Світовий звіт з прав людини за 1994 р.], "Порушення прав несербського населення у Косово, Санджаку та Воєводині" (1994 р.) [309, Світовий звіт з прав людини за 1995 р.], "Падіння Сребрениці та провал миротворчості ООН" (1995 р.) [270, Світовий звіт з прав людини за 1996 р.]. У подальшому означені бюлетені були використані для проведення детального розслідування воєнних злочинів та для формування судових справ у МТКЮ та національних судах.

За сприяння УВКБ та МКЧХ правозахисники отримували доступ до місць затримання, таборів біженців і переселених осіб. Там вони реєстрували

всіх затриманих; фіксували повідомлення щодо насилля і жорстокого поводження з боку охоронців і працівників поліції; проводили загальну оцінку стану подібних в'язниць та умов перебування в них. Також правозахисні організації домогалися звільнення з-під варти незаконно заарештованих та допомагали гуманітарним установам вивозити поранених і важкохворих.

Паралельно із цим досліджувалась ситуація зі свободою слова, цензурою у друкованих матеріалах та публічних висловлюваннях [258; 265]. Моніторинг ЗМІ засвідчив, що порушення прав людини у колишній Югославії мали системний та цілеспрямований характер, що більшість злочинів були наслідками націоналістичної політики урядів Боснії і Герцеговини, Сербії, Хорватії. Зокрема, поява політичних в'язнів у цих державах була зумовлена публічною критикою керівників республік, висловлюваннями щодо порушень прав людини, демонстраціями, публікаціями в пресі [270, Світові звіти з прав людини за 1995–2003 рр.].

Результати будь-яких місій передавалися Спеціальному доповідачу Генерального секретаря ООН з прав людини, УВКПЛ, Співголовам Координаційного комітету МККЮ, прокурорським і слідчим службам МТКЮ. Роботі "Наглядача за правами людини" та "Гельсінській групі" сприяли місцеві відділення "Гельсінського комітету", відкриті упродовж 1993–1994 рр. Представники "Наглядача за правами людини" неодноразово виступали перед комісіями з прав людини та подібними комітетами і підкомітетами при Державному департаменті США і ЄС [270].

Масовий характер порушення прав людини та воєнних злочинів змушував правозахисні організації неодноразово виступати із публічними засудженнями та звертатися із листами до урядовців Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Сербії, Хорватії. Особливо частими були звернення до федеральних президентів СРЮ Д. Чосича (1992–1993 рр.), З. Лілича (1993–1997 рр.), С. Мілошевича (1997–2000 рр.), В. Коштуніци (2000–2003 рр.), С. Маровича (2003–2006 рр.); президентів: Сербії – С. Мілошевича, Хорватії

– Ф. Туджмана, Боснії і Герцеговини – А. Ізетбеговича; до керівників сербських державних утворень у Боснії і Герцеговині і Хорватії; до військового командування армій воюючих сторін.

У листах засуджувалися злочини, порушення прав людини, вимагалось вжити негайних заходів для припинення політики "етнічних чисток" та переслідувань. Подібні заклики містилися і у зверненнях до Генерального секретаря ООН, Верховного комісара ООН з прав людини. Реакцією міжнародної спільноти на подібні звіти і заклики було посилення режиму санкцій проти СРЮ, припинення будь-яких економічних відносин з цією державою. На початковому етапі кризи саме робота "Наглядач за правами людини" і "Гельсінської групи" змусила США розширити повноваження свого представника у Югославії В. Зіммермана щодо спостереження за правами людини та застосування необхідних заходів для боротьби з порушеннями [270, Світові звіти з прав людини за 1989–1993 рр.].

Після припинення збройних конфліктів повоєнна мирна відбудова поставила перед міжнародними правозахисними організаціями нові завдання: реорганізувати судову та правову системи через їх фактичне знищення у всіх республіках колишньої Югославії. Під тиском УВКПЛ та "Міжнародної амністії" у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії та Хорватії були змінені закони про амністію, що сприяло як звільненню в'язнів, так і припиненню судових процесів проти осіб, які воювали в арміях ворогуючих сторін. Останній аспект був одним із ключових у нормалізації етноконфесійної ситуації у колишніх югославських республіках. У даному контексті відбувалися повна реорганізація судової і правової систем, процес створення інститутів омбудсменства, відкриття відділень УВКПЛ, створення при міністерствах спеціальних груп по правам людини.

Процес відкриття відділень УВКПЛ мав певні відмінності у кожній країні. Так, відкриття офісу УВКПЛ у Белграді і представництва цієї інституції у Пріштині супроводжувалося суперечками: сербський уряд

заборонив відкриття представництва у Пріштині, але дав згоду на появу офісу у сербській столиці (лютий 1996 р.).

У Хорватії керівництво держави створило при Міністерстві внутрішніх справ Спеціальну комісію для розслідування серйозних порушень (1995 р.) [53, с. 214]. Однак з приводу відкриття суду з прав людини тривалий час точилися суперечки. Уряд Ф. Туджмана постійно підкреслював, що створення подібної установи буде суперечити роботі Європейського суду з прав людини. Але результатом тривалих дискусій стало відкриття Тимчасового суду з прав людини у Загребі (1998 р.), у компетенцію якого входив розгляд справ про недотримання прав людини у Хорватії [174].

У Боснії і Герцеговині Дейтонські мирні угоди визначили появу Комісії з прав людини (1995 р., яка складалась з Канцелярії Омбудсмена та Палати з прав людини [188, с. 74]. Також при Управлінні Верховного представника ЄС-ООН була створена робоча група з прав людини та посада Спеціального доповідача Верховного представника у Боснії і Герцеговині з прав людини. У Косово та Македонії реформування правової системи відбувалось за активного співробітництва з установами ООН і ЄС (кінець 1990-х – початок 2000-х рр.).

Одним із важливих моментів постконфліктного врегулювання були проекти з укріплення довіри, безпеки, налагодженню міжнаціонального діалогу. Метою було всебічно сприяти процесу повернення переселенців, створити мультикультурне суспільство, ліквідувати будь-які прояви етноконфесійної нетерпимості. При цьому враховувалось те, що сфера міжетнічних відносин у колишній Югославії була досить крихкою. Тому мир між різними спільнотами вдавалось підтримувати завдяки широкій присутності міжнародних організацій у регіоні. Проекти з укріплення довіри та безпеки розроблялися миротворчими місіями ООН за співпраці з правозахисними організаціями. Акцент робився на вироблення довготривалих заходів, які передбачали проведення діалогу між представниками різних етнічних общин, політичних партій та органами

влади. Ці переговори були направлені на зменшення проявів неприязні, нетерпимості та релігійної ворожнечі задля створення умов для поступової інтеграції переселених осіб і біженців. Втім, місцева влада у містах та селах доволі часто не була налаштована на створення атмосфери довіри.

У деяких країнах для попередження нових спалахів насилля застосовувалися додаткові заходи. Зокрема, у Боснії і Герцеговині у 1995 р. була створена спеціальна лінія розмежування між двома складовими держави – Мусульмано-Хорватською Федерацією та Республікою Сербською [186, с. 43–47], що мало попередити нові випадки міжетнічної боротьби та територіальні протиріччя між двома ентитетами.

У Косово з 1999 р. для охорони населення та попередження насилля проводилося спеціальне облаштування будинків: укріплювалися вікна та двері, встановлювалися переговорні пристрої на випадок надзвичайних ситуацій. Для реагування на виклики між СДК, поліцією Косово та общинними органами влади була проведена пряма телефонна лінія, а також переселенцям та місцевим жителям у віддалених регіонах Косово роздавалися супутникові телефони. Спеціальний посланець Генерального секретаря ООН з прав людини та співробітники УВКПЛ здійснювали регулярні поїздки до проблемних районів. Під час візитів проводилися зустрічі із керівниками місцевої влади, які мали виробити заходи щодо покращення сфери міжетнічних відносин [41, доповіді за 1999–2000 рр.].

Правозахисні організації та міжнародні інституції намагалися підтримувати самостійні ініціативи місцевих урядів по зменшенню психологічного тиску на повернених осіб. Насамперед, влада мала подолати спротив місцевого населення. З огляду на те, що для общин у колишній Югославії характерна клановість і замкненість, то реалізація програм з толерантного існування різних етноконфесійних груп проходила дуже повільно. Так, у Боснії і Герцеговині та Косово місцеве населення закликала біженців, які перебували в інших державах, повернутися, але лише одиниці з них наважувалися на переїзд [41; 270]. Відсутність ефективного діалогу та

заходів довіри у Боснії і Герцеговині призвела до відокремленого існування кожного ентитету, які стали переважно моноетнічними внаслідок "етнічних чисток" та примусової депортації під час воєнних дій.

Успішність втілення проектів з укріплення міжнаціонального діалогу залежала від вирішення майнових питань, які були вагомою перепорою у встановленні стабільної етноконфесійної атмосфери у всіх колишніх югославських республіках. Процеси "етнічних чисток" та масових виселень супроводжувалися тим, що власність і майно однієї етнічної групи потрапляло до іншої. Особливо це стосувалось квартир та будинків, в яких у ході воєнних дій оселялися представники тієї чи іншої етноконфесійної групи. Із початком постконфліктної відбудови привласнення чужого майна стало об'єктом чисельних суперечок між місцевим населенням та особами, які поверталися до місць колишнього проживання.

Найбільш характерно це було для Боснії і Герцеговини, Косово, Хорватії, в яких через питання власності відбувалися постійні суперечки між албанцями, мусульманами, сербами, хорватами [41]. Ситуацію ускладнювала відсутність у колишніх югославських республіках відповідного законодавства для врегулювання наявних протиріч. Органи місцевої влади упродовж 1995–1997 рр. не робили ніяких спроб розробити закони, аби повернути майно колишнім власникам. Тільки під тиском міжнародної спільноти, особливо ЄС і НАТО, у Боснії і Герцеговині, Косово та Хорватії почалися процеси вирішення цих правових та майнових проблем.

У Боснії і Герцеговині, в межах реалізації Дейтонських мирних угод, під егідою Управління Верховного представника ЄС–ООН були утворені Комісія по майновим питанням біженців і переселених осіб та Комісія по заявкам переміщених осіб та біженців відносно нерухомого майна. Їх поява була пов'язана із тим, що питання власності було одним із найскладніших: за довоєнним законодавством житло оголошувалось нічийм, якщо у ньому ніхто не проживав упродовж півроку. Після цього майно відходило до органів місцевої влади, які заселяли туди інших осіб. Також квартири та будинки у

Боснії і Герцеговині займали військовослужбовці боснійської, сербської та хорватської армій під час війни 1992–1995 рр.

У СРЮ врегулюванням майнових питань біженців займалась Комісія з гуманітарних проблем і питань населення, зниклого без вісти. Найбільшим питанням у цій країні була проблема надання постійного житла сербам з Боснії і Герцеговини, а також Косова та Хорватії, які отримали статус біженця у СРЮ та не бажали повертатися до місць колишнього проживання.

У Хорватії, за сприяння місій ООН у Східній Славонії, Превлакському півострові, Придунайському районі, уряд створив Комісію з розслідування майнових претензій. Її діяльність полягала в оцінці збитків, завданих війною; пошуку шляхів вирішення майнових проблем; наданні житла особам, які бажали повернутися до місць колишнього проживання. Внаслідок вирішення даних проблем мав розпочатися процес поступової реінтеграції Східної Славонії, Превлакського півострова та Придунав'я до решти Хорватії.

Щодо Косова, то за допомогою Місії ООН у справах Тимчасової адміністрації в Косово і ЄС були утворені Комісія з претензій та Інформаційний центр гуманітарних організацій, який займався координуванням діяльності міжнародних організацій у сфері майнових питань, реконструкції та відновлення постраждалих районів. Провідними установами, які були задіяні у процесі, були Центр ООН по населеним пунктам, Департамент реконструкції, Управління ЄС з питань житла та власності, Європейська агенція реконструкції.

Загалом, вирішення майнових проблем було важливою складовою правозахисної діяльності міжнародних спеціалізованих організацій.

Іншим важливим виміром правозахисної діяльності було проведення просвітницької, інформаційної та пропагандистської роботи на общинному рівні. Ініціаторами виступали міжнародні правозахисні інституції, а реалізовували – робітники місій ООН та місцеві правозахисники. Вони організували зустрічі представників різних етноспільнот і віросповідань, проводили роз'яснювальну роботу про важливість толерантного ставлення

один до одного. Важливим елементом цього було визнання взаємної провини за скоєння воєнних злочинів. Крім того, у школах до програм навчального процесу були включені курси про необхідність толерантного ставлення до інших національних груп, нацменшин, про цінність дотримання прав кожної людини, про багатокультурне середовище і способи існування в ньому [41, доповіді за 1999–2003 рр.]. Керівництво республік почало долучатися до ініціатив правозахисників і гуманітарних організацій тільки у 2000-х рр., що було пов'язано із процесами євроатлантичної інтеграції, які передбачали відповідність сфери прав людини європейським стандартам.

Для всіх категорій постраждалого населення – колишніх військовослужбовців, жертв конфліктів, переселенців, біженців – правозахисниками неурядових організацій "Жінки для Жінок", "Наглядач за правами людини", "Міжнародна амністія", "Міжнародна кризова група", "Гельсінський комітет за права людини" на постійній основі організовувалися спеціальні круглі столи, семінари, тренінгові заняття. Це було спрямовано на подолання міжетнічної ворожнечі, інформування про їхні права та обов'язки у суспільстві, для розбудови громадянського суспільства на засадах демократії.

Важливим напрямом діяльності правозахисних організацій у постконфліктний період була робота із жінками та забезпечення реалізації їх прав. Проблеми становища жінок та порушення їх прав були об'єктом розслідування УВКБ, УВКПЛ, МКЧХ, оскільки дана категорія населення найбільше постраждала від насилля під час військових дій [74; 84].

Врегулюванням проблем, пов'язаних з порушенням прав жінок та їх складним становищем у суспільствах після припинення військових дій займалися спеціальні міжнародні організації, які здебільшого діяли у Боснії і Герцеговині та Косово. Найбільшу допомогу жінкам надавала Міжнародна організація "Жінки для Жінок" [241–242], яка розпочала свою діяльність у Боснії і Герцеговині у 1994 р., у Косово – з 1999 р. Ця організація постійно співпрацювала із такими місцевими об'єднаннями як "Жінки у чорному",

"Жінки Сребрениці", "Косовська жіноча ініціатива", а також чисельними жіночими групами і центрами. Допомога полягала у наданні всіх видів психологічної, соціальної, емоційної підтримки. Цей аспект передбачав організацію власного бізнесу, спеціалізованих курсів з рослинництва, бджільництва, вишивки та в'язання, вироблення молочної продукції. Згідно матеріалів діяльності даної організації встановлено, що у Боснії і Герцеговині допомогу отримали 29 тисяч жінок у 60 общинах, у Косово – 26 тисяч у 33 общинах [241–242]. Окремо проводилася робота із дітьми та людьми похилого віку, яких вчили адаптуватися до мирного життя і долати психологічні проблеми.

Ще одним важливим виміром правозахисної роботи після припинення воєнних було вирішення проблем демобілізованих військовослужбовців, що мало зняти соціальне напруження, знизити рівень мілітаризації та зменшити роль армій у постконфліктних країнах. Тому керівники Боснії і Герцеговини, Македонії, Сербії, Хорватії за активної участі міжнародних організацій різної спеціалізації розробили комплексний підхід, який застосовувався на двох рівнях: державному та суспільному.

На державному рівні були створені спеціальні міністерства, які займалися ветеранами та учасниками воєн. Зокрема, у Боснії і Герцеговині було організовано Федеральне міністерство у справах ветеранів та інвалідів Оборонно-визвольної війни; у Македонії – Міністерство оборони; у Сербії – Міністерство праці, зайнятості, ветеранів та соціальних питань; у Хорватії – Міністерство ветеранів. Створені інституції відповідали за розробку та реалізацію відповідного законодавства для захисту колишніх військовослужбовців та інвалідів, вироблення нормативної бази щодо надання їм статусу учасників бойових дій.

На суспільному рівні проводилися заходи, направлені на звільнення зі служби в армії та поліції, їх перекваліфікацію ветеранів, проходження психологічних курсів та тренінгів. Відновлення промисловості потребувало нових робітників, які влаштовувалися на роботу після скорочення збройних

сил та розпуску паравоєнних формувань. Вхідження колишніх військових у мирне життя перебувало під контролем МОМ та МОП [41; 60].

Окремо необхідно зупинитися на такому напрямку правозахисної роботи як врегулювання правових проблем вимушених переселенців, до чого були залучені ЄС і ОБСЄ та міжнародні інституції, які розробляли та реалізовували законодавчі ініціативи та практичні заходи.

У межах законодавчих заходів акцент був зроблений на розробку урядами колишніх югославських республік законів, які б полегшували врегулювання спірних питань, пов'язаних з потоком вимушених вигнанців. Прийняття законодавчих актів проходило за активної співпраці із представникам міжнародних інституцій, які проводили консультації та зустрічі із керівниками держав та відповідних міністерств, вимагаючи створити для осіб, які повертаються, безпечні та гідні умови існування, надати житло та фінансову підтримку. Реалізація законів розпочалась ще під час воєнного періоду Балканської кризи. Зокрема, у Сербії проблема біженців та їх права регулювалися наступними документами: "Статутом СРЮ" (1992 р.), "Законом про біженців" (1992 р.) та "Положенням про захист біженців" (1992 р.) [537, str. 52]. У Чорногорії також була прийнята "Постанова про захист переселених осіб" (1992 р.), які мали рівні права з біженцями у Сербії [537, str. 53]. У Хорватії у 1993 р. був прийнятий "Закон про статус біженців та переселених осіб", який був доповнений у 1993 р., 1995 р., 1999 р. [246].

У постконфліктний період розробка законодавства по вимушеним переселенцям була продовжена. Наприклад, у Боснії і Герцеговині та Хорватії у 1996–1997 рр. під тиском УВКБ та Європейського комісара по правам людини були розроблені заходи для інтеграції переселенців. У Хорватії у 1997 р. був прийнятий "Декрет про права осіб, які повертаються" [225] та були створені Робоча група з процедур повернення та переселених осіб і Загальна комісія з процедур повернення. У Боснії і Герцеговині діяла Цільова група з реконструкції та повернення біженців, яка

була підвітною Управлінню Верховного представника ЄС–ООН. Окрім того, у відповідності до цивільних аспектів Дейтонських мирних угод була організована Комісія у справах переміщених осіб та біженців (штаб-квартира у м. Сараєво). У Косово ЄС, УВКБ, МОМ, Тимчасова адміністрація ООН у справах Косово розробили комплексну стратегію повернення, яка реалізовувалась через проекти "Платформа спільних дій в інтересах общин ашкалія, рома, циган" [41, доповідь за 6 червня 2000 р., с. 16], "Стратегія повернення косівських сербів" [41, доповідь за 7 червня 2001 р., с. 6], "Програма репатріації біженців" [60, лист за 25 січня 2000 р., с. 4].

Практичні заходи роботи з біженцями та переселенцями передбачали проведення діалогу із владними органами новоутворених держав. Представники довгострокових, спеціальних, постійних та контрольних місій ООН, УВКБ, МКЧХ, УВКПЛ мали право вносити пропозиції та надавати рекомендації місцевим урядам щодо внесення поправок до майнового та житлового законодавства, вироблення механізмів організованого повернення біженців та переселенців.

Під егідою УВКБ постійно проходили переговори міжнародних організацій з країнами, які приймали вимушених вигнанців із Західних Балкан. Головним було досягти спрощення умов для отримання статусу біженця і зменшити візові вимоги. У постконфліктний період проводилися переговори із общинними і державними лідерами щодо повернення представників різних етнічних груп до місць свого проживання. Також відбувався інтенсивний процес переговорів із приймаючими державами по добровільному поверненню біженців, коли на місцях колишнього проживання будуть створені відповідні умови. З цією метою проводилися зустрічі із відповідними організаціями, аналізувалися умови проживання осіб, які повернулися на місця колишнього проживання. Представники міжнародних місій працювали в общинах, які потенційно могли прийняти переселенців. В якості прикладу можна назвати спеціальну Групу поліцейського моніторингу ОБСЄ у Славонії, яка змінила у 1998 р.

Тимчасову адміністрацію ООН [204, звіт за 1998 р., с. 22]. У контексті спостереження за процесом реінтеграції Славонії до Хорватії, ця місія відслідковувала повернення сербських біженців і закликала уряд Хорватії всіляко цьому сприяти.

Отже, правозахисний вимір у процесі подолання наслідків воєнних злочинів займав важливе місце у роботі міжурядових та неурядових організацій. Під час воєнного періоду Балканської кризи правозахисна діяльність була спрямована на вироблення механізмів спостереження за правами людини та фіксацію їх порушень. У постконфліктний період відбулася її переорієнтація на сприяння процесам трансформації повоєнних суспільств, а саме: реорганізацію судової та правової систем республік колишньої Югославії; реалізацію проектів з укріплення довіри між представниками різних етнічних груп; вирішення майнових питань; проведення просвітницької роботи; правову підтримку окремих категорій населення (особливо жінок та ветеранів – учасників конфліктів).

4.2. Гуманітарний вимір роботи інституцій у Західних Балканах

Загальний процес подолання наслідків воєнних злочинів включав і вирішення низки гуманітарних проблем. Провідна роль у цьому належала різноманітним інституціям системи ООН, які активно співпрацювали з низкою міжурядових та місцевих неурядових організацій. До них відносяться інституції системи ООН (ВООЗ, МОП, ВПП, УВКБ, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО); міжнародні гуманітарні організації (МКЧХ, "Міжнародний комітет з пошуку зниклих без вісти", Міжнародна федерація співтовариств Червоного Хреста та Червоного півмісяця (далі – МФСЧХЧП)), МОМ, робочі місії та групи з ексгумації, пошуку зниклих осіб); міжнародні неурядові об'єднання ("Лікарі без кордонів" та "Лікарі за права людини"); місцеві представництва гуманітарних організацій Червоного Хреста у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії, Хорватії.

Працівники вище означених організацій, місій та груп у своїх щоденних та щомісячних звітах до РБ ООН, Генерального секретаря ООН повідомляли про гуманітарну кризу у Західних Балканах. Особливо це стосувалось районів, які перебували під постійним артилерійним обстрілом (Горажде, Жепа, Тузла у Боснії і Герцеговині; Белград у Сербії) чи були заблоковані внаслідок військових дій (Сараєво, Мостар у Боснії і Герцеговині; Дубровник та Вуковар у Хорватії). Це вимагало негайного та термінового реагування на потреби населення і надавання йому невідкладної допомоги. Її постачання визначалась перебігом військових дій у колишніх югославських республіках, масштабністю злочинів та масовими потоками біженців. ООН та ЄС направляли до регіону Західних Балкан власних Спеціальних доповідачів та представників Генерального секретаря ООН та МККЮ, які мали опікуватися гуманітарними проблемами.

Перші спробі надання гуманітарної допомоги постраждалому населенню у зонах воєнних дій були зроблені Європейською комісією, якій допомагав Європейський фонд. У його межах вирішення невідкладних гуманітарних питань було покладено на Європейську цільову групу для колишньої Югославії. У той час як ще одна структурна одиниця Європейського фонду – "Міжнародна група управління" для Боснії і Герцеговини мала займатися оцінкою потреб населення зазначеної республіки в енергетиці та житлі, розробкою та поетапним втіленням проектів щодо вирішення цих проблем.

Європейська цільова група та "Міжнародна група управління" тісно співпрацювали із ВООЗ, ВПП, УВКБ, ЮНІСЕФ, а також низкою європейських та американських неурядових організацій. Окрім того, значну допомогу щодо моніторингу ситуації надавала Об'єднана група вищого рівня, яка займалась розробкою програми і стратегії дій [146].

Роботу даних європейських структур, створених для врегулювання гуманітарних проблем у колишніх югославських республіках, фінансувалося ЄС та Європейською комісією, які додатково виділяли кошти для допомоги

населенню колишньої югославської федерації. Обсяги матеріальних надходжень визначалися кількістю прийнятих біженців і внутрішніх переселенців, масштабами руйнувань інфраструктури. Документи Європейської комісії свідчать, що упродовж 1991–1999 рр. найбільше коштів надійшло до Боснії і Герцеговини [136–137; 139–140; 157; 159–163; 167; 169], що було пов'язано із масштабними руйнуваннями, масовістю потоків біженців, загиблих та зниклих без вісти.

Види та напрями доставки гуманітарної допомоги від європейських структур визначало УВКБ, яке виступало своєрідним координуючим центром щодо надання допомоги населенню як у під час воєнного періоду кризи, так і у постконфліктний період. Це допомагало регулювати діяльність інституцій ЄС, міжнародних та місцевих організацій у відповідності до гуманітарної діяльності ООН.

Транспортування і розподіл вантажу здійснювали працівники неурядових організацій країн Західної Європи та Північної Америки, серед яких варто виділити наступні: "Британська агенція розвитку" (Велика Британія); "Фармацевти без кордонів", "Католицька служба допомоги", "Невідкладна допомога" (Франція); "Рейн Мейн", "Фонд Лазар" (Німеччина); "Милосердя" (Данія); "Турбота" (Австралія та Велика Британія); "Оксфордський комітет допомоги тим, хто страждає від голоду" (Нідерланди); "Міжнародна організація інвалідів" (Велика Британія, Канада, Люксембург, Німеччина, США, Франція, Швейцарія); "Їжа для дітей" (Канада, США) тощо. Специфікою даних організацій було те, що їх робота мала виключно гуманітарний характер і була спрямована на надання необхідної допомоги постраждалим цивільним особам. Зокрема, організація "Невідкладна допомога – Міжнародна медична допомога" (Франція) була утворена після початку конфлікту у Боснії і Герцеговині, тому первісна сфера її діяльності охоплювала лише регіон Західних Балкан [264]. Пізніше, дана організація працювала і в інших "гарячих точках" світу. Щодо інших інституцій, то вони були створені ще упродовж 1950–1980-х рр.

правозахисниками у різних країнах Європи та Північної Америки. Їх фінансування здійснювалось за рахунок благодійних фондів, внесків, приватних кампаній, церковних організацій, що дозволило створити своєрідну мережу надання допомоги по всьому світу. Під час Балканської кризи це зумовило безперервну доставку гуманітарних вантажів у колишні югославські республіки і забезпечило першочергові потреби мирних жителів.

Під час активних військових дій Європейський фонд, за сприянням неурядових організацій, місцевих відділень УВКБ та МКЧХ, долучався до ініціатив, вироблених інституціями ООН, та відповідав за наступні види допомоги: відкриття аеропортів у м. Загреб (Хорватія) та м. Сараєво (Боснія і Герцеговина), встановлення між ними повітряного сполучення тощо; розробка спеціальних програм та проектів, спрямованих на задоволення потреб населення у зимові періоди [142–143; 164–166; 171–172].

Гуманітарна діяльність Європейського фонду відбувалась у всіх регіонах колишньої федерації. У Боснії і Герцеговині та Хорватії він почав діяти у 1992 р., в момент ескалації міжетнічних конфліктів. У СРЮ та Македонії – у 1993 р., що було пов'язано із появою там потоків біженців та постраждалих із зон військових дій. Косово, як окремий регіон надання допомоги, був виділений у діяльності Європейського фонду у 1997 р., через масові виїзди косовських албанців із краю внаслідок загострення сербсько-албанських протиріч. З початком конфліктів у Косово (1999 р.) та Македонії (2001 р.) Європейська комісія та Європейський фонд збільшили поставку гуманітарної допомоги до Сербії та Чорногорії, оскільки до цих держав тікала більша частина вимушених переселенців [147–149; 175].

Постачання гуманітарної допомоги відбувалось наземними та повітряними шляхами. Через масове руйнування транспортних магістралей та залізничних доріг проїзд вантажівок із гуманітарним вантажем був практично заблокований. Тому ще під час військових дій УВКБ та МКЧХ, за підтримки МККЮ, вимагали від керівників конфліктуючих сторін створити умови для постачання допомоги. Для цього обиралися дороги, які підлягали

поступовому відновленню та розмінуванню. Так були створені тимчасові коридори для провезення вантажів до "безпечних районів" у Боснії і Герцеговині, до районів під охороною ООН у Хорватії, до таборів біженців і центрів для затриманих у всіх республіках, до віддалених регіонів, де перехувалися вигнанці та переселенці. Окрім того, у Боснії і Герцеговині УВКБ вдавалось домовлятися про припинення вогню на одну чи дві доби, аби таким "безпечним коридором" до блокованих районів могли проїхати автоколони і працівники гуманітарних організацій.

Однією з важливих проблем при постачанні невідкладної допомоги стало захоплення заручників та зупинка гуманітарних конвоїв, що значно уповільнювало або взагалі зупиняло роботу міжнародних організацій. Тому, за вимогою РБ ООН, заблоковані аеродроми, зокрема у боснійських містах Тузла та Сараєво, були демілітаризовані та увійшли до складу "безпечних районів" навколо даних населених пунктів [Додаток Д, резолюції 825, 836]. Ця територія використовувалась для реалізації проекту "Дорога життя", у межах якого створювалися "повітряні мости" для постачання допомоги [572, с. 80]. В аеропортах створювалися склади із запасами продовольчих товарів та інших вантажів, що дозволяло вчасно реагувати на потреби мирних жителів. Подібні дії дозволили виробити УВКБ та МКЧХ програму "гуманітарного бомбардування" по містах, які перебували в облозі, чи закритих районів, зокрема "безпечних районів" ООН. Програма передбачала скидання гуманітарних вантажів з повітря. Найбільш часто це були продовольство, ліки, одяг, продукти харчування. Переважна більшість всієї допомоги надходила від ВПП, яка організовувала її збір та доставку.

Центри розподілу продовольства та склади із запасами створювалися не тільки у зонах військових дій, а й у місцевостях, де військові дії не проводилися: в Албанії, Сербії (до авіанальотів НАТО у 1999 р.), Македонії (до початку конфлікту 2001 р.), Чорногорії. Групи УВКБ, які відповідали за надання гуманітарної допомоги часто повідомляли про її нерівномірний розподіл, тому були створені спеціальні місії для контролю за її постачанням.

Наприклад, уряд СРЮ звернувся до Співголів Координаційного комітету МККЮ про організацію такої місії, аби слідкувати за поставками вантажів із СРЮ до Боснії і Герцеговини. На території останньої у 1993 р. діяли 24 відділення УВКБ з розподілу допомоги і запасів продовольства [572, с. 85]. Їх переважно використовували для комплектації літаків у межах реалізації "гуманітарного бомбардування" та "повітряних мостів".

У межах надання невідкладної гуманітарної допомоги, УВКБ, МКЧХ та їх відділення у колишніх югославських республіках здійснювали ремонт водопостачальних систем та створювали відповідні санітарно-гігієнічні служби, що було необхідною умовою виживання людей, особливо у блокованих містах. Так, у боснійському місті Сараєво місцеві жителі були поставлені на межу виживання, бо три роки перебували без світла, води, елементарних умов медичного обслуговування.

Слід відзначити, що діяльність міжнародних організацій у гуманітарній сфері залежала від багатьох чинників.

По-перше, істотно впливав перебіг військових дій, бо досить часто військовослужбовці армій воюючих сторін блокували шляхи, якими постачали гуманітарну допомогу. Крім того, автоколони та представники СООНО, які їх супроводжували, ставали об'єктами обстрілів, а персонал міжурядових організацій потрапляв у полон до однієї зі сторін конфліктів.

По-друге, важливе значення мали результати міжнародних переговорів, під час яких підписувалися угоди про тимчасове припинення вогню, що створювало сприятливі умови для надання гуманітарної роботи.

По-третє, значним чинником був контроль та моніторинг за режимом санкцій ООН, які здійснювали НАТО та ЗЄС, а саме заборона на ввезення до республік колишньої Югославії зброї та спорядження, нелегальні потоки яких сприяли загостренню протистояння і погіршенню становища цивільних осіб. Були зафіксовані випадки провезення зброї у гуманітарних вантажах деяких країн, які надсилали допомогу до регіону Західних Балкан. Найбільше

це було характерним для країн мусульманського світу, які всіляко підтримували албанців та мусульман.

По-четверте, діяльність гуманітарних організацій сильно залежала від бажання конфліктуючих сторін співпрацювати з ними. Так, відсутність такого бажання у мусульман, сербів та хорватів упродовж 1991–1995 рр. унеможливила надання гуманітарної допомоги мешканцям багатьох заблокованих районів, що інколи тривало місяцями. У Косово та Македонії, навпаки, зацікавленість у міжнародному розголосі про конфлікти у 1999 р. та 2001 р. відповідно, мала наслідком активну співпрацю з усіма міжнародними та місцевими організаціями.

Найбільш важливими, як під час воєнних дій, так і у постконфліктний період, у діяльності гуманітарних організацій були проблеми, пов'язані із біженцями та вимушеними переселенцями.

Гуманітарний вимір цієї роботи включав забезпечення постраждалих житлом, продуктами харчування і необхідними предметами; створення умов безпечного існування; надання психологічної, соціальної та медичної допомоги у період повоєнної адаптації; вирішення питань, пов'язаних з освітою та отриманням фінансової допомоги від влади на місцях для будівництва або відновлення житла [60].

Біженці та переселенці, залишаючи місця постійного проживання, стикалися із проблемою пошуку тимчасового житла. Незначна кількість вигнанців змогла самостійно знайти притулок у рідних та знайомих, тому забезпечення житла було першочерговим завданням для представників УВКБ та інших міжнародних організацій. Насамперед, за сприяння органів місцевої влади, були створені табори колективного проживання та утримання біженців (Див. Додаток Ж). Для розміщення вимушених переселенців використовувалися будівлі літніх таборів, санаторіїв та будинків відпочинку, приміщення старих шкіл та готелів, складів, громадських організацій [473]. За нестачі приміщень, будувалися нові із збірних конструкцій, які завозилися із різних країн світу. Найчастіше табори

та центри виникали у прикордонних районах колишніх югославських республік [473]. Дітей, хворих, людей похилого віку та інвалідів розміщували в об'єктах соціального та медичного забезпечення. Допомога вимушеним вигнанцям надавалася щомісяця і включала одяг, взуття, ліки, продукти харчування та предмети особистої гігієни.

Також, за сприяння УВКБ доступ до біженців отримали працівники МКЧХ та його місцеві відділення [41; 270]. Це було необхідно, аби виявити поранених та хворих серед переселенців, оцінити санітарно-гігієнічні умови перебування, провести реєстрацію всіх мешканців кожного центру, виявити проблеми, які потребували негайного вирішення. Крім того, МКЧХ вивозив поранених та хворих до лікувальних закладів, проводив опитування серед біженців щодо злочинів, жертвами яких вони ставали чи свідками яких були [270, Світові звіти за 1991–1999 рр.].

Правовий вимір діяльності гуманітарних організацій стосувався видачі документів та посвідчень про громадянство, працевлаштування колишніх переселенців. Окрім того, спеціальні групи МКЧХ та УВКБ працювали із біженцями з метою збору даних про тих, хто залишився у зонах конфліктів чи зник під час депортації у воєнний період Балканської кризи.

Важливим напрямом роботи міжнародних організацій під час військових конфліктів був пошук зниклих без вісти. Пошукові роботи проводили наступні організації: МКЧХ, МФСЧХЧП, УВКБ, "Лікарі без кордонів" та "Лікарі за права людини". Вони надсилали до зон конфліктів власних спостерігачів, моніторингові та гуманітарні місії, які мали виявляти потенційні місця масових та поодиноких поховань [73–74; 78].

Масштаби скоєних злочинів потребували проведення роботи у даному напрямку як під час військових дій, так і після їх завершення. Ексгумація останків та пошук могил проводили міжнародні експерти, які працювали упродовж 1992–1994 рр. у складі Комісії експертів ООН [20–21]. До даного процесу активно долучалась низка неурядових організацій під егідою УВКБ. Результатами їх діяльності стало створення спеціальних пошукових робочих

груп у складі слідчих, патологоанатомів, судмедекспертів, психологів. Втім, у період збройних конфліктів детальному розслідуванню постійно перешкоджали воєнні дії, спротив місцевої влади, недостатній обсяг інформації. Виявлені місця поховання охороняли підрозділи СООНО, миротворчі загони місії ООН у республіках колишньої Югославії [14; 17].

У постконфліктний період діяльність міжнародних організацій щодо гуманітарних проблем, які були наслідками воєнних злочинів, набула іншого виміру, бо поступово зникла потреба у наданні постраждалим невідкладної допомоги та постала необхідність повоєнної відбудови і адаптації до повоєнного життя. Головними напрямками роботи стали: проведення підготовчої роботи для повернення вимушених переселенців; врегулювання майнових питань; відновлення соціальної інфраструктури; реалізація проектів щодо ексгумації та подальшого пошуку зниклих без вісти.

Необхідність проведення підготовчої роботи перед масовим поверненням вимушених вигнанців до місць колишнього проживання була обумовлена низкою факторів. Згідно доповідей Генерального секретаря ООН за 1999–2006 рр. [41] та документів громадських організацій [274–275; 288; 300], національні уряди не підтримували та, навіть, намагалися протидіяти процесу повернення вимушених переселенців, особливо якщо це були представники інших етнічних груп. Також місцеві уряди не виконували вимоги міжнародних та місцевих організацій щодо сприяння переїзду переселенців. Окрім того, уряди країн Європи та Америки, де перебувала значна частина біженців, прагнули депортувати їх назад.

Ситуацію також ускладнювало те, що в результаті "етнічних чисток" у Боснії і Герцеговині, Косово і Хорватії на територіях, де до війни мешкали національні меншини, майже не залишилось їх представників. Так, наприклад, з регіонів Східної Славонії, Західного Срема та Бараньї внаслідок операцій хорватської армії "Блискавка" та "Шторм" було виселено 200 тисяч сербів [297]. У Косово моноетнічними стали більшість общин і муніципалітетів. У Боснії і Герцеговині етнічний склад населення був

повністю змінений внаслідок конфлікту 1992–1995 рр.: у Республіці Сербській стали переважати серби, у Мусульмано-Хорватській Федерації – мусульмани (у Боснії) та хорвати (у Герцеговині).

Тому повернення біженців стало гострою проблемою: Боснія і Герцеговина, Косово, Хорватія вітали повернення виключно мусульман, албанців і хорватів, і тільки під тиском міжнародної спільноти погоджувалися на поступове повернення сербів. Для подолання протиріч у постюгославських суспільствах ЄС та УВКБ у 2005 р. ініціювали зустріч представників урядів Боснії і Герцеговини, Сербії, Хорватії та Чорногорії, результатом якої була заява на рівні міністрів щодо врегулювання проблеми біженців та переселенців до кінця 2006 р. [493, с. 24].

Враховуючи означені проблеми, під егідою міжнародних гуманітарних інституцій – МКЧХ, МОМ та УВКБ був організований та проведений так званий підготовчий етап, у межах якого реалізували низку заходів, направлених на поступове повернення біженців та переселенців, забезпечення їх мирного існування та інтеграції до повоєнних суспільств.

У колишніх югославських республіках проходив поетапний прийом переселених осіб. Цей процес регулювався мирними договорами, які зупинили міжетнічні конфлікти у регіоні Західних Балкан. Зокрема, у Боснії і Герцеговині реінтеграція вигнанців контролювалась Дейтонськими мирними угодами (1995 р.) [183], у Хорватії – Ердутською угодою (1995 р.) [191], у Косово – Резолюцією 1244 РБ ООН (1999 р.) [Додаток Д, резолюція 1244], у Македонії – Охридською рамковою угодою (2001 р.) [190].

За поверненням вигнанців слідували міжнародні інституції та владні структури країн колишньої Югославії. У Хорватії, у регіоні Східної Славонії, Західному Сремі та Бараньї (колишня Республіка Сербська Країна), цей процес відбувався під егідою Тимчасової адміністрації ООН по Східній Славонії. У Боснії і Герцеговині – під контролем Управління Верховного представника ЄС–ООН, посада якого була створена за умовами Дейтонських мирних угод. У Косово біженці почали повертатися тільки після розгортання

там повномасштабної місії ООН і створення під її егідою Тимчасової адміністрації. Щодо Македонії, то уряд цієї республіки за сприяння місцевих органів влади намагався самостійно створити відповідні умови для повернення переміщених осіб.

Важливе значення мали практичні проекти щодо повернення біженців у місця колишнього проживання. Так, за сприяння працівників міжнародних організацій та миротворчих контингентів проводилась ціла низка ознайомчих "човникових" візитів вигнанців до місць колишнього проживання [41; 58]. У межах подібних поїздок біженці зустрічалися із представниками общин, куди мали повернутися; спілкувалися із місцевою владою; відвідували кладовища та колишні домівки. Здійснення даних поїздок супроводжувалось посиленою охороною військовими контингентами НАТО та поліцейськими бригадами. Це було необхідно, оскільки автобуси із відвідувачами-переселенцями ставали об'єктами нападів з боку місцевого населення [270, Світові звіти з прав людини за 1996–2003 рр.].

Визначальною у цьому процесі була роль моніторингових місій УВКБ, які детально вивчали можливості повернення, оцінювали фактори ризику. Лише після того, як члени місій позитивно оцінювали умови для повернення у конкретному регіоні, Верховний комісар ООН у справах біженців дозволяв переїзд вигнанців. Особи, які поверталися, найчастіше оселялися у сільських районах, як правило, в общинах своєї етнічної приналежності.

Для активізації мирної реінтеграції колишніх біженців та переселенців міжнародні гуманітарні організації реалізовували різноманітні проекти на рівні общин та органів місцевої влади. Зокрема, представники УВКБ за підтримки місцевих відділень Червоного Хреста та польових відділень ОБСЄ реєстрували приїжджих, організовували мережу документаційних центрів, куди надходила інформація про біженців з кожної общини, міста, регіону [60, листи за 1999–2000 рр.]. Отримані дані використовувалися для створення загальної бази, в якій інформація по вигнанцям розподілялась за такими критеріями: етнічне походження, віросповідання, місце проживання,

професія, стать, вік, данні про родину тощо. Подібні документаційні центри, окрім реєстрації переселенців, приймалися заяви на отримання документів, посвідчень про тимчасове проживання чи громадянство; майнові позови. МКЧХ передавав до центрів списки осіб, що були заарештовані чи зникли без вісти; або могли стати потенційними кандидатами для переїзду до колишніх місць проживання.

Також була створена система автобусних перевезень між общинами, орієнтовані на повернення представників національних меншин на місця роботи, відновлення системи освіти та охорони здоров'я. Даний процес у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії контролювало УВКБ. Через нестабільну військово-політичну, соціальну та міжетнічну ситуацію у республіках, автобусні маршрути спочатку перебували під постійною охороною поліцейських служб та миротворчих батальйонів. Втім, поступово такий супровід транспортних перевезень був скасований, що свідчило про зростання певного рівня довіри та терпимості між різними етнічними групами, зменшення злочинів на етноконфесійній основі.

На увагу заслуговує приклад Косова, де УВКБ створив два взаємопов'язані проекти – програму "Свобода пересування" та систему громадського автобусного сполучення. Потяг "Свобода пересування" (2003 р.) дозволив регулярно перевозити людей у районі м. Пріштина [41, звіт за 26 червня 2003 р., с. 10; звіт за 15 жовтня 2003 р., с. 9]. Система громадського автобусного сполучення охоплювала всі общини Косова, що забезпечило безперебійні поїздки по краю. За даними щомісячних звітів СДК та Тимчасової місії ООН для Косова за 2004 р., щомісяця потяг "Свобода пересування" перевозив до 50 тисяч осіб [41, звіт за 26 січня 2004 р., с. 11], а громадське автобусне сполучення між общинами – до 30 тисяч [41, звіт за 2 жовтня 2001, с. 3].

Також у Косово діяла система гуманітарних перевезень, головно метою якої була організація ознайомчих візитів, супровід представників національних меншин за межі етнічних анклавів. Упродовж 2004 р. кожного

місяця гуманітарними перевезеннями користувалися 35 тисяч осіб у 25 різноманітних автобусних напрямках [41, звіт за 26 січня 2004 р., с. 11].

Всі ці заходи дозволили вимушеним переселенцям повертатися до місць колишнього проживання. Зокрема, за свідченнями британського документаліста А. Прикетта у Сербії на 1996 р. припала максимальна кількість повернених, які офіційно зареєструвалися – 538 тисяч чоловік. У 2006 р. їхня кількість впала до 105 тисяч осіб [493, с. 25]. Уряд Сербії створив сприятливі умови для повернення біженців. У 2001 р. був прийнятий "Закон про громадянство". Внесені поправки дозволяли біженцям отримувати сербське громадянство на пільгових умовах [493, с. 25].

З Чорногорії до інших республік населення не виїжджало. Загальна кількість біженців на території республіки становила 8 474 особи, з них більше 6 тисяч осіб з Боснії і Герцеговини, 2 343 – з Хорватії та 26 осіб з Словенії [493, с. 25]. Крім того, у Чорногорії знайшли притулок переселенці з Косова – 18 047 осіб [493, с. 25]. До Хорватії та Боснії і Герцеговини здебільшого поверталися мусульмани чи хорвати. Сербське населення залишалося в Сербії, Чорногорії, країнах Західної Європи. Оскільки значна частина сербських помешкань зруйнована (190 тисяч будинків), чи хорватська влада віддала житло боснійським мусульманам, які втекли з Боснії (19,5 тисяч сербських будинків) [493, с. 24]. Тому на 2001 р. сербське населення в Хорватії склало 4,5% в порівнянні з 12,2% до початку військових дій [493, с. 24].

Таким чином, міжнародні організації упродовж підготовчого етапу намагалися виробити стратегію організованого повернення вигнанців. Однак, не вдалось уникнути випадків їх хаотичного та самовільного повернення. Це призводило до локальних зіткнень між місцевими жителями та переселенцями та тимчасового напруження міжетнічної ситуації.

Важливим питанням залишалася гуманітарна допомога. У цьому контексті, МКЧХ, його місцеві відділення та УВКБ забезпечували населення матрацами, ковдрами, теплими речами, взуттям, будівельними матеріалами,

обігрівачами, плитами для приготування їжі. Упродовж 1995–2001 рр. були організовані постійні поставки паливних матеріалів та дров до сільських общин [146; 148–149; 152–156]. У Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії та Хорватії створювалися запаси продовольства та дров у деяких районах, бо під час зимового періоду такі райони могли бути ізольованими через погодні умови.

Регулярні поставки гуманітарної допомоги спочатку здійснював Європейський фонд, але з серпня 1999 р. він припинив роботу у Боснії і Герцеговині, СРЮ, Хорватії. Подальша співпраця між урядами означених держав та ЄС і Європейською комісією відбувалась у межах Програми про асоціацію та стабілізацію. З цією метою 5 грудня 2000 р. на засіданні Ради ЄС була прийнята Постанова № 2066/2000, яка започаткувала "Регіональну стратегію надання допомоги з метою реконструкції, розвитку і стабілізації" [144]. Вона розповсюджувалась на країни Західних Балкан і Албанію, та була розрахована на 5 років – з 2002 до 2006 рр. [138; 158–159].

У межах "Регіональної стратегії" надавалась фінансова, гуманітарна і технічна допомога, направлена на відновлення інфраструктури і організацію процесу повернення переселенців [157–158]. Головними умовами отримання коштів та вантажів були співпраця із МТКЮ щодо видачі підозрюваних у воєнних злочинах, повернення біженців, створення умов для їх безпечного існування та реалізації прав. Тому матеріальна допомога надходила від інституцій Європейської комісії дозовано, особливо це стосувалось Сербії та Хорватії. Керівники цих країн не бажали прискорити процес повернення переселенців та видачі підозрюваних.

Наступним напрямом діяльності гуманітарних організацій у постконфліктний період було відновлення соціальної інфраструктури. Даний процес охоплював ремонт та відбудову житлової сфери; системи освіти, охорони здоров'я, забезпечення продовольства; культурну реконструкцію. З огляду на те, що усі колишні югославські республіки сильно постраждали від конфліктів, а економічні системи Сербії та Чорногорії ще й від жорсткого

режиму міжнародних санкцій, весь процес відновлення цих сфер міг бути здійснений лише за умов фінансування європейськими країнами-донорами, приватними фондами, ООН, ЄС. Використання значних зовнішніх фінансових надходжень дозволило провести досить масштабні проекти з реконструкції інфраструктури.

У житловій сфері акцент був зроблений на необхідності ремонту і будівництва помешкань для місцевого населення, біженців, переселених осіб. УВКБ, Управління Верховного представника ЄС–ООН, Місія ООН у справах Тимчасової адміністрації в Косово наголошували на тому, що до початку зимового періоду у Боснії і Герцеговині після підписання Дейтонських угод (14 грудня 1995 р.) і Косово після підписання Військово-технічної угоди між міжнародними силами безпеки та урядами СРЮ та Республіки Сербія (15 червня 1999 р.) у кожному будинку мала бути відремонтована принаймні одна кімната. Така вимога була пов'язана із тим, що цивільне населення упродовж зими мало перебувати у теплих приміщеннях. Основні зусилля у 1996–2000 рр. були спрямовані на заміну покрівель на будинках та на утеплення внутрішніх приміщень. Крім того, УВКБ за сприяння ВООЗ, ПРООН забезпечили осіб, які залишалися без житла, а також біженців, додатковими палатками. Уряди країн світу, зокрема Франція, США, Японія надсилали до Західних Балкан комплекти будинків із збірних конструкцій, навіси, контейнери, житлові модулі для розгортання у надзвичайних ситуаціях. Такі заходи були особливо важливими для Косово, де у ході конфлікту було зруйновано 54 тисячі житлових будинків, ще 50 тисяч зазнали серйозних пошкоджень [41, звіт за 3 березня 2000 р., с. 18–19]. Тому тут відновлення житла відбувалось також за підтримки Гуманітарного управління ЄС та Управління США з надання допомоги у випадках надзвичайних ситуаціях (ОФДА).

Відбудова та реконструкція житлової сфери також передбачала відновлення електричної, опалювальної, транспортної систем. Даними видами робіт займалися міжурядові організації та Європейська комісія під

егідою "Міжнародної групи управління". Як вже згадувалося, її діяльність розпочалась під час міжетнічного конфлікту в Боснії і Герцеговині у 1993 р., охопивши поступово і інші республіки [171]. Означена група продовжувала працювати у регіоні і після припинення активних військових дій.

Ремонт будинків проводився як за сприяння органів місцевої влади, так і зусиллями самих мешканців і робітників міжнародних організацій. Для підтримки власників зруйнованих будинків проводилась виплата матеріально-фінансової допомоги зі сторони міжнародних організацій. Зокрема, у Косово упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. реалізовувалась програма щодо виплати по дві тисячі євро сім'ям, які втратили житло або власність під час конфлікту. Заявки на відшкодування фіксувалися у відділеннях Місії ООН у справах Тимчасової адміністрації в Косово [41, звіти за 1999–2000 рр.], а також представниками місцевих органів влади та неурядовими організаціями [204, доповіді за 1996–1999 рр.].

Перед проведенням робіт у тій чи іншій сфері, працівники "Міжнародної групи управління" проводили їх детальне дослідження, з метою виявлення рівня та характеру пошкоджень. На основі цього у 1991–2000 рр. були складені аналітичні огляди, в яких оцінювалися пошкодження інфраструктури, доріг, залізничних шляхів, телекомунікацій, енергетичної системи, водопостачання та каналізації, сфери освіти у Боснії і Герцеговині, Сербії, Косово, Чорногорії [256–257; 442–446]. Руйнування у кожній сфері внутрішньої інфраструктури розділили відповідно до критеріїв, вироблених співробітниками "Міжнародної групи управління".

Зокрема, у житловій сфері пошкодження розподілялися на чотири категорії. До першої відносилися об'єкти, пошкоджені від 5% до 20%, до другої – від 20% до 40%, до третьої – від 40% до 60%, до четвертої – більше 60% пошкоджень [256, р. 6]. Відповідно до цієї класифікації визначалися і розміри фінансування на ремонт споруд. Кошти виділялися виключно на відновлення, не охоплюючи купівлю земельних ділянок біля будинків, проведення робіт на них, оновлення зовнішньої інфраструктури. Подібні

критерії оцінювання пошкоджень використовувалися "Міжнародною групою управління" при вивченні руйнувань освітніх і медичних закладів.

При дослідженні телекомунікацій, транспортних шляхів, системи водопостачання всі населені пункти були поділені на чотири групи, в залежності від кількості будинків. До першої групи були віднесені поселення, в яких знаходилось від 0 до 80 будинків, до другої – від 80 до 150 будинків, до третьої – від 150 до 300 будинків, до четвертої – більше 300 будинків [256, р. 8]. Різними були тільки обсяги фінансування, передбачені для кожної групи для відновлення телекомунікацій, доріг, системи водопостачання. Вперше подібні стандарти оцінювання пошкоджень були використанні "Міжнародною кризовою групою" у Боснії і Герцеговині, а пізніше у Косово.

Всі проекти "Міжнародної групи управління", які реалізовувалися у республіках колишньої Югославії, мали загальне та локальне спрямування. Загальна відбудова охоплювала транспортну, енергетичну та телекомунікаційну сфери майже всіх колишніх югославських республік, окрім Хорватії. Роботи проводилися на об'єктах громадського (місцевого) чи державного значення. Особливо це стосувалось доріг та енергетичної системи. Локальні проекти розроблялися для конкретної общини, села чи міста. Зокрема, вони передбачали будівництво нової школи чи лікарні в окремій общині, запровадження освітніх програм, реформування поліції тощо.

В якості прикладів можна навести наступні проекти у Боснії і Герцеговині – "Реконструкція терміналу аеропорту Сараєво" (1997 р.), "Розподіл електроенергії у муніципалітетах Сребрениці, Братунацу, Міліці" (2005 р.); у Косово – "Оцінка збитків, викликаних пошкодженням житлових і громадських будівель Косова" (1999 р.) [256], "Будівництво двох професійно-технічних училищ" (2007 р.); у Сербії – "Школи для демократичної Сербії" (1999 р.), "Реконструкція в'язниці у Валево" (2013 р.); у Македонії – "Енергозабезпечення у постраждалих від конфлікту зонах Ліпково і

Арачіново" (2001 р.), "Координація реконструкції житлової сфери" (2002 р.); у Чорногорії – "Підтримка повернення біженців-представників нацменшин до Косова, виконаних іспанськими миротворцями КФОР 2006 р." (2002 р.), "Ремонт та відновлення Зетського дому у Цетінії" (2004 р.) [257, р. 1–15].

В означених республіках за сприяння "Міжнародної кризової групи" були реалізовані сотні аналогічних проектів. Необхідно підкреслити, що діяльність "Міжнародної групи управління" у Сербії також була зосереджена на підтримці розвитку інститутів демократії у рамках проекту "Енергія для демократії" (1999 р.) [154–155]. Згідно прес-релізів Європейської комісії, було виявлено, що характерною рисою проекту було постачання паливних матеріалів та продуктів до муніципалітетів, які перебували в опозиції до режиму С. Мілошевича. Паливо було необхідним для вироблення бензину та мазуту, аби не зупиняти роботу транспорту, для обігріву медичних та освітніх закладів у опозиційних містах Нові Сад, Суботица, Самбор, Кралево.

У всіх сферах "Міжнародна кризова група" активно взаємодіяла із ВООЗ, ВПП, Програмою "Продовольство для миру", ПРООН, Продовольчою та сільськогосподарською організацією (далі – ФАО). Кожна із цих організацій відповідала за реалізацію заходів у таких сферах: відновлення сфери охорони здоров'я, освіти та забезпечення продовольства.

Зокрема, ВООЗ проводила вакцинацію та профілактику населення, програми імунізації, розповсюдження аптечок, ліків. Важливу роль у даному процесі відігравали зусилля працівників ВООЗ щодо створення, відновлення та вдосконалення санітарних об'єктів, систем водопостачання та хлорерів.

Також, першочергова увага приділялась ремонту каналізації, оскільки джерела питної води були досить забрудненими внаслідок воєнних дій та масових вбивств. Одним із методів очищення стало додавання до складу щоденних вантажів із їжею та одягом спеціальних таблеток для очистки питної води. Окремим напрямом роботи було покращення системи надання першої медичної допомоги та підготовка кваліфікованих медпрацівників. Для цього розпочалось відновлення мережі спеціалізованих освітніх закладів,

в яких готували майбутніх лікарів, санітарів, медсестер тощо [60 за 1991–1995 pp., 1999–2000 pp.].

Оскільки значна частина населення, особливо жінки, діти, люди похилого віку ставали жертвами злочинів, насилля, переслідувань, були в'язнями концтаборів або свавільних арештів, – всі вони потребували допомоги психологів та спеціальних працівників. З цією метою, ВООЗ, МКЧХ та його місцеві відділення у республіках колишньої Югославії організували роботу психологічних та соціальних служб. У Косово також були відкриті спеціальні приюти для жінок, які вважали, що можуть перебувати у небезпеці або знову стати жертвами насилля [38].

У вирішенні гуманітарних проблем ВООЗ співпрацював із Дитячим фондом ООН (далі – ЮНІСЕФ) та миротворчими місіям ООН щодо відновлення лікарень та навчальних закладів. Головними напрямками роботи були: реконструкція приміщень лікарень, шкіл, дитячих садків; забезпечення їх паливними матеріалами – дровами, вугіллям, обігрівачами; відкриття лікарень та шкіл для національних меншин; підвищення рівня дитячої медицини. ЮНІСЕФ за сприяння місцевих відділень Червоного Хреста забезпечували навчальні заклади меблями, підручниками, різноманітними шкільними матеріалами. З огляду на велику кількість нацменшин у кожній з країн, працівники ЮНІСЕФ співробітничали із урядами общин щодо публікації підручників та шкільних програм на мовах етнічних спільнот. Це мало сприяти доступності початкової та середньої освіти, особливо для населення сільських районів.

ФАО допомагала зусиллям місцевої влади у всіх колишніх югославських республіках у відновленні сільськогосподарського сектору, а також разом із ПРООН, ВПП та іншими подібними інституціями забезпечувала поставку продуктів харчування. Вирішення продовольчої проблеми було важливим елементом гуманітарної стратегії міжнародних організацій у повоєнній відбудові, бо через повну руйнацію економічного, промислового та продовольчого секторів у Західних Балканах населення

регіону майже повністю залежало від поставок продуктів харчування ззовні [144; 147–149; 162].

Повоєнна реконструкція стосувалась також відновлення культурних та історичних пам'яток, культових споруд, які постраждали внаслідок військових дій. У республіках колишньої Югославії були створені спеціальні комісії та інститути для відновлення культурно-історичної спадщини. Провідна роль у цьому процесі належала ЄС та ООН, які надавали для цього значні кошти. Зокрема, у Хорватії, у 1993 р., одразу після зняття облоги з Дубровника, хорватська влада звернулася до міжнародних організацій із проханням сприяти відновленню міста. У зв'язку з цим, ЮНЕСКО за активної співпраці з Інститутом з відновлення Дубровника почали розробляти спеціальний план з поступової реконструкції міста, його пам'ятників та архітектурних споруд. Додаткову допомогу надавали Спеціальна комісія з відновлення м. Дубровник [191], організована у 1995 р. за умовами Ердутської угоди. Окрім того, руйнування у цьому місті були настільки масштабними, що вони стали причиною створення хорватською владою окремого Інституту по охороні пам'ятників та пам'ятних місць Дубровника. Фінансуванням проектів з реконструкції займалися Європейська комісія та ЮНЕСКО, від яких упродовж 1993–1999 рр. надійшло понад 7 мільйонів доларів [125].

У Боснії і Герцеговині за Дейтонськими мирними угодами (1995 р.) була організована Комісія з охорони національних пам'яток, штаб-квартира якої знаходилась у м. Сараєво [185]. У Сербії, Косово, більшій частині Хорватії реставрація зруйнованих церков, храмів, архітектурних споруд фінансувалась ЄС і проводилась спеціальними установами по культурним пам'яткам. Реставрація у більшості міст та сіл проходила досить повільно через складну етноконфесійну ситуацію. Виключенням був м. Дубровник, відновлення якого було завершене швидше, ніж інших міст, завдяки міжнародній підтримці та відсутності гострих протиріч у суспільстві.

Окремо необхідно зупинитися на такому напрямку роботи гуманітарних організацій як реалізація проектів щодо ексгумації та подальшого пошуку осіб, зниклих без вісти. Даний напрям був започаткований ще під час активних воєнних дій. Накопичена база даних про осіб, які зникли без вісти, дозволила продовжити роботу і у постконфліктний період, аж до 2010-х рр. Це було пов'язано із значними масштабами злочинів, великою кількістю вбитих та загиблих, постійними виявленнями могил масових поховань тощо.

Провідною установою щодо пошуку та ексгумації була і залишається у 2010-х рр. "Міжнародна комісія з пошуку зниклих без вісти", яка керувала діяльністю чисельних груп з судмедекспертів та патологоанатомів [252–254]. Окрім того, вона координувала зусиллями різноманітних місцевих інституцій, які займалися пошуковою та дослідницькою роботою у даному напрямку.

Підписання Дейтонських мирних угод у 1995 р. дозволило значно активізувати пошук як зниклих без вісти, так і місць масових поховань [251–255]. Під тиском міжнародної спільноти усі колишні югославські республіки були змушені співпрацювати одна з одною у даній сфері.

Зокрема, у 1996 р. Хорватія та СРЮ підписали угоду про співпрацю щодо пошуку без вісти зниклих [218]. Даний документ також визначив створення регіонального координаційного центру у м. Вуковар та Багатосторонньої комісії для оперативного обміну інформацією.

У Боснії і Герцеговині за умовами цивільної частини Дейтонських мирних угод була створена Спільна цивільна комісія (далі – СЦК), яка була підзвітна Управлінню Верховного представника ЄС–ООН [187]. У межах СЦК діяла Група експертів з ексгумації та зниклих без вісти осіб. Велика кількість загиблих у цій державі вимагала додаткових механізмів пошуку. Тому у кожному ентитеті були утворені свої подібні інституції: на федеративному рівні Президії Боснії і Герцеговини – Державна комісія з пошуку зниклих без вісти; з боку хорватської сторони Боснії і Герцеговини – Бюро з обміну полоненими і справами без вісти зниклих осіб; у Республіці

Сербській – Державна комісія з обміну військовополоненими та справам зниклих без вісти. Окремо були створені Робоча група зі зниклих без вісти і Група експертів з ексгумації та без вісти зниклих при Управлінні Верховного представника ЄС–ООН у Боснії і Герцеговині (Див. Додаток Г).

Також у цій державі та Хорватії працювала міжнародна комісія з питань осіб, зниклих без вісти, Югославська комісія з гуманітарних питань і положенню заарештованих, Об'єднана комісія по слідам переміщених осіб і людських останків. Кожна з установ мала власні групи з ідентифікації, слідчі комісії та контактні групи. Неурядові організації "Лікарі без кордонів" та "Лікарі за права людини" окремо надсилали до колишньої Югославії міжнародних судових експертів, які виконували декілька функцій: приймали безпосередню участь в ексгумації та ідентифікації останків; проводили навчання членів місцевих груп з упізнання жертв поховань; готували фахівців у галузі судової медицини у кожній з республік.

У Косово також працювали міжнародні ексгумаційні бригади та патологоанатоми, але більшу частину подібної роботи проводила і продовжує проводити прокурорська служба МТКЮ.

Результати роботи всіх названих комісій, груп та бригад дозволили розпочати судові процеси проти воєнних злочинців, підтвердити факти "етнічних чисток" та геноциду. Сучасні методи дослідження масових поховань, зокрема зйомка з супутників, значно прискорили роботу у цьому напрямку. Втім, процес упізнання останків є досить повільним і тривалим, оскільки медичні архіви при лікарнях були знищені, а за зовнішнім виглядом жертв їх ідентифікація є практично неможливою. Одним з методів, який почали застосовувати для ідентифікації жертв воєнних злочинів, стало фотографування знайдених особистих речей, аби ті, хто шукав зниклих без вісти родичів або знайомих, могли їх упізнати. Так, у Косово при штабах Місії ООН у справах Тимчасової адміністрації в Косово та СДК регулярно проводилися подібні "фотовиставки". Також працівники місцевих громадських організацій проводять публічні заходи, де показують речі,

знайдені на місцях масових поховань. Більшість з них були знайдені представниками "Міжнародної комісії з пошуку зниклих без вісти" під час ексгумацій [276; 291; 307; 311].

Таким чином, подолання гуманітарних проблем, викликаних воєнними злочинами та їх наслідками, відбувалось за активної співпраці міжнародних та місцевих неурядових організацій. Зусилля цих установ координувалися УВКБ, що дозволило у воєнний період кризи ефективно та дієво надавати допомогу постраждалим, а у постконфліктний період створити умови для адаптації до мирного життя та проводити поступову відбудову соціальної інфраструктури.

4.3. Діяльність національних громадських об'єднань щодо подолання наслідків воєнних злочинів упродовж кризи на Балканах

Перші прояви активності національних громадських організацій, які згодом відіграли важливу роль у вирішенні питань, пов'язаних із масовими порушеннями прав людини часів Балканської кризи, полягали у публічному читанні та обговоренні положень "Заключного акту з прав людини" (1975 р.). Зокрема, за спогадами директора "Центру подолання минулого – Документа" (Загреб, Хорватія) Весни Терселич, вона та її однокурсники організували обговорення Гельсінського акту у громадському транспорті та проводили опитування серед пасажирів [309, str. 59–60]. Головним було з'ясувати, наскільки пересічні громадяни Хорватії були обізнані про власні права та права людини. Подібні акції проводилися активістами у Боснії і Герцеговині, Сербії, Словенії, Македонії, Чорногорії тощо.

Згодом це стало підґрунтям зародження на початку 1990-х рр. такого напряму діяльності на локальному рівні як "мирний активізм", який набув значного поширення під час Балканської кризи та був одним із засобів західнобалканських суспільств припинити масові порушення прав людини та, власне, воєнні злочини.

З самого початку військових дій важливими складовими діяльності місцевих громадських організацій у рамках "мирного активізму" були: антивоєнні ініціативи, громадський активізм, гуманітарна та правозахисна допомога, збір даних про злочини. Розглянемо це детальніше.

Загострення етнічної боротьби між сербами та хорватами, локальні збройні сутички між ними у регіоні Східної Славонії; прихід до влади радикально налаштованих політичних сил у Сербії та Хорватії у березні 1991 р. спричинили масові виступи населення у столиці ще єдиної Югославії. Березневі виступи, в яких найбільш активно брали участь студенти, робітники, громадські активісти [560, str. 552–555], були спрямовані здебільшого проти С. Мілошевича. І лише з поглибленням Балканської кризи у червні 1991 р. демонстрації набули відкритого антивоєнного характеру.

Протести та виступи 1991 р. стали першими проявами антивоєнних ініціатив, які з утворенням неурядових організацій набули нових форм. Зокрема, серед них треба виділити вуличні акції та "дні миру" [317; 322]. Їх організаторами виступали члени громадських об'єднань та різноманітних груп, зокрема "Антивоєнна кампанія Хорватії" (Загреб), "Центр антивоєнної дії" (Белград), "Стіна любові" (Вараждин, Дарувар, Загреб). Основними формами подібних заходів були демонстрації, мітинги та зібрання у громадських місцях – на площах та вулицях [458–460]. Вони мали найбільш масовий характер, оскільки суттю їх проведення стало відкрите висловлення протестів мирних жителів проти збройних конфліктів та обстрілу населених пунктів, а також заклики до їх припинення.

Прикладом таких масових демонстрацій, спрямованих на засудження артобстрілів у 1991–1999 рр. у республіках колишньої Югославії були: хорватські міста Дубровник (1991–1992 рр.) [458], Вуковар (1991 р.) [455] та Загреб (1995 р.) [460]; боснійські – Сараєво (1992–1995 рр.) [456] і Мостар (1993–1994 рр.); сербські – Нові Сад (1999 р.) та Белград (1999) [461]. Важливою складовою подібних акцій була вимога провести демобілізацію осіб, які не бажали служити в армії. Досить активними у цьому відношенні

були різноманітні жіночі об'єднання, створення яких було ініційоване дружинами і матерями військовослужбовців. На підтримку своїх вимог, члени означених об'єднань збирали підписи під петиціями та зверненнями, які потім передавали до владних структур.

"Дні миру" були окремою складовою антивоєнних ініціатив (Див. Додаток Т). Їх проведення було пов'язане із необхідністю пропагувати та поширювати ідеї ненасильницького вирішення конфліктів, мирного співіснування різних етнічних груп, засудження проявів націоналізму тощо. У рамках "днів миру" організовувалися концерти, публічні дискусії, зібрання людей на вулицях [317; 321; 336–337]. Під час їх проведення створювалися плакати і малюнки, присвячені антивоєнній тематиці; а також влаштовувалась хода жителів населених пунктів вулицями із закликами припини конфлікти та поважати права людини на мирне існування. Масовими були "Дні миру" у Белграді (1991 р.), Дубровнику (1991 р.), Загребі (1991 р.), Люблянці (1991 р.), Сараєво (1992 р.) [311, str. 127].

На початку 1990-х рр. у республіках колишньої Югославії завдяки діяльності місцевих громадських організацій набуло поширення таке явище як право на відмову від військової служби. Його суттю була боротьба за право військовозобов'язаних осіб відмовитися від проходження служби, участі у військових діях, обороні держави через релігійні, ідеологічні, політичні, етнічні чи моральні принципи.

З огляду на ескалацію збройних конфліктів та пожвавлення антивоєнних настроїв серед цивільного населення, боротьба за визнання та законодавче закріплення права громадян на відмову від військової служби стало важливою складовою "мирного активізму".

Результатом цієї діяльності місцевих громадських об'єднань стало внесення права на відмову від військової служби до конституційних актів Хорватії (ст. 40, 1990 р.) [227, str. 11], Сербії (ст. 45, 2006 р.) [228] та Чорногорії (ст. 48, 2007 р.) [226, str. 7]. За Конституцією Боснії і Герцеговини, прийнятої у 1995 р., подібне право оговорене у ст. 2 у

загальному контексті дотримання права на свободу совісті, віросповідання тощо [182, с. 55–56]. Упродовж 1996–2005 рр. право на відмову від військової служби було визначено у "Законі про захист Федерації Боснії і Герцеговини" (1996 р.) та "Законі про Армію Республіки Сербської" (1996 р.) [222]. З 2006 р. дія цих документів була скасована у зв'язку із прийняттям нового "Закону про захист Боснії і Герцеговини", який визначив появу професійного війська у державі [229]. Втім, право на відмову від військової служби залишилось актуальним і серед громадян Боснії і Герцеговини. Його мав урегулювати окремий закон, який і у 2015 р. не був розробленим. Щодо Македонії, то дане право так і не було конституційно закріплено, що викликало невдоволення у суспільстві.

З 2005 р. у регіоні Західних Балкан почали проводитися так звані "Мирні каравани" (Каравани миру), які поступово охопили всі країни Балкан. Формою їх проведення були фестивалі, під час яких упродовж двох тижнів відбувалися концерти, виступи активістів, презентації мирних ініціатив тощо. "Мирні каравани" проходили у різноманітних населених пунктах регіону, що дозволяло залучити до "мирного активізму" значну кількість людей; поширювати ідеї ненасильницького спротиву і пацифізму; залучати молодь до волонтерської діяльності (Див. Додаток К).

У цілому, антивоєнні ініціативи стали реакцією суспільств колишньої Югославії на ескалацію збройних конфліктів. Саме тому вони отримали підтримку не тільки членів місцевих громадських організацій, а й пересічних громадян. Дані ініціативи призвели до появи цілої низки спеціалізованих центрів та груп, які у воєнний і постконфліктний періоди Балканської кризи займалися проблемами подолання мілітаризму та розвитку мирних принципів існування багатоетнічних суспільств.

Тісно з антивоєнними ініціативами був пов'язаний громадський активізм, який виник у колишніх югославських республіках під час конфліктів у Боснії і Герцеговині та Хорватії. Він був направлений на

розвиток мирних ініціатив та пояснення того, як виживати і надавати гуманітарну допомогу під час військових дій.

Члени місцевих неурядових організацій із ескалацією Балканської кризи розпочали роботу, спрямовану на вироблення громадської позиції щодо ненасильницького вирішення кризових явищ. Тому до своєї компетенції місцеві об'єднання включили роботу із пересічними громадянами, маючи на меті пояснити перевагу та важливість "мирного активізму". У межах такої роботи проводилися відкриті суспільні обговорення щодо трансформації підходів до вирішення конфліктів і необхідності розбудови держав на мирних засадах [276; 282]. Також на подібних зустрічах порушувалися проблеми про права людини, відбувалися роз'яснення поняття "воєнні злочини" та їх проявів під час кризи.

Окремо організовувалися зустрічі активістів із жінками для пояснення принципів ненасильницької діяльності та об'єднання зусиль у створенні антивоєнних проектів [241–242]. Зокрема, за їх допомогою проводилися різноманітні заходи для дітей, яким через ігри та бесіди пояснювали засади толерантності і віротерпимості [311, str. 30; 359–360; 370]. Акцент робився на проведенні міжобщинного діалогу, тому на такі дискусії запрошували представників різних етнічних і релігійних груп. Громадські організації Боснії і Герцеговини, Македонії, Хорватії розглядали релігію та етнічну терпимість як фактори примирення та об'єднання різних общин і спільнот. Дані ініціативи підтримувалися суспільством, і пізніше, у період повоєнної відбудови, вони призвели до поступового подолання опору і стереотипів щодо ставлення мусульман та хорватів до сербів. Дещо іншою була ситуація у Косово і Сербії. Обговорення і розроблення принципів мирного співіснування постійно наштовхувалось на суспільний спротив, який у своїх інтересах використовували політичні сили. Незважаючи на це, проекти щодо толерантного ставлення продовжували залишатися одними із пріоритетних у діяльності місцевих активістів після припинення військових дій.

Важливим напрямом роботи місцевих громадських організацій під час конфліктів було надання гуманітарної та правової допомоги. У 1991 р. працівники "Антивоєнної кампанії Хорватії" (Загреб), (Белград), "Центру антивоєнної дії" (Белград), "Стіни любові" (Вараждін, Дарувар, Загреб) почали організовувати роботу з постраждалими від військових дій [311, str. 24–32]. Вона була направлена на врегулювання проблем біженців і переселених осіб; на допомогу у розподілі гуманітарних вантажів від міжнародних організацій; на реалізацію волонтерських проектів тощо [370; 383; 405].

Головною специфікою їх діяльності був комплексний характер, а саме поєднання гуманітарної та правової роботи із постраждалими від воєнних злочинів та порушень прав людини. Дана особливість дозволяла членам національних громадських об'єднань надавати адресну допомогу у всіх регіонах колишньої Югославії [359]. Необхідно зазначити, що таке об'єднання двох напрямів діяльності було притаманним лише у першій половині 1990-х рр. під час конфліктів у Боснії і Герцеговині та Хорватії. Так, у Косово (1999 р.) та Македонії (2001 р.) місцеві неурядові організації займалися переважно правовою роботою із постраждалими, оскільки гуманітарну складову забезпечували чисельні міжнародні гуманітарні інституції та громадські об'єднання жертв конфліктів у всіх колишніх югославських республіках.

Гуманітарна допомога передбачала проведення роботи із постраждалими від конфліктів та злочинів; направлення волонтерів до найбільш зруйнованих районів; налагодження зв'язку із жертвами від конфліктів та злочинів як у державах Балканського регіону, так і в інших державах світу (Див. Додаток Ж).

Робота із постраждалими проводилась за співпраці із міжнародними гуманітарними організаціями. Їх працівники наголошували на тому, аби населення було забезпечено, у першу чергу, необхідними продуктами харчування, медикаментами, ліками, теплим одягом. Як вже зазначалося,

значна частина цього надходила у якості гуманітарних вантажів від Європейського фонду, ВООЗ, МКЧХ, ВПП, УВКБ. Місцеві організації забезпечували рівномірний розподіл міжнародної допомоги, її доставку до таборів для біженців та колективних центрів для переселених осіб; до віддалених районів у республіках (Див. Додатки Р–С). Окрім того, особливий наголос робився на необхідності створення продовольчих складів, організація яких у Белграді, Дубровнику, Загребі, Осієку, Сараєво, Пріштині, Скоп'є, Тузлі та інших містах стала результатом спільних зусиль міжнародних та місцевих організацій (Див. Додатки Р–С).

Враховуючи те, що багато міст перебували у блокаді армій ворогуючих сторін та зважаючи на важке становище їх мешканців, місцеві організації ініціювали створення спеціальних гуманітарних конвоїв [390–391; 447–448]. Активісти зверталися до посадових осіб та громадських діячів із проханням сприяти реалізації подібних проектів. Зазначимо, що участь у відправленні конвоїв брали переважно політичні та громадські діячі Боснії і Герцеговини та Хорватії. Так, значний внесок у це зробив хорватський політик та лікар Слободан Ланг, який виступив організатором конвою "Лібертас" для м. Дубровника (1991 р.) та конвою "Білий шлях" для боснійських хорватів, які проживали у Герцеговині (1993 р.) [379; 406; 417–418]. Аналогічним до них був конвой "Шлях миру", створений послом Боснії і Герцеговини у Загребі Міме Турковічем для мусульманського населення республіки [71].

До складу конвоїв входили як морський, так і наземний транспорт, на якому доставлялися гуманітарні вантажі і медична допомога, вивозилися постраждалі до більш безпечних районів та сусідніх держав [Див. Додаток У–Ф]. Наприклад, біженців із Далматинського узбережжя кораблі Конвою "Лібертас" перевозили до Італії, Словенії та материкової частини Хорватії [447–448; 450].

До гуманітарної роботи представники місцевих громадських організацій залучали волонтерів, у тому числі і міжнародних [358–360; 370; 376; 383; 389; 404–406]. Зусилля волонтерів зосереджувалися на відновленні

інфраструктури, заготовці опалювальних матеріалів, наданні психоемоційної допомоги, створенні гуртків для дітей тощо. Подібна підтримка надавалась комплексно у межах спеціальних проектів, метою яких було надати допомогу населенню у зонах військових дій та найвіддаленіших районах республік. Найбільш відомим став Волонтерський проект Пакрац, організований "Антивоєнною кампанією Хорватії" для надання допомоги місцевим жителям у м. Пакрац та м. Ліпик (Хорватія) [370; 404; 512]. Означені міста стали першими об'єктами боротьби між сербами та хорватами, що призвело до масштабних і чисельних руйнувань та розподілу населених пунктів за етнічною ознакою на сербську та хорватську частини. Тому у 1993 р. для них був розроблений спеціальний проект, до реалізації якого були залучені волонтери з різних країн регіону та світу.

Також, волонтерські об'єднання співпрацювали із місцевими організаціями у роботі із вимушеними вигнанцями – біженцями та переселеними особами. Зокрема, разом із членами місцевих громадських організацій займалися їх розселенням у приймаючих родинах, у друзів чи рідних, таборах для біженців чи центрах колективного перебування. Важливим також було забезпечити переселенців психоемоційною і соціальною підтримкою заради подолання посттравматичного синдрому і допомоги психологічно адаптуватися до нових умов життя. До зусиль місцевих активістів долучалися спеціалісти з різних країн світу – психіатри, психологи, соціальні працівники.

Завдяки співпраці місцевих громадських об'єднань, стало можливим організувати регулярні зустрічі вимушених вигнанців із членами родин чи друзів. Найчастіше подібні зустрічі відбувалися в Австрії, Німеччині, Угорщині, оскільки біженці здебільшого тікали до цих країн. Досить активними їх ініціаторами виступали працівники "Форуму громадян Тузли", "Центру миру, ненасилля та прав людини", "Антивоєнної кампанії Хорватії", "Центру антивоєнної дії" тощо. У повоєнний період цей досвід був

використаний для реалізації проектів щодо повернення вигнанців у місця колишнього проживання.

Члени місцевих організацій також проводили роботу із налагодження зв'язку між постраждалими та їх родинами як у республіках колишньої Югославії, так і за кордоном. У даному контексті варто виділити проект "ЗаМир", який був розроблений "Антивоєнною кампанією Хорватії" за підтримки міжнародних волонтерів та активістів [311]. Суттю проекту стало створення системи електронних оголошень та обміну повідомленнями між населенням всіх регіонів Хорватії і колишніх югославських республік.

"ЗаМир" був запущений у 1992 р., з'єднавши Загреб та Белград спеціальною мережею. Упродовж 1993–1995 рр. центри цього проекту були відкриті у Люблянці, Пріштині, Сараєво і Тузлі. З огляду на те, що телефонний зв'язок між республіками був фактично припинений, біженці та постраждале населення, особливо у блокованих містах, отримали змогу у центрах "Антивоєнної кампанії Хорватії" через комп'ютерну програму "ЗаМир" робити запити щодо пошуку рідних, публікувати в Інтернеті оголошення, писати повідомлення по електронній пошті. Сервер "ЗаМир" знаходився у Німеччині, а пізніше був додатково відкритий в Австрії. Це дозволило підключити до нього конфліктуючі сторони та розширити пошуки зниклих без вісти, встановити місця перебування депортованих та біженців. Успішні результати роботи проекту стали приводом до розширення "ЗаМир" до трьох взаємопов'язаних проектів – "ЗаМирНет", "ЗаМирЗіне", "Іскон" [311; 570].

Аналогічним до "ЗаМиру" був проект "Листи", створений "Форумом громадян Тузли" (Боснія і Герцеговина). У його межах була також розроблена спеціалізована електронна система спілкування населення колишніх югославських республік зі своїми рідними, які виїхали за кордон. Щодня через цю систему проходило близько 100 листів [294].

Одним з важливих напрямів діяльності місцевих громадських організацій була правозахисна допомога, зосереджена на вирішенні правових

проблем та захисту прав людини. Це досягалось за активної співпраці із МКЧХ і УВКБ, функціями яких було надання правової та юридичної підтримки вигнанцям у країнах тимчасового перебування. Насамперед, при місцевих відділеннях Червоного Хреста та УВКБ були відкриті центри для видачі постраждалим тимчасових документів, які посвідчували особу та закріплювали статус біженця чи внутрішнього переселенця. Наявність документів була необхідною для отримання у тій чи іншій державі притулку та права користуватися соціальним забезпеченням у країнах перебування. Одночасно із цим, члени місцевих організацій зосереджувалися на наданні безкоштовної юридичної підтримки [305–306; 343]. Це дозволяло населенню вирішувати проблеми із майном і власністю, отримувати консультації щодо поводження під час арештів і перебування у центрах для затриманих тощо.

Захист прав людини передбачав збір фактологічного матеріалу про масштаби і види злочинів, розслідування повідомлень про правопорушення, встановлення кількості загиблих, зниклих без вісти, постраждалих. З цією метою ще під час Балканської кризи проводилось опитування свідків і вигнанців, які проживали у таборах і колективних центрах. У цьому напрямку робота місцевих правозахисників мала спільні риси із діяльністю працівників міжнародних інституцій. Проте, місцеві організації мали досить вузьку спеціалізацію, тому збирали докази про злочини лише проти однієї із сторін конфлікту – мусульман [286], косовських албанців [304], сербів [298; 301] чи хорватів [293] відповідно.

Так, "Документаційно-інформаційний центр "Верітас" досліджував злочини проти сербів Країни. Центр був заснований у 1993 р., і спочатку розташовувався у м. Кнін, але після операцій хорватської армії весною–літом 1995 р. переїхав до м. Белград. "Форум громадян Тузли", створений у 1993 р., займався розслідуванням порушень прав мусульман та злочинів проти них. Аналогічною до цих двох центрів була і діяльність "Центру за мир, ненасилля та права людини" та "Громадського комітету за права людини"

(обидва у м. Осієк), які зацентували увагу у своїй роботі на злочинах проти хорватів.

З-поміж цих неурядових організацій необхідно виділити і державну інституцію – "Державну комісію зі збору фактів про воєнні злочини", створену урядом Боснії і Герцеговини 28 квітня 1992 р. Причиною її появи стали чисельні повідомлення про злочини проти мусульман, скоєних під час військових дій. Тому президент республіки А. Ізетбегович наказав створити спеціальну установу для розслідування порушень та виявлення кількості постраждалих і загиблих.

Очолив "Державну комісію по збору фактів по воєнним злочинам" Мірсад Токача, який згодом у 2004 р., заснував "Дослідницький і документаційний центр" у м. Сараєво [290]. Якщо комісія опікувалась виключно злочинами проти боснійських мусульман, то сфера діяльності Центру була значно розширена – розслідувалися усі порушення на території колишніх югославських республік.

Окрім означених неурядових місцевих організацій, розслідуванням воєнних злочинів займалися й інші. Серед них варто відзначити "Центр гуманітарного права" у м. Белград, заснований у 1992 р. сербською правозахисницею Наташею Кандич [300]. Відокремлена філія Центру була відкрита у Косово у 1997 р., що було пов'язано із масовими порушеннями прав людини в краї [300]. Ще один подібний, це – "Центр подолання минулого – Документа", відкритий у 2004 р. у м. Загреб [345]. Ініціаторами виступили чотири організації-члени "Антивоєнної кампанії Хорватії" – "Центр за мир, ненасилля та права людини", "Громадський комітет за права людини", "Центр з вивчення проблем миру", "Хорватський Гельсінський комітет", а керівником "Документи" стала Весна Терселич.

Під час збройних періодів конфліктів було досить важко проводити ретельне розслідування порушень, тому активісти і правозахисники лише збирали факти, документи, записи, свідчення потерпілих. У постконфліктний період зібрані матеріали дозволили більш детально розслідувати воєнні

злочини, проводити спеціальні дослідження, відкривати судові справи та проводити судові процеси проти звинувачених осіб як на місцевому, так і на міжнародному рівнях.

Із завершенням активних військових дій, у постконфліктний період місцеві організації продовжували роботу у гуманітарному та правовому напрямках, які сформувалися ще під час збройних конфліктів. Втім, у їх діяльності відбулось зміщення пріоритетів: головним стало подолання наслідків злочинів та недопущення їх повторів.

Гуманітарна діяльність, як і під час воєнного періоду, передбачала направлення до постраждалих регіонів волонтерів для відбудови інфраструктури і допомоги населенню у повсякденних справах. Це сприяло подальшому оформленню волонтерської мережі центрів і груп у всіх колишніх югославських республіках. Найбільшими серед них були "Організація волонтерів "Мережа "Волонтер", яка об'єднувала 25 місцевих об'єднань по всій Боснії і Герцеговині; "Я волонтер – Хорватія", до складу якої входило 4 регіональні центри у Загребу, Осієку, Рієці, Спліті; "Волонтерський сервіс Сербії "Молоді дослідники Сербії"; "Допомога студентам – Косово", заснованої німецькою неурядовою фундацією HSL; "Волонтерський центр Скоп'є" тощо [278].

Спільним для волонтерських організацій було те, що їх учасники зосереджувалися на наданні гуманітарної допомоги, а також формуванні багатокультурного суспільства на принципах толерантності і відмови від насильства [370; 405]. Втім, можна виділити і відмінності: волонтерські центри і групи Боснії і Герцеговини, Сербії, Хорватії віддавали перевагу практичним аспектам гуманітарної роботи, у той час як у Косово і Македонії волонтери розробляли та реалізовували проекти щодо ведення міжобщинного діалогу, ненасилля, підтримки освітніх програм тощо.

Такі різні підходи до завдань волонтерства були зумовлені різними масштабами руйнувань і злочинів. Зокрема, у Боснії і Герцеговині, Сербії, Хорватії волонтерський рух виник під впливом внутрішніх чинників:

міжетнічні конфлікти та їх жертви потребували негайної допомоги вже під час військових дій. У Косово і Македонії волонтерські центри виникли радше під впливом зовнішніх факторів: вони були засновані як філії міжнародних неурядових організацій. Окрім того, внутрішнє відновлення залежало, здебільшого, від ЄС і ООН, які і наголошували на важливості ведення активного діалогу всередині суспільств. Саме тому у діяльності волонтерів Косова та Македонії акцент робився на пропаганді толерантності і необхідності підтримувати молоде покоління у сфері освіти і роботи.

Правова діяльність місцевих громадських організацій у постконфліктний період також набула нових вимірів – у контексті так званого "подолання минулого" [307; 337]. Його поява була пов'язана із низкою факторів. По-перше, проведення миротворчих операцій під егідою ООН та НАТО не призвело до зниження рівня міжетнічної напруги у суспільствах колишніх югославських республік та не припинило скоєння злочинів на етноконфесійній основі. По-друге, наслідки воєнних злочинів потребували розслідування як на міжнародному, так і на локальному рівнях. По-третє, у постконфліктний період ще була актуальною необхідність ознайомлення громадськості із проявами порушень прав людини, формування культури толерантності у суспільствах та усвідомлення того, що у злочинах винні всі сторони конфліктів.

Наведені причини вплинули на специфіку "подолання минулого" у всіх колишніх югославських республіках. Даний процес мав неоднорідний характер та визначався урядовою політикою щодо вирішення порушень прав людини. Підтримка з боку керівників колишніх югославських республік була необхідною для отримання правозахисниками доступу до архівних фондів та визнання на державному рівні існування самої проблеми воєнних злочинів та причетності високопосадовців до їх скоєння. Втім, "подолання минулого" не стало пріоритетним завданням у політиці урядів після припинення військових дій. Тому "роботою з минулим" займалися переважно неурядові місцеві організації.

Координуюча роль у цьому належала трьом центрам – "Дослідницькому і документаційному центру" (Сараєво, Боснія і Герцеговина), "Центру гуманітарного права" (Белград, Сербія), "Центру подолання минулого – Документа" (Загреб, Хорватія) [319]. Дані об'єднання активно співпрацювали з різноманітними організаціями у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії, Словенії, Хорватії, Чорногорії. Серед них необхідно виділити місцеві відділення "Гельсінського комітету з прав людини", "Центр миру, ненасилля та прав людини" (Осіек, Хорватія), "Центр ненасильницької дії" (Белград, Сербія; Сараєво, Боснія і Герцеговина), "Форум громадян Тузли" (Тузла, Боснія і Герцеговина), "Документаційно-інформаційний центр "Верітас" (Белград, Сербія), "Хорватський меморіально-документаційний центр Вітчизняної війни" (Загреб, Хорватія), "Центр досліджень, документації та публікації" (Пріштина, Косово), "Віктеміологічну спілку Сербії" (Белград, Сербія), "Центр гуманітарного права" (Пріштина, Косово), "Фонд правди, справедливості та примирення "Істина" (Тузла, Боснія і Герцеговина) тощо. Значну допомогу їм надавали численні громадські об'єднання та асоціації жертв та родин постраждалих [279].

Можна виділити наступні напрями роботи громадських місцевих організацій у контексті "подолання минулого": науково-дослідний, освітньо-громадський, правозахисний, політичний. Науково-дослідний напрям був спрямований на вивчення злочинів, збір документального та фактологічного матеріалу про них [292; 301; 304; 354]. Освітньо-громадський напрям передбачав формування у суспільствах культури толерантності та ведення "мирного активізму" [290–291; 333]. У межах правозахисного напрямку проводився моніторинг судових процесів над військовими злочинцями у судах місцевої юрисдикції та надавалась правова допомога постраждалим та їх родинам [306; 338–342]. Головною метою політичного напрямку було ведення діалогу із урядовими інституціями щодо підтримки жертв конфліктів [308]. У межах цих напрямів на локальному та регіональному

рівнях реалізувалась ціла низка проектів та заходів, деякі з яких продовжувалися і у 2010-х рр.

У межах науково-дослідного напряму проводилось вивчення порушень прав людини, метою якого стало ознайомлення громадськості із масштабами злочинів (Див. Додаток У–Ф). Для цього до різних регіонів держав організовувалися польові місії з метою усного опитування населення, збору даних про злочини, про стан міжетнічних відносин у колишніх югославських республіках до і під час конфліктів, про дії військовослужбовців по відношенню до етноконфесійних груп.

Збір матеріалів методом "усної історії" дозволив не тільки накопичити значний масив інформації особистих свідчень постраждалих, а й дослідити суть злочинів, виявити їх масштаби та причини скоєння [352–354]. Подібні заходи мали вузький та цілеспрямований характер: детально дослідити наслідки злочинів та визначити розміри допомоги населенню у містах та сільській місцевості. Наприклад, працівники "Документаційно-інформаційного центру "Верітас" досліджували злочини хорватської армії у Славонії, скоєні під час операцій "Блискавка" та "Шторм" [297].

Окрім того, місії та усне опитування сприяли виявленню документів, які мали відношення до конфліктів та злочинів, зйомкам документальних фільмів, створенню архівних фондів при громадських організаціях. Знайдені свідчення стали документальною базою для роботи судів, та важливими джерелами для майбутньої історичної реконструкції подій Балканської кризи.

Дуже важливим напрямом роботи місцевих громадських організацій став освітньо-громадський, який здебільшого реалізовувався через різноманітні заходи у контексті "мирного активізму". Одним із перших заходів у цьому процесі стало запровадження у середніх та вищих навчальних закладах (університетах Белграду, Загребу, Скоп'є) спеціальних програм з "мирного виховання" [309, str. 76–77]. Дані освітні програми передбачали ознайомлення школярів та студентів із досвідом ведення "мирного активізму" у різних країнах під час військових дій. Зокрема, у

Македонії в університетах для студентів магістратури був розроблений курс "Студії захисту та миру". У Белграді та Загребі існують програми неформального навчання, які поєднують теоретичні та практичні основи вивчення "мирного активізму" [309, str. 81].

Наступним кроком стала організація літніх шкіл або спеціалізованих курсів вищих навчальних закладах у колишніх югославських республіках, в яких проводилися лекції та семінари з прав людини, необхідності розвитку та побудови громадянського суспільства. Важливу допомогу у цьому надавали волонтерські об'єднання та центри з мирних студій. Волонтерами, мирними активістами та працівниками таких центрів при університетах Белграду (Сербія), Скоп'є (Македонія) та Загребу (Хорватія) [309, str. 81] регулярно проводилися тренінги з толерантної поведінки та побудови миру у суспільствах.

Важливим аспектом у "подоланні минулого" стало ознайомлення громадськості із результатами дослідження воєнних злочинів (Див. Додаток У–Ф). Цей напрям діяльності реалізовувався через проведення публічних обговорень, конференцій та спеціалізованих виставок. Організаторами виступали неурядові організації, зокрема "Дослідницький і документаційний центр" (Сараєво, Боснія і Герцеговина), "Центр гуманітарного права" (Белград, Сербія), "Центр подолання минулого – Документа" (Загреб, Хорватія), "Центр ненасильницької дії" (Белград, Сербія; Сараєво, Боснія і Герцеговина). Висвітлення заходів відбувалось у місцевих ЗМІ, а у 2000–2010-х рр. у соціальних мережах, що дозволило значно розширити аудиторію, і залучити до обговорення гострих та проблемних питань з наслідків воєнних злочинів пересічних громадян, незалежних аналітиків, науковців. Також публічні дискусії були покликані змінити ставлення людей до організаторів та виконавців злочинів, позбавивши їх героїчного ореолу.

Спеціалізовані виставки можна розглядати як окремий вид діяльності у контексті "роботи з минулим", оскільки вони були спрямовані на

ознайомлення громадськості з результатами розслідувань. На таких виставках демонстрували речі та особисті документи загиблих, іграшки дітей, знайдених у масових похованнях та в окупованих містах. Сюди ж слід віднести виставки військових фотографій; створення постійно діючих експозицій у музеях, присвячених конфліктам у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії; відкриття меморіальних кімнат.

Окремий напрям становила правозахисна діяльність, яка була спрямована на підтримку місцевого правосуддя щодо засудження воєнних злочинців [309]. Крім моніторингу судових процесів, працівники неурядових організацій надавали рекомендації щодо покращення розслідування злочинів, реформування законодавчої бази; передавали до судів докази скоєння злочинів; допомагали свідкам та жертвам.

Останньому аспекту приділялася значна увага через відсутність допомоги з боку владних інституцій. Головним для громадських організацій стало сприяння наданню жертвам злочинів офіційного статусу постраждалих під час конфліктів та визнання за військовими статусу ветеранів Вітчизняних війн. Саме на цьому наголошували чисельні організації ветеранів конфліктів та рідні загиблих і постраждалих від злочинів. Вони об'єднувалися в асоціації, назви яких, як правило, були пов'язані із місцями злочинів. Найбільшими асоціаціями сімей постраждалих від злочинів є "Жінки Сребрениці" (Боснія і Герцеговина), "Жінки у чорному" (Сербія), "Хорватські матері Вінковці" (Хорватія). Серед ветеранських об'єднань виділяються "Асоціація спеціальної поліції Вітчизняної війни "Дельта Жупанія" (Хорватія) та "Асоціація ветеранів армії" (Македонія) [279]. Але досягти реалізації всіх своїх вимог представникам неурядових та громадських організацій на середину 2010-х рр. не вдалось.

У межах політичного напрямку діяльності місцевих громадських організацій, значна увага приділялася веденню діалогу з владою щодо виплати жертвам матеріальних компенсацій за втрачене майно та скоєні над ними злочини. Виплати, за рішенням місцевих урядів, мали здійснювати

підозрювані у порушенні прав людини. Проте, з моменту появи "подолання минулого" наприкінці 1990-х рр., президенти та парламенти колишніх югославських республік активної зацікавленості не демонструють.

Втім, упродовж 2010-х рр. відбулась низка заходів на вищому рівні, спрямованих на часткове взаємне визнання провини за загибель цивільного населення під час Балканської кризи.

Першим кроком у цьому процесі стало вшанування пам'яті загиблих від геноциду у Сребрениці. Щороку сюди, починаючи з 2003 р., на проведення меморіальної церемонії приїздять керівники майже всіх колишніх югославських республік. Винятком стали лідери Сербії, які тільки двічі були присутні на таких заходах. У 2005 р. на відзначені десятиї річниці геноциду був присутній тодішній президент Сербії Б. Тадич. Ще через десять років, у 2015 р., до Сребрениці завітав сербський прем'єр-міністр О. Вучич, оскільки президент країни Т. Ніколич відмовився від поїздки. Ці візити високопосадовців були схвалені міжнародною спільнотою та підтримані ООН як крок до примирення між мусульманами та сербами. Проте, суспільство Боснії і Герцеговини досить неоднозначно відреагувало на приїзди Б. Тадича та О. Вучича (на якого під час покладання квітів був вчинений напад).

Не менш важливим було те, що на початку 2000-х рр. президент Сербії та Чорногорії С. Марович та президент Хорватії С. Месич вперше вибачилися за скоєння воєнних злочинів проти представників інших народів та закликали подолати наслідки тих злочинів у суспільствах. У подальшому, цей процес був продовжений президентами Сербії Б. Тадичем і Т. Ніколичем та президентом Хорватії І. Йосиповичем, які визнали злочини проти мусульман, сербів, хорватів та інших народів. Важливою подією у міждержавних відносинах Сербії і Боснії і Герцеговини стало визнання у квітні 2013 р. Т. Ніколичем геноциду боснійських мусульман у Сребрениці у липні 1995 р. Проте, подібні вибачення робилися переважно у контексті євроінтеграційних прагнень держав.

Своєрідним механізмом "подолання минулого" стало створення на початку 2000-х рр. "Комісій правди", діяльність яких проводилась в окремих общинах і республіках. Завданням "Комісій правди" був пошук доказів порушень з боку колишніх урядів та доведення їх причетності до розпалювання конфліктів та воєнних злочинів у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії [550; 554]. Проте, ці Комісії наштовхувалися на постійну протидію місцевої влади і їх діяльність не мала конкретних результатів.

Як на локальному, так і на регіональному рівнях відбувалося співробітництво місцевих громадських організацій із міжнародними інституціями. Зокрема, "Міжнародною комісією з пошуку зниклих без вісти", МКЧХ, "Лікарями за права людини" та "Лікарями без кордонів".

Результати "роботи з минулим" відображені у публікаціях, створених базах даних, ініціюванні судових процесів. Видавнича діяльність місцевих громадських організацій є багатомірною. Кожна з них друкує монографічні дослідження, збірки документів та матеріалів усної історії, довідники та практичні посібники з дотримання прав людини і ведення "мирного активізму" [309; 540; 543; 562]. Необхідно відмітити наступні видання: "20 причин для пробудження та змін по зміцненню миру у колишній Югославії" (2007) [309], "Спогади про війну у Пакраці, Ліпіку та прилеглих районах" (2010) [355], "Антивоєнна кампанія 1991–2011. Невідома історія" (2011) [311], "Косовська книга мертвих" (2011) [304], "Боснійська книга мертвих" (2012) [286] тощо.

Створення баз даних стало можливим внаслідок проведення польових місій, ексгумацій тіл та дослідження місць злочинів. У кожній місцевій громадській організації існують власні бази даних, які додаються до баз даних у "Дослідницькому і документаційному центрі" (Сараєво, Боснія і Герцеговина), "Центрі гуманітарного права" (Белград, Сербія; Пріштина, Косово), "Центрі подолання минулого – Документа" (Загреб, Хорватія). Наступним кроком у даному процесі планується створення регіональної бази даних з людських втрат та воєнних злочинів (Див. Додаток Ф). Своєрідними

базами даних є опубліковані "Боснійська книга мертвих", "Косовська книга мертвих", "Боснійський атлас воєнних злочинів", різноманітні карти [286–287; 304; 433].

Такий напрям роботи у "подоланні минулого" як засудження злочинців у судах місцевої юрисдикції відбувається досить повільно через необхідність опрацювання значного масиву документів, доведення провини обвинувачених, їх великої кількості. Даному процесу заважають неоднозначні рішення МТКЮ щодо звільнення воєнних злочинців, а також відмова або нездатність засуджених виплачувати компенсації жертвам порушень.

З метою подальшого розширення "роботи з минулим" на весь західнобалканський регіон, "Центр гуманітарного права" (Белград), "Центр подолання минулого – Документа" (Загреб) та "Дослідницький і документаційний центр" (Сараєво) 6 квітня 2004 р. підписали протокол про співпрацю. На його основі упродовж 2005–2007 рр. були розроблені принципи і напрями діяльності структури, яка мала координувати розслідування злочинів на регіональному рівні [280]. Результатом тривалих консультацій стало створення 28 жовтня 2008 р. у Пріштині (Косово) Регіональної комісії для встановлення фактів про всіх жертв воєнних злочинів та інших серйозних порушень прав людини, скоєних на території колишньої Югославії у 1991–2001 рр. [280].

У наступні роки тривав процес інституційного оформлення Комісії, до якої долучилась низка організацій, юридичних та фізичних осіб з Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Сербії, Словенії, Хорватії, Чорногорії. Наприкінці 2015 р. кількість учасників становила більше шести тисяч членів.

Працівники громадських організацій, які приєдналися до Регіональної комісії, отримали змогу проводити дослідження у місцях компактного проживання національних меншин та можливість працювати з архівними документами і фактологічним матеріалом інших інституцій, що посилює співпрацю між організаціями. Це стало невід'ємною складовою процесу

"подолання минулого" і визнання причетності до скоєння злочинів представників з усіх колишніх югославських республік. Окрім того, діяльність Регіональної комісії передбачала залучення державних керівників до процесу розслідування, до виплати компенсацій, створення відповідних установ щодо роботи з біженцями, переселеними особами, постраждалими; до формування постконфліктної колективної пам'яті та руйнування міфів про злочини [284]. Окремим аспектом став процес люстрації, який охопив країни всього регіону Західних Балкан та на необхідності якого наголошували місцеві правозахисники.

У цілому, західнобалканські громадські організації досить успішно та ефективно займалися подоланням наслідків воєнних злочинів під час всіх періодів кризи. Для кожного з них можна виділити основні напрями роботи неурядових місцевих об'єднань: "мирний активізм" (був характерним як під час конфліктів, так і після їх завершення); та "подолання минулого" (характерно для постконфліктного періоду). Саме у рамках "мирного активізму" та "подолання минулого" проводилися гуманітарна, правова, дослідницько-наукова робота, здійснювалися антивоєнні ініціативи, організовувався політичний діалог із владними структурами тощо. Окрім того, специфікою діяльності громадських об'єднань було те, що їх робота як упродовж кризи, так і після її завершення мала комплексний характер.

***

Отже, до безпосереднього подолання наслідків воєнних злочинів була залучена ціла низка міжурядових та неурядових організацій як міжнародного, так і національного рівнів. Їх діяльність мала спільні риси: співпраця у різні періоди подолання наслідків воєнних злочинів; взаємопов'язаність та комплексність здійснення гуманітарної і правозахисної роботи. При цьому, міжурядові установи, як правило, мали чітку спрямованість своєї роботи – гуманітарну або правову. У той час як громадські організації, особливо місцеві, діяли комплексно, поєднуючи гуманітарну, правову та інші напрями діяльності.

У межах своєї роботи і міжнародні, і національні організації створювали власні пошукові групи; контролювали відправлення гуманітарних конвоїв з товарами першої необхідності та моніторингових місій до постраждалих районів; визначали стратегії та механізми співпраці з УВКБ, МТКЮ та іншими інституціями міжнародного та місцевого рівнів. У діяльності всіх організацій можна виділити два періоди – воєнний та постконфліктний, відмінність яких зумовлювалася зміщенням основних акцентів у напрямках їх роботи. У воєнний період – головним було надання невідкладної допомоги, у постконфліктний – забезпечення адаптації до мирного життя.

ВИСНОВКИ

1. Здійснений огляд наукової розробки участі міжурядових та громадських організацій міжнародного та національного рівнів у подоланні наслідків воєнних злочинів, скоєних під час Балканської кризи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., засвідчив відсутність комплексних досліджень з такої тематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Залучений комплекс різнопланових джерел, а також окреслені методи дослідження дозволили здійснити вивчення основних напрямів, форм, періодів діяльності означених організацій та виконати поставлені дослідницькі завдання.

2. Історичні витоки національних протиріч, які становили основне підґрунтя Балканської кризи, слід вбачати перш за все у приналежності народів Західних Балкан до різних культурних та релігійних спільнот, що було обумовлене географічними, релігійними та зовнішніми чинниками. Це стало наслідком етнічної, територіальної та культурної диференціації косовських албанців, македонців, мусульман, сербів, словенців, хорватів, чорногорців. Упродовж ХІХ–ХХ ст. протиріччя, закладені ще за часів їх розселення на Балканському півострові, поглибилися й викликали різке загострення національних проблем у Югославії на початку 1990-х рр. Не вирішені суперечки стали предметом політичних маніпуляцій радикально налаштованих керівників югославських республік, що сприяло штучному розпалюванню міжетнічного конфлікту. Це, у свою чергу, стало однією з головних причин ескалації Балканської кризи, перетікання конфліктів у збройну форму, наслідком чого були масові порушення прав людини.

3. Вивчення доступних документів та матеріалів дозволило систематизувати прояви воєнних злочинів, що мали місце під час Балканської кризи. Найбільш поширеними були: свавільні арешти, звільнення з роботи, здійснення психологічного тиску, примусове виселення із будинків, конфіскація майна, примусове вигнання з місць постійного проживання, руйнація культурних, історичних та культових споруд і цивільних об'єктів, знущання, сексуальне насилля, організація концтаборів та спеціальних центрів

для затриманих, проведення кампаній з етнічної зачистки територій, масові вбивства та поховання, геноцид. Скоєння злочинів відбувалося цілеспрямовано і мало масштабний характер, що негативно позначилося на всіх сферах внутрішнього життя та міждержавних відносинах на Балканах.

4. До подолання наслідків воєнних злочинів на території країн колишньої Югославії долучилися як провідні міжнародні міжурядові та неурядові організації, так і ціла низка національних громадських об'єднань, що різнилися своєю компетенцією та напрямками діяльності. Специфікою була співпраця як вже існуючих, так і спеціально утворених міжнародних інституцій, а також їх взаємодія із місцевими волонтерськими та громадськими об'єднаннями, які виникли в часи кризи на Балканах.

5. Для припинення масових порушень прав людини у республіках колишньої Югославії існувала реальна необхідність розробки та застосування примусових механізмів. Це було викликано невдалими спробами попередити та зупинити ескалацію насильства за допомогою "превентивної дипломатії", застосованої ЄС та НБСЄ у 1991 р. Серед примусових механізмів надважливими були: режим санкцій, проведення операцій з підтримки миру, "політика примусу до миру" та повоєнна миротворчість. Для проведення операцій з підтримки миру були створені СООНО, які займалися гуманітарною та моніторинговою діяльністю, що дозволило частково локалізувати кризу у межах колишньої Югославії. Втім, через обмежений мандат миротворців (неможливість застосовувати воєнну силу для захисту) масові воєнні злочини проти мирних жителів так і не були зупинені. Значну допомогу у впровадженні санкцій та проведенні операцій з підтримки миру надавали ЗЄС та НАТО. Однак, найактивнішу фазу "політики примусу до миру" (бомбардування) здійснював тільки Північноатлантичний альянс. Нанесення авіаударів на позиції боснійських та хорватських сербів упродовж 1994–1995 рр. та СРЮ у 1999 р. дозволило зупинити збройні конфлікти, хоча друга військово-повітряна кампанія не була санкціонована РБ ООН. Під час повоєнної миротворчості сили СООНО, НАТО та інші організації були залучені до подолання наслідків

конфліктів у всіх сферах внутрішнього життя колишніх югославських республік.

6. Зусилля міжурядових організацій також були спрямовані на розслідування воєнних злочинів та покарання осіб, винних у їх скоєнні. Вже під час військових дій на території колишньої Югославії розпочався збір та фіксація фактів порушень, документуванням яких займалися спеціально створені Комісія експертів ООН та місії ЄС. Їх діяльність була продовжена у рамках МТКЮ, утворення якого стало підтвердженням того, що воєнні злочини є неприпустимими, а покарання винних осіб залишається першочерговим завданням для міжнародної спільноти. Основна робота з розслідування фактів порушень та покарання винних розпочалася тільки після підписання Дейтонських та Ердутської мирних угод, коли прокурорська та слідча служби МТКЮ змогли розгорнути повномасштабну роботу на території колишніх югославських республік. До взаємодії, під сильним тиском ЄС і США, були залучені національні уряди західнобалканських країн, які спочатку уникали співпраці з трибуналом, але, за умов отримання допомоги на відновлення та реформування своїх країн, почали виконувати свої зобов'язання. Це дозволило прокурорській службі трибуналу зосередитися виключно на справах проти політичних та військових високопосадовців, а національним судам у колишніх югославських республіках – займатися розглядом справ, відкритих проти військовослужбовців нижнього та середнього рівнів.

7. При вивченні правозахисного та гуманітарного напрямку діяльності міжурядових та громадських об'єднань у країнах колишньої Югославії було виявлено наступне.

Під час активної фази Балканської кризи правозахисна діяльність ОБСЄ, інституцій ЄС та ООН, низки неурядових спеціалізованих організацій зосередилася на організації місій та різних робочих груп моніторингу та спостереження за дотриманням прав людини. Не зважаючи на незначну ефективність цих місій, які здебільшого фіксували порушення та не змогли

припинити воєнні злочини, їх звіти та аналітичні огляди заклали основу для детального розслідування злочинів після припинення збройних конфліктів. Упродовж воєнного періоду правозахисна робота міжурядових та громадських організацій сприяла оповіщенню світової громадськості про воєнні злочини, відкриттю регіональних представництв УВКПЛ та Інститутів омбудсменства у колишніх югославських республіках. Їх зусилля дозволили розробити довготривалі проекти, спрямовані на подолання наслідків порушень та формування атмосфери толерантності у повоєнних суспільствах. Правозахисна робота у постконфліктний період була переорієнтована на сприяння демократизації колишніх югославських республік; реорганізацію судової та правової системи, вирішення майнових питань; налагодження міжобщинного діалогу, проведення просвітницької, інформаційної та пропагандистської роботи з метою укріплення довіри; надання всіх видів психологічної, соціальної, емоційної підтримки постраждалим.

Гуманітарні проблеми, викликані перебігом військових дій та воєнними злочинами, були масштабними, тому їх ліквідація продовжується й у 2010-х рр. Насамперед, в часи збройних конфліктів зусилля міжурядових та громадських організацій, що координувалися УВКБ, зосереджувалися на наданні невідкладної допомоги постраждалим та вимушеним переселенцям. Іншим напрямом діяльності були спеціальні заходи з оцінки пошкоджень майна, житлових і господарських споруд; пошуку осіб, яких арештовували або викрадали. Після припинення військових дій, відбулася переорієнтація акцентів у роботі гуманітарних інституцій, зусилля яких спрямовувалися на подолання наслідків війни: продовження постачання необхідних гуманітарних вантажів; сприяння психологічній та соціальній адаптації постраждалих, біженців і військовослужбовців; відновлення об'єктів медичної, соціальної та житлової інфраструктури. Окрім того, розроблялися механізми повернення вимушених вигнанців і розшуку загиблих і зниклих безвісти.

Специфіка роботи національних громадських організацій полягала у тому що їх діяльність, на відміну від міжурядових, мала змішаний та

комплексний характер. Національні організації активно співпрацювали із чисельними волонтерськими групами та громадськими центрами, разом з якими були вироблені два дієві підходи до подолання наслідків воєнних злочинів – "мирний активізм" та "подолання минулого". У їх рамках відбувалося надання гуманітарної, політичної, правової допомоги мирному населенню, біженцям, жертвам злочинів. Також розвивалися антивоєнні ініціативи; формувалася культура ненасилля, толерантності й етноконфесійної терпимості у постюгославських суспільствах. Значні зусилля докладалися для підтримки та соціалізації постраждалих, вигнанців, адаптації військовослужбовців до мирного життя. Окремим вектором стало розслідування злочинів, засудження винних, ознайомлення громадськості зі ступенем провини кожної сторін, причетної до скоєння злочинів.

Таким чином, у подоланні наслідків воєнних злочинів часів Балканської кризи, брали участь різні за компетенцією та напрямками діяльності організації, які активно взаємодіяли між собою. У такий спосіб була утворена своєрідна система, яка дозволила розв'язати проблему воєнних злочинів на двох рівнях – міжнародному та місцевому. Для періоду 1991-2008 рр. характерна співпраця міжурядових та громадських організацій міжнародного та національного рівнів, а з утворенням Регіональної комісії у 2008 р. подолання наслідків воєнних злочинів у контексті "подолання минулого" перейшло здебільшого на національний та місцевий рівень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

I. Міжнародні нормативно-правові документи

1. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв немеждународных вооруженных конфликтов (Протокол II). – Женева : Международный комитет Красного креста, 8 июня 1977 года. – 9 с.
2. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооружённых конфликтов: протокол I, принят на дипломатической конференции в Женеве 8 июня 1977 года [Электронный ресурс] // Дополнительные протоколы. – С. 207–283. – Режим доступа : https://www.icrc.org/rus/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf. – Дата доступа : 01.07.2015. – Назва з титулу екрану.
3. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian.shtml. – Дата доступа : 01.07.2015. – Назва з титулу екрану.
4. Конвенция и Протокол, касающиеся статуса беженцев. – UNHCR. The UN Refugee Agency. – Женева : УВКБ ООН, Отдел общественной информации, 2007. – 54 с.
5. Римский статут Международного уголовного суда. – Рим, 17 июля 1998. – 72 с.
6. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml. – Дата доступа : 01.07.2015. – Назва з титулу екрану.

II. Документи міжнародних міжурядових організацій

Документи Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ

Документи Генеральної Асамблеї ООН

7. Изнасилование женщин и надругательства над ними в районах вооруженного конфликта в бывшей Югославии. A/RES/49/205. – 6.03.1995 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета. (A/49/610/Add.3)]. 49/205. – 4 с.
8. Положение в области прав в Республике Боснии и Герцеговине, Республике Хорватии и Союзной Республике Югославии (Сербия и Черногория). A/RES/49/196. – 9.03.1995 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета (A/49/610/Add.3)]. 49/196. – 7 с.
9. Положение в области прав в Республике Боснии и Герцеговине, Республике Хорватии и Союзной Республике Югославии (Сербия и Черногория). A/RES/51/116. – 7.03.1997 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета (A/51/619/Add.3 и Corr.151/116)]. – 6 с.
10. Положение в области прав в Республике Боснии и Герцеговине, Республике Хорватии и Союзной Республике Югославии. A/RES/52/147. – 10.03.1998 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета (A/52/644/Add.3)]. – 51/147. – 7 с.
11. Положение в области прав в Республике Боснии и Герцеговине, Республике Хорватии и Союзной Республике Югославии (Сербия и Черногория). A/RES/53/163. – 25.02.1999 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета (A/53/625/Add.3)]. – 53/163. – 7 с.
12. Положение в области прав человека на территории бывшей Югославии: нарушения прав человека в Республике Боснии и Герцеговине, Республике Хорватии и Союзной Республике Югославии (Сербия и Черногория).

A/RES/48/153. – 7.02.1994 // Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета (A/48/632/Add.3)]. – 48/153. – 6 с.

13. Rape and abuse of women in the areas of armed conflict in the former Yugoslavia. A/RES/50/192. – 23.02.1996 // Resolution adopted by the general Assembly [on the report of the Third Committee (A/50/635/Add.3)]. – 50/192. – 4 p.

Документи Комісії експертів ООН

14. Второй промежуточный доклад Комиссии экспертов, созданной во исполнении резолюции 780 (1992) Совета Безопасности / Приложение // Письмо Генерального секретаря от 5 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности. S/26545. – 6.10.1993 – С. 2-24.

15. Destruction of cultural property report [Электронный ресурс] / Annex XI // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Prepared by M. Keba M'Baye. S/1994/674/Add.2. (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/XI.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

16. Incident study report regarding mortar shelling Dobrinja, Sarajevo on 1 June 1993: investigation [Электронный ресурс] / Annex VI.A // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) / Under the Direction of: William J. Fenrick. S/1994/674/Add.2. (Vol. III). – 28 December 1994. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/VI-A.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

17. Interim Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council resolution 780 (1992). S/25274. – 10 February 1993. – pp. 3–64.

18. Letter dated 24 May 1994 from the Secretary-General to the President of the Security Council S/1994/674. – 27 May 1994. – 84 p.

19. List of missions undertaken by the Commission [Электронный ресурс] / Annex I.B. // Final report of the United Nations Commission of Experts established

pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Prepared by Secretariat, Commission of Experts. S/1994/674/Add.2. (Vol. I). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/I-B.htm>. – Дата доступу : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

20. List of organizations which assisted or supported the work of the Commission [Електронний ресурс] / Annex I.C // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992). / Prepared by Secretariat, Commission of Experts. S/1994/674/Add.2. – (Vol. I). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/I-C.htm>. – Дата доступу : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

21. Mass graves – Ovcara near Vukovar, UNPA Sector East [Електронний ресурс] / Annex X.A. // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Prepared by William J. Fenrick. S/1994/674/Add.2. (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/X-A.htm>. – Дата доступу : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

22. Mass graves [Електронний ресурс] / Annex X. // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of M. Cherif Bassiouni. S/1994/674/Add.2. – (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/X.htm>. – Дата доступу : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

23. Medak investigation [Електронний ресурс] / Annex VII // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of William J. Fenrick. S/1994/674/Add.2. – (Vol. I). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VII.htm>. – Дата доступу : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

24. Prison camps United Nations [Электронный ресурс] / Annex VIII // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of M. Cherif Bassiouni. S/1994/674/Add.2. – (Vol. IV). – 27 May 1994. – Режим доступа : <http://ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VIII-01.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.
25. Radiological investigation (UNPA Sector WEST, Croatia) October/November 1993 [Электронный ресурс] / Annex XII // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of William J. Fenrick. S/1994/674/Add.2. – (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/XII.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.
26. Rape and sexual assault [Электронный ресурс] / Annex IX. // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of M. Cherif Bassiouni. S/1994/674/Add.2. – (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/IX.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.
27. Rape and sexual assault: a legal study [Электронный ресурс] / Annex II // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of Christine P.M. Cleiren. S/1994/674/Add.2. – (Vol. I). – 28 December 1994. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/II.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.
28. Rape pilot study (Sarajevo) [Электронный ресурс] / Annex IX.B // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of William J. Fenrick. 1994/674/Add.2. – (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступа :

<http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/IX-B.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012.

– Назва з титулу екрану.

29. Sexual assault investigation [Електронний ресурс] / Annex IX.A // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of M. Cherif Bassiouni S/1994/674/Add.2. – (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/IX-A.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. –

Назва з титулу екрану.

30. Special forces [Електронний ресурс] / Annex III.A // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of M. Cherif Bassiouni. S/1994/674/Add.2. – (Vol. I). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/III-A.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. –

Назва з титулу екрану.

31. The battle of Dubrovnik and the law of armed conflict [Електронний ресурс] / Annex XI.A // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Under the Direction of William J. Fenrick. S/1994/674/Add.2. – (Vol. V). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/XI-A.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

32. The battle of Sarajevo and the law of armed conflict [Електронний ресурс] / Annex VI.B // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Prepared by William J. Fenrick. S/1994/674/Add.2. – (Vol. I). – 28 December 1994. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-B.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

33. The military structure, strategy and tactics of the warring factions [Електронний ресурс] / Annex III // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Prepared by M. Cherif Bassiouni. S/1994/674/Add.2. – (Vol. I). – 28 December 1994. –

Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/iii.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

34. The policy of ethnic cleansing [Електронний ресурс] / Annex IV // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Prepared by M. Cherif Bassiouni. S/1994/674/Add.2 (Vol. I). – 28 December 1994. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/IV.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

35. The Prijedor [Електронний ресурс] / Annex V // Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) / Prepared by Hanne Sophie Greve. S/1994/674/Add.2. – (Vol. I). 28 December 1994. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/V.htm>. – Дата доступа : 20.05.2012. – Назва з титулу екрану.

Документи Комісії ООН з прав людини та її Спеціальних доповідачів

36. Второй периодический доклад о положении в области прав человека на территории бывшей Югославии, представленный Специальным докладчиком Комиссии по правам человека г-ном Т. Мазовецким в соответствии с пунктом 32 резолюции 1993/7 Комиссии от 23.02.1993 г. // Международные организации и кризис на Балканах: Документы: В 3-х т. / Гуськова Е. Ю. – М.: Индрик, 2000. – Т.2. – С. 301-302.

37. Окончательный доклад Специального докладчика Комиссии по правам человека г-жи Элизабет Рен по вопросу о положении в области прав человека в Боснии и Герцеговине, Республике Хорватии и Союзной Республике Югославии. E/CN.4/1998/163. – 14 января 1998 г. – 32 с.

38. Reports of Mr. José Cutilero, Special Representative of the Commission on Human Rights on the situation of human rights in Bosnia and Herzegovina and the Federal Republic of Yugoslavia. 2001–2003.

Документи Секретаріату Генерального секретаря ООН

Доповіді

39. Доклад Генерального секретаря в соответствии с пунктом 10 резолюции 1244 (1999) Совета Безопасности. S/1999/672. – 12 июня 1999 г. – 6 с.
40. Доклад Генерального секретаря во исполнение резолюции 871 (1993) Совета Безопасности. S/1994/300. – 16 марта 1994 г. – 26 с.
41. Доклады Генерального секретаря о Миссии Организации Объединенных Наций по делам Временной администрации в Косово за 1999-2006 гг.
42. Доклад Генерального секретаря о Нью-Йорском раунде мирных переговоров по Боснии и Герцеговине 3–8 февраля 1993 года (8 февраля). S/25248 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т.1. – С. 145–149.
43. Доклад Генерального секретаря об осуществлении пункта 5а резолюции 724 (1991) Совета Безопасности. S/23358/Add.3. – 2 марта 1992 г. – 2 с.
44. Доклад Генерального секретаря ООН о Временной администрации Организации Объединенных Наций для Восточной Славонии, Бараньи и Западного Срема (26 октября 1996 г.). S/1996/883 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т. 3. – С. 195–204.
45. Доклад Генерального секретаря ООН о деятельности Международной конференции по бывшей Югославии (13 января 1993 г.). S/25100 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т. 3. – С. 100–107.
46. Доклад Генерального секретаря ООН о Международной конференции по бывшей Югославии (11 ноября 1992 г.). S/24795 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т. 3. – С. 8–30.
47. Доклад Генерального секретаря ООН о Международной конференции по бывшей Югославии (24 декабря 1992 г.). S/25015 // Международные

организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т.3. – С. 31–43.

48. Доклад Генерального секретаря представленный во исполнение резолюции 743 (1992) Совета Безопасности. S/23777. – 2 апреля 1992 г. – 8 с.

49. Доклады Генерального секретаря, подготовленный во исполнение резолюции 1160 (1998) Совета Безопасности за 1998 г.

50. Доклады Генерального секретаря, подготовленный во исполнение резолюций 1160 (1998) и 1199 (1998) Совета Безопасности за 1998 г.

51. Доклад Генерального секретаря, представленный в соответствии с резолюцией 836 (1993) Совета Безопасности. S/25939/Add.1. – 17 июня 1993 г. – 2 с.

52. Доклад Генерального секретаря, представленный в соответствии с резолюцией 1019 (1995) Совета Безопасности (23 августа 1995 г.). S/1995/730 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т.1. – С. 191–199.

53. Доклад Генерального секретаря, представленный в соответствии с резолюцией 1019 (1995) Совета Безопасности, о нарушении норм международного гуманитарного права в районах Сребреницы, Жепы, Баня-Луки и Сански-Моста (27 ноября 1995 г.). S/1996/456 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т.1. – С. 199–235.

54. Доклад Генерального секретаря, представляемый во исполнение резолюции 724 (1991) Совета Безопасности. S/23358. – 06 января 1992 г. – 3 с.

55. Доклад Генерального секретаря, представляемый во исполнение резолюции 53/35 Генеральной Ассамблеи. Падение Сребреницы. A/54/549. – 15 ноября 1999 года. – 164 с.

56. Очередной доклад Генерального секретаря, представляемый во исполнении резолюции 721 (1991) Совета Безопасности. S/23592. – 15 февраля 1992 г. – 14 с.

57. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. Доклад Генерального секретаря в соответствии с заявлением, принятым 31 января 1992 года на заседании Совета Безопасности на высшем уровне. A/47/277, S/24111. – 2 июля 1992 г. – 23 с.

58. Report of the Secretary-General on the activities of the International Conference on the Former Yugoslavia. S/25221. – 2 February 1993. – 44 p.

Листи

59. Письмо Высокого представителя по выполнению Мирного соглашения по Боснии и Герцеговине от 4 июля 1996 года на имя Генерального секретаря. S/1996/542 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т.2. – С. 339–387.

60. Письма Генерального секретаря на имя Председателя Совета Безопасности за 1991–1995 гг., 1999–2000 гг., 2002–2006 гг.

61. Письмо Постоянного представителя Югославии при Организации Объединенных Наций от 26 ноября 1991 года на имя Председателя Совета Безопасности. S/23240. – 26 ноября 1991 г. – 1 с.

Документи Спеціальних місій ООН у республіках колишньої Югославії

62. Доклад миссии Совета Безопасности по косовскому вопросу. S/2007/256. – 4 мая 2007 г. – 14 с.

63. Доклад Миссии Совета Безопасности по осуществлению резолюции 1244 (1999) Совета Безопасности. S/2000/363. – 27–29 апреля 2000 г. – 9 с.

64. Доклад Миссии Совета Безопасности по осуществлению резолюции 1244 (1999) Совета Безопасности. S/2001/600. – 16–18 июня 2001 г. – 10 с.

65. Доклад Миссии Совета Безопасности, учрежденной во исполнение резолюции 819 (1993). S/25700. – 30 апреля 1993 г. – 20 с.

66. Из плана миротворческой акции ООН в Югославии (ноябрь–декабрь 1991 г.) // Югославия в огне : Документы, факты, комментарии (1990–1992 гг.). – М., 1992. – Т. 1. – С. 190–192.

67. Распоряжение № 2000/28 о Комиссии по обнаружению и опознанию жертв // Миссия ООН по делам временной администрации в Косово S/2000/538/Add.1. – 29 июня 2000 г. – 6 с.
68. Соглашение о контрольной миссии в Косово между организацией Североатлантического договора и Союзной Республикой Югославией. S/1998/991. – 23 октября 1998 г. – С. 2–5.
69. Соглашение о Специальных Международных Полицейских Силах. A/50/790, S/1995/999. – 30 ноября 1995 г. – С. 103–108.
70. Укрепление доверия, установление безопасности и контроль // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т.3. – С. 72–74.
71. Lieutenant Colonel P.G. Williams MBE to Lieutnant General Francis Briquemont, Commander Bosnia-Herzegovina Command, Kiseljak. – 23rd December 1993. – 1st Battalion Coldstream Guards, Vitez School. OP Grapple III BFPO 547. – 5 p.

*Документи Управління Верховного комісара ООН у справах біженців
Заяви, звіти та доповіді*

72. Положение беженцев в мире. 1997–1998. Перемещенные лица. – Гуманитарные проблемы. – УВКБ ООН : "Интердиалект+", 1998. – 311 с.
73. Balkans: Statement by Mrs. Sadako Ogata, UN High Commissioner for Refugees. – 20 November 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/balkans-statement-mrs-sadako-ogata-un-high-commissioner-refugees>. – Дата доступа : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.
74. Statement by Mrs. Sadako Ogata, United Nations High Commissioner for Refugees, at the Steering Committee of the International Conference on the former Yugoslavia. – Geneva, 16 December 1992 [Электронный ресурс] / HC Statements. – Режим доступа : <http://www.unhcr.org/cgi-bin/txis/vtx/search?page=>

search&docid=3ae68fcc48&query=Yugoslavia. – Дата доступу : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.

75. Statement by Mrs. Sadako Ogata, United Nations High Commissioner for Refugees, to the Humanitarian Issues Working Group of the International Conference on former Yugoslavia. – Geneva, 7 July 1994 [Електронний ресурс] / HC Statements. – Режим доступу : <http://www.unhcr.org/cgi-bin/teXis/vtx/search?page=search&docid=3ae68fa918&query=Yugoslavia>. – Дата доступу : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.

76. Statement by Mrs. Sadako Ogata, United Nations High Commissioner for Refugees, at the Meeting of the Humanitarian Issues Working Group of the International Conference on the former Yugoslavia. – Geneva, 4 December 1992 [Електронний ресурс] / HC Statements. – Режим доступу : <http://www.unhcr.org/cgi-bin/teXis/vtx/search?page=search&docid=3ae68fcd18&query=Yugoslavia>. – Дата доступу : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.

77. Statement by Mrs. Sadako Ogata, United Nations High Commissioner for Refugees, to the Informal Meeting of the Humanitarian Issues Working Group of the International Conference on former Yugoslavia. – Geneva, 8 October 1993 [Електронний ресурс] / Statements by High Commissioner. Режим доступу : <http://www.unhcr.org/cgi-bin/teXis/vtx/search?page=search&docid=3ae68fcc28&query=1%20thing>. – Дата доступу : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.

78. Statement of Mrs. Sadako Ogata, United Nations High Commissioner for Refugees, to the International Meeting on Humanitarian Aid for Victims of the Conflict in the former Yugoslavia. – Geneva, 29 July 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unhcr.org/cgi-bin/teXis/vtx/search?page=search&docid=3ae68fac1a&query=Yugoslavia>. – Дата доступу : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.

79. UNHCR Position Paper: Asylum-seekers from the Federal Republic of Yugoslavia: Particular Groups [Електронний ресурс] / Specials, 1 October 1999. – The General Rule UNHCR Department of International Protection. – Режим

доступу : <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3c3c49be4&query=Yugoslavia>. – Дата доступу : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.

Інформаційно-статистичні бюлетені

80. Refugees by numbers 2002. – UNHCR. – 13 p.
81. UNHCR Statistical Report. – September, 2001. – UNHCR Representation in Republic Croatia, 2012. – 2 p.
82. UNHCR FRY information bulletin. – November 2001. – № 2/01. – UNHCR Public Information – Belgrade. – 18 p.
83. Update of UNHCR's Position on Categories of Persons from Bosnia and Herzegovina who are in Continued Need of International Protection [Електронний ресурс] / Specials, 1 May 1999. – Режим доступу : <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3c3c5c204&query=The%20conflict%20in%20Bosnia%20and%20Herzegovina%20forced%20more%20than%202.2%20million%20people#hit5>. – Дата доступу : 10.09.2012. – Назва з титулу екрану.

Документи Управління Верховного комісара ООН з прав людини

84. Доклады, представленные государствами-участниками в соответствии со статьей 9 конвенции. Шестой, седьмой и восьмой периодические доклады государств-участников, подлежащие представлению в 2006 году. Добавление Хорватия [15 ноября 2007 года]. CERD/C/HRV/8. – Комитет по ликвидации расовой дискриминации, 27 февраля 2008 г. – 85 с.
85. Положение в области прав человека в Боснии и Герцеговине и Союзной Республике Югославии. A/56/460. – 11 октября 2001 г. – 26 с.
86. Положение в области прав человека в Боснии и Герцеговине, Республике Хорватии и Союзной Республике Югославии. A/55/282. – 20 октября 2000 г. – 24 с.
87. Положение в области прав человека в Косово. A/53/563. – 30 октября 1998 г. – 6 с.

88. Положение в области прав человека на территории бывшей Югославии. А/52/490. –17 октября 1997 г. – 59 с.

Документи Міжнародного трибуналу по колишній Югославії

Документи, які регламентують діяльність МТКЮ

89. Устав Международного трибунала (25.05.1993 г.) / Белый И.Ю. // Международное преследование за военные преступления: правовые и процессуальные аспекты. – М. : Юркнига, 2004. – С.166–176.
90. Agreements on the Enforcement of Sentences Member States Cooperation [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/137>. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.
91. Development of the Local Judiciaries [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/en/outreach/capacity-building/development-local-judiciaries>. – Дата доступа : 09.01.2016. – Назва з титулу екрану.
92. Headquarters Agreement between the United Nations and the Kingdom of the Netherlands Member States Cooperation [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/137>. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.
93. ICTY Outreach Activities Archive 1999-2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/sections/Outreach/outreachactivities>. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.
94. ICTY Outreach Programme Capacity Building [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/sections/Outreach/capacitybuilding>. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.
95. Implementation legislation 1993-1996, 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.icty.org/sid/8938. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.
96. Legislations implementing the Statute of the Tribunal Member States Cooperation [Электронный ресурс]. – Режим доступа

:<http://www.icty.org/sid/137>. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

Акти обвинувачення прокурорської служби та судові справи проти підозрюваних у злочинах

97. Blaskic Case: Croatia and Bosnia and Herzegovina ordered to comply with Prosecutor's request for production of documentary evidence. CC/PIO/156-E. – The Hague, 14 February 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/7582>. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

98. Boškoski & Tarčulovski (IT-04-82) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.icty.org/case/boskoski_tarculovski/4. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

99. Summary of judgement for Mile Mrkšić, Miroslav Radić and Veselin Šljivančanin / Trial Chamber. – The Hague, 27 September 2007. – 9 p.

100. Milan Martić Trial chamber judgment to be rendered on 12 June 2007. Press Advisory. CT/MOW/PA311. – The Hague, 8 June 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/8872>. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

101. The Appeals Chamber affirmed a sentence of 15 years' imprisonment for Dragan Zelenović [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.un.org/icty/appeals_chamber. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

102. The prosecutor against Goran Jelisić also known as Adolf, Ratko Cesić. Graham Blewitt, Deputy Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 19th of October 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

103. The prosecutor of the Tribunal against Dragan Nikolic. Case № IT-94-2-PT. Carla Del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 31st of October 2003

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

104. The prosecutor of the Tribunal against Drazen Erdemovic. Richard J. Goldstone, Prosecutor. – The Hague, The Netherlands, 22 May 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

105. The prosecutor of the Tribunal against Milan Lukic, Sredoje Lukic, Mitar Vasiljevic. Case No. IT-98-32-I. Louise Arbour, Prosecutor [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

106. The prosecutor of the Tribunal against Miodrag Jokic. Case №: IT-01-42. Carla del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, August 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

107. The prosecutor of the Tribunal against Radoslav Brdjanin, Momir Talic. Case №: IT-99-36-PT. Graham Blewitt, Deputy Prosecutor, Carla Del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 10th December 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. 10.06.2011. – Назва з титулу екрану. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

108. The prosecutor of the Tribunal against Radovan Karadzic, Ratko Mladic. Richard J. Goldstone, Prosecutor. – The Hague, The Netherlands, 14 November 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

109. The prosecutor of the Tribunal against Radovan Karadzic. Carla Del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands 28th of April 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

110. The prosecutor of the Tribunal against Ratko Mladic. Case №: IT 95-5/18-I. Carla Del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 10th of October 2002

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

111. The prosecutor of the Tribunal against Slobodan Milosevic (BiH). Case №: IT-02-54-T. Carla Del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 22nd of November 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

112. The prosecutor of the Tribunal against Slobodan Milosevic (Croatia). Case №: IT-01-50-I. Carla del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

113. The prosecutor of the Tribunal against Stojan Zupjanin. Case №: IT-99-36-I. Carla Del Ponte, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 16th of December 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

114. The prosecutor of the Tribunal against Zejnin Delalic, Zdravko, also known as "Pavo", Hazim Delic, Esad Landzo, also known as "Zenga". Richard J. Goldstone, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands 19th of March 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

115. The prosecutor of the Tribunal against Zeljko Meakic, Momcilo Gruban a/k/a "Skalja", Dusko Knezevic a/k/a "Duca". Case №: IT-95-4-I. Graham Blewitt, Deputy Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 18th of July 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

116. The prosecutor v. Blagoje Simic, Milan Simic, Miroslav Tadic, Stevan Todorovic, Simo Zaric. Case №. IT-95-9. Louise Arbour, Prosecutor. – At The Hague, The Netherlands, 25th of March 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

117. The prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dusan Fustar, Dragan Kolundzija, Nenad Banovic, Predrag Banovic, Dusko Knezevis. Case №: IT-95-8-PT. John Ralston Chief of Investigations for the Prosecutor. – The Hague, The Netherlands, 3rd of January, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

Заяви та звіти

118. Address by Carla Del Ponte, Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia to the Security Council. CDP/MOW/977-e. – The Hague, 13 June, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.icty.org/sid/8580. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

119. Address of the Prosecutor at the inauguration of the War Crimes Chamber of the Court of BH (Sarajevo, 9 March 2005). CDP/P.I.S/944. – The Hague, 9 March 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.icty.org/sid/8633. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

120. Address to the U.N. Security Council Judge Theodor Meron President, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia President, Mechanism for International Criminal Tribunals 10 December 2014. – The Hague, 10 December 2014. – 4 p.

121. Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia. – 35 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/10052>. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

Прес-релізи прокурорської служби

122. Address by Carla Del Ponte, Prosecutor of the ICTY, to the UN Security Council. Press Release. CDP/P.I.S/917-c. – The Hague, 23 November, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.icty.org/sid/8331. – Дата доступу : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

123. Address by Ms. Carla Del Ponte, Chief Prosecutor of the ICTY to the UN Security Council. Press Release. FH/P.I.S./791-e. – The Hague, 10 October 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.icty.org/sid/8180. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

124. Address of Judge Theodor Meron, President of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, to the United Nations Security Council. Press Release. TM/P.I.S./916-c. – The Hague, 23 November, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.icty.org/sid/8333. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

125. Full Contents of the Dubrovnik Indictment made Public. Press Release. S.P./P.I.S./625e. – The Hague, 2 October 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/7948>. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

126. President Cassese takes stock of current co-operation between Croatia, The F.R.Y. and the Tribunal. Press Release. CC/PIO/030-E. – The Hague, 6 February 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.icty.org/sid/7420. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

127. The International Tribunal For the former Yugoslavia charges 21 Serbs with atrocities committed inside and outside the Omarska death camp. Press Release. CC/PIO/004-E. – The Hague, 13 February 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/pressreal/2007/pr1158e-summary.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

128. Three "JNA" Officers from Belgrade – Based brigade with themass killing of non-Serb men forcibly removed from Vukovar Hospital. Press Release. CC/PIO/024-E. – The Hague, 9th of November 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.un.org/icty/pressreal/2007/pr1158e-summary.htm. – Дата доступа : 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

129. Transfer of Ante Gotovina to the Tribunal Press Release. CVO/MO/1034e. – The Hague, 10 December 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.icty.org/sid/8497>. – Дата доступу: 10.06.2011. – Назва з титулу екрану.

Щорічні звіти МТКЮ

130. Annual reports of the international tribunal for the prosecution of persons responsible for serious violations of international humanitarian law committed in the territory of the former Yugoslavia since 1991. – 1994–2008.

Документи європейських міжурядових структур

Декларації Європейського Союзу

131. Declaration by the European Union on former Yugoslavia European Council. – PESC/95/14. – 06/02/1995.

132. Declaration by the presidency on behalf of the European Union on the merging of the self-proclaimed Serbian "republics" of Krajina and Bosnia-Herzegovina. – PESC/95/54. – 02/06/1995.

133. Declaration by the presidency on behalf of the European Union on the normalization of relations between the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia. – PESC/96/77. – 26/08/1996.

134. Declaration of the European Union on Former Yugoslavia. – PESC/94/64. – 18/07/1994.

135. Declaration on former Yugoslavia. – PESC/94/109. – 10/12/1994.

Бюлетені, заяви та прес-релізи Європейської комісії

136. An Extra ECU 150 Million in Humanitarian Aid for the Victims of the Fighting in the Former Yugoslavia. – IP/93/289. – 21/04/1993.

137. Another ECU 156 million in humanitarian aid for former Yugoslavia. – I94/1077. – 21/11/1994.

138. CARDS Assistance Programme to the Western Balkans Regional Strategy Paper 2002-2006. Including in Annex: Multi-annual Indicative Programme 2002–

2004. Horizontal Issues. – European Commission : External Relations Directorate General. Directorate Western Balkans. – 58 p.
139. Commission Approves Additional Humanitarian Aid Package of Ecu 120 Million for Former Yugoslavia. – IP/92/549. – 03/07/1992.
140. Commission Approves New Instalment of Ecu 120 Million in Humanitarian Aid to Former Yugoslavia. – IP/92/799. – 07/10/1992.
141. Commission Decides to Set up a European Office for Humanitarian Aid European Commission. – P/91/69. – 06/11/1991.
142. Commission decision emergency humanitarian aid for the victims of conflict in former Yugoslavia. – IP/93/346. – 07/05/1993.
143. Community Aid Operation by Road for Refugees in Former Yugoslavia. – IP/92/423. – 21/05/1992.
144. Corrigendum to Council Regulation (EC) № 2666/2000 of 5 December 2000 on assistance for Albania, Bosnia and Herzegovina, Croatia, the Federal Republic of Yugoslavia and the Former Yugoslav Republic of Macedonia, repealing Regulation (EC) № 1628/96 and amending Regulations (EEC) № 3906/89 and (EEC) № 1360/90 and Decisions 97/256/EC and 1999/311/EC // Official Journal of the European Communities. – 2001. – 8 February. – Vol. 44. – L 38/51.
145. Council Joint Action of 22 December 2000 on the European Union Monitoring Mission (2000/811/CFSP) // Official Journal of the European Communities. – 2000. – 23 December. – L328/53–L328/54.
146. ECHO relations with UNHCR. – MEMO/95/50. – 21/03/1995.
147. EIB steps up and diversifies its financing in South Eastern Europe: euro 320 million in 2001. – BEI/02/7. – Luxemburg, 6 February 2002. – 4 p.
148. Energy for Democracy – First delivery. – MEMO/99/60 – 23/11/1999.
149. Energy for Democracy: Chronicle of Events. – MEMO/99/65. – 06/12/1999.
150. European Council, Birmingham 16 October 1992. Presidency Conclusions European Council. – DOC/92/6. – 16/10/1992.
151. European Humanitarian Aid Plan for the People of Yugoslavia. – IP/91/1074. – 29/11/1991.

152. Extension of PHARE economic aid to the Republic of Bosnia-Herzegovina. – IP/95/1440. – 20/12/1995.
153. Extension of the Operation "PHARE". – IP/90/28. – 02/05/1990.
154. Extension of "Energy for Democracy" in Serbia. – IP/00/166. – Brussels, 15 February 2000.
155. External Relations Commissioner Chris Patten regrets further delays to delivery of "Energy for Democracy" heating oil. – IP/99/907. – 29/11/1999.
156. Ex-Yugoslavia: European Commission approves humanitarian aid package worth ECU 98 million. – IP/97/410. – 15/05/1997.
157. Federal Republic of the Yugoslavia: euro 70 million for the power sector. – BEI/02/108. – Luxemburg, 20 November 2002. – 1 p.
158. Federal Republic of Yugoslavia: Commission adopts new strategic framework for assistance. – IP/02/8. – Brussels, 4 January 2002.
159. Federal Republic of Yugoslavia: EIB lends EUR 115 million for Transports and SMEs. – BEI/02/59. – Luxembourg, 16 July 2002.
160. Federal Republic of Yugoslavia: eur 85m from the EIB for rehabilitation works on Serbia-Montenegro railway link. – BEI/02/21. – Luxembourg, 19 March 2002.
161. Former Yugoslavia – the commission approves humanitarian aid of nearly ECU 50 million. – IP/94/378. – 04/05/1994.
162. Former Yugoslavia: European Commission clears humanitarian aid worth ECU 86 million. – IP/98/325. – 03/04/1998.
163. Former Yugoslavia: European Commission clears humanitarian aid worth euro 69 million. – IP/99/192. – Brussels, 22 March 1999.
164. Former Yugoslavia: humanitarian aid for refugees in Serbia/Montenegro and Bosnia-Herzegovina. – IP/95/924. – 18/08/1995.
165. Humanitarian Aid for Former Yugoslavia : Commission Decision to Grant Food Aid to Croatia. – IP/94/876. – 23/09/1994.
166. Humanitarian aid for victims of the conflict in the former Yugoslavia. – IP/93/904. – 25/10/1993.

167. Humanitarian aid totaling ECU 34 million for victims of the fighting in the former Yugoslavia. – IP/94/632. – 13/07/1994.
168. Humanitarian assistance in favour of the victims of the conflict in the former Yugoslavia. – MEMO/95/137. – 12/10/1995.
169. Humanitarian Assistance in Favour of The Victims of The Conflict in the Former Republics of former Yugoslavia : European Commission earmarks ECU 85 million for refugees, displaced people and vulnerable groups. – IP/96/1119. – 04/12/1996.
170. Javier Solana, EU High Representative for the CFSP, welcomes the successful completion of the European Union Monitoring Mission (EUMM). S375/07. – Brussels, 27 December 2007. – 3 p.
171. More humanitarian aid for victims of the conflict in the former Yugoslavia (winter programme). – IP/93/1118. – 13/12/1993.
172. PHARE Programme: Aid for Yugoslavia. – IP/90/1044. – 18/12/1990.
173. Second installment of humanitarian aid to victims of the conflict in former Yugoslavia: ECU 100 million. – IP/93/466. – 15/06/1993.
174. Second Report on the State of Progress of Co-Operation Between the Venice Commission and the Republic of Croatia adopted by the Commission at its 34th plenary meeting (Venice, 6–7 March 1998) // European Commission for Democracy through law. – Strasbourg, 26 February 1998. – 9 p.
175. The Commission approves \$ 17,8 million in humanitarian aid for the Federal Republic of Yugoslavia, Kosovo, Albania and the Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM). – IP/01/191. – Brussels, 12 February 2001. – 1 p.
176. The Commission Grants ECU 30 Million in Humanitarian Aid For Refugees in Former Yugoslavia. – IP/92/376. – 11/05/1992.
177. The Commission has approved a further ECU 86 million of humanitarian aid for the victims of the fighting in the former Yugoslavia. – IP/93/1118. – 13/12/1993.
178. The Commission participates in the parachuting of emergency aid in Bosnia-Herzegovina : 175,000 food parcels (1 million ECU). – IP/93/197. – 17/03/1993.

179. The Commission proposes measures for stepping up the embargo on Serbia and Montenegro. – P/92/49. – 12/08/1992.

Мирні угоди про припинення конфліктів

180. Берлинский трактат. Берлин, 1/13 июля 1878 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1878berlin.php>. – Дата доступа : 15.01.2015. – Назва з титулу екрану.

181. Военно-техническое соглашение между международными силами безопасности (СДК) и правительствами Союзной Республики Югославии и Республики Сербии S/1999/682. – 15 июля 1999 г. – С. 3–10.

182. Конституция Боснии и Герцеговины A/50/790. – S/1995/999 // Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине A/50/790. – S/1995/999. 30 ноября 1995 г. – С. 55–56.

183. Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине [Электронный ресурс] // Письмо Постоянного Представителя Соединенных Штатов Америки при Организации Объединенных Наций от 29 ноября 1995 года на имя Генерального секретаря. A/50/790. – S/1995/999. – 30 ноября 1995 г. – С. 2–135.

184. План Z–4 (апрель 1995 г.). Проект соглашения по Краине, Славонии, Южной Баранье и Западному Срему S/1994/64 // Международные организации и кризис на Балканах. Документы в трех томах. – М. : Изд-во "Индрик", 2000. – Т. 3. – С. 176–195.

185. Соглашение о Комиссии по охране национальных памятников // Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине – A/50/790. – S/1995/999. – 30 ноября 1995 г. – С. 92–95.

186. Соглашение о линии разграничения между образованиями и связанных с этим вопросах / Приложение 2 // Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине. – A/50/790. – S/1995/999. – 30 ноября 1995 г. – С. 43–47.

187. Соглашение об осуществлении гражданских аспектах Мирного соглашения // Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине. – A/50/790. – S/1995/999. – 30 ноября 1995 г. – С. 99–102.
188. Соглашение по правам человека // Общее рамочное соглашение о мире в Боснии и Герцеговине A/50/790. – S/1995/999. – 30 ноября 1995 г. – С. 73–83.
189. Brioni Declaration. – July 18, 1991 / UCDP. – 4 p.
190. Framework Agreement Concluded at Ohrid, Macedonia, Signed at Skopje, Macdonia. – 13.08.2001. – 17 p.
191. Tekst temeljnog Sporazuma o Istocnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu (Erdutski Sporazum, 12. studenoga 1995.). – 2 str.
192. Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary And Protocol and Declaration, Signed at Trianon. – June 4, 1920 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon. – Дата доступа : 15.10.2013. – Назва з титулу екрану.
193. Washington Agreement: Confederation Agreement Between The Bosnian Government And Bosnian Croats Signed By Bosnian Prime Minister Haris Silajdzic, Croatian Foreign Minister Mate Granic, Bosnian Croat Representative Kresimir Zubak. – Washington DC, March 1, 1994. – 8 p.

Документи Місії ЄС до колишніх югославських республік

194. EU Military Operation in Bosnia and Herzegovina Operation EUFOR Althea. – April 14. – 2 p. [Электронный ресурс] // Common Security and Defence Policy. – Режим доступа : http://www.eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/althea-bih/pdf/factsheet_eufor_althea_en.pdf. – Дата доступа : 01.04.2014. – Назва з титулу екрану.
195. Eulex Kosovo EU Rule of Law Mission in Kosovo // Common Security and Defence Policy. – February 2014. – 2 p.
196. European Union Police Mission in Bosnia and Herzegovina (EUPM). – June 2012. – 2 p.

197. Termination of the EU-led military operation Concordia (FYROM) Launch of the EU police mission Proxima (FYROM). Press Briefing / Council of the European Union General Secretariat. Press Office.– Brussels, 8 December 2003. – 1 p.
198. Transcript of the speeches held at the European Union Welcoming Ceremony on 31 March, 2003. – 4 p.
199. The Warburton Report: Extracts EC Investigative Mission into the Treatment of Muslim Women in the Former Yugoslavia: Report to EC Foreign Ministers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.womenaid.org/press/info/humanrights/warburton.htm>. – Дата доступу : 15.01.2015. – Назва з титулу екрану.
200. EC Investigative Mission into the Treatment of Muslim Women in the Former Yugoslavia: Report to EC Foreign Ministers. – Released February 1993 / By Udenrigsministeriat Ministry Of Foreign Affairs Copenhagen. – Warburton Mission II Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.womenaid.org/press/info/humanrights/warburtonfull.htm>. – Дата доступу : 15.01.2015. – Назва з титулу екрану.
201. Council Joint Action 2004/570/CFSP of 12 July 2004 on the European Union military operation in Bosnia and Herzegovina // Official Journal of the European Union. – 28 July 2004. – L 252/10.

Документи Західноєвропейського Союзу

202. Western European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.weu.int/index.html>. – Дата доступу: 16.07.2013. – Назва з титулу екрану.
203. WEU Danube operation [Електронний ресурс] / Western European Union. – <http://www.weu.int>. – Дата доступу: 16.07.2013. – Назва з титулу екрану.

Документи Організації з безпеки та співробітництва в Європі

204. Ежегодные доклады о деятельности ОБСЕ за 1993-2003 гг.

205. Механизмы человеческого измерения [Электронный ресурс] // Бюро по демократическим институтам и правам человека. – Режим доступа : <http://www.osce.org/ru/odihhr/84451>. – Дата доступа : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.

206. Document of the Moscow meeting of the conference on the human dimension of the CSCE // OSCE Human Dimension Commitments. – 3rd Edition. – Volume 2. – Chronological Compilation. – Published by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). – Warsaw : OSCE/ODIHR, 2011. – pp. 93–107.

207. First Meeting of the Council Summary of Conclusions Statement on the Situation in Yugoslavia. Berlin Meeting of the CSCE Council, 19-20 June 1991. – 1BERL91.e. – 9 p.

Документи Північноатлантичного альянсу

208. Facts and figures // NATO's role in relation to the conflict in Kosovo <http://www.nato.int/kosovo/history.htm#D>

209. Final Communiqu. M-NAC-2(92) [Электронный ресурс] / Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. – NATO HQ, Brussels 17 Dec. 1992. – Режим доступа : <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c921217a.htm>. – Дата доступа : 17.06.2015. – Назва з титулу екрану.

210. Final Communiqué. Press Release M-NAC-1(94)46. 46 Issued on 09 Jun. 1994 [Электронный ресурс] / Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. – Режим доступа : http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_24321.htm?selectedLocale=en1994. – Дата доступа : 17.06.2015. – Назва з титулу екрану.

211. Operation Allied Harmony 16 December 2002 – 31 March 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nato.int/fyrom/ah/home.htm>. – Дата доступа : 17.06.2015. – Назва з титулу екрану.

212. Operation Amber Fox (Task Force Fox) 27 September 2001 – 15 December 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nato.int/fyrom/tff/home.htm>. – Дата доступа : 17.06.2015. – Назва з титулу екрану.

213. Operation Essential Harvest (Task Force Harvest) 27 August – 26 September 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/fyrom/tfh/home.htm>. – Дата доступу : 17.06.2015. – Назва з титулу екрану.
214. SFOR Operation Harvest/SFOR Fact Sheet [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/sfor/factsheet/harvest/t040202a.htm>. – Дата доступу : 17.06.2015. – Назва з титулу екрану.
215. Statement on Former Yugoslavia. M-NAC-2(92)108 Issued by the North Atlantic Council in Ministerial Meeting NATO Headquarters, Brussels 17 Dec. 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c921217b.htm>. – Дата доступу : 17.06.2015. – Назва з титулу екрану.

III. Документи урядів (органів влади)

Історичні документи та документи владних інституцій республік колишньої Югославії

216. Гарашанин И. Начертаније. Програм спољашне и националне политике Србије на концу 1844. године [Електронний ресурс] / Илија Гарашанин. – 12 стр. – Режим доступу : <http://www.srpskakruna.no/biblioteka/Илија%20Garasanin%20-%20Nacertaniје.pdf>. – Дата доступу : 10.12.2013. – Назва з титулу екрану.
217. Из сообщения об образовании Королевства сербов, хорватов и словенцев (3 декабря 1918 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян : учеб. пособ. для вузов. В 3 т. / Отв. ред. Д.Б. Мельцер. – Мн. : Университетское, 1989–1991. – Т.3. – 1991. – С. 26–27.
218. Deklaracija / Vlada Republike Hrvatske. – Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske na sjednici 1. ožujka 1996 // Narodne novine. –1996. – broj 19/96.
219. Hrvatski narodni preporod [Електронний ресурс] // Hrvatska enciklopedija. – Режим доступу : <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26455>. – Дата доступу : 18.05.2014. – Назва з титулу екрану.

220. Krfska deklaracija (1917.) [Електронни ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crohis.com/izvori/ujed.pdf>. – Дата доступу : 18.05.2014. – Назва з титулу екрану.
221. Odluka o proglašenju Zakona o primjeni Statuta Međunarodnoga kaznenog suda i progonu zakaznena djela protiv međunarodnoga ratnog i humanitarnog prava / Hrvatski sabor na sjednici 17. listopada 2003. Broj: 01-081-03-3537/2. – Zagreb, 24. listopada 2003.
222. Pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovjesti [Електронни ресурс] / Obsevatorij ljudskih prava. – Bosna i Hercegovina. – Режим доступу : <https://opservatorij.wordpress.com/pravo-na-slobodu-misli-savjesti-i-vjeroispovjesti-11/#>. – Дата доступу : 12.06.2015. – Назва з титулу екрану.
223. Proglašenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba. 29.X.1918. [Електронни ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crohis.com/izvori/ujed.pdf>. – Дата доступу : 10.12.2013. – Назва з титулу екрану.
224. Serbia and Montenegro (Kosovo) // Country Information Bulletin. – 2004. – № 1. – Home Office Immigration and Nationality Directorate. – 7 p.
225. Uredba o pravima povratnika // Narodne novine. – 1997. – broj. 33/97, 69/97.
226. Ustav Crne Gore // Službeni list Crne Gore. – 2007. god. – broj 1/2007. – str. 7.
227. Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst). Klasa: 012-02/10-01/01. – Zagreb, 6. srpnja 2010. – 29 str.
228. Ustav Republike Srbije // Službeni list Republike Srbije. – 2006. – br. 98/2006.
229. Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine / Parlamentska Skupština bosne i Hercegovine. – Sarajevo, 5. oktobra. 2005 godine. – broj 226/05. – 22 str.
230. Zakon o saradnji Srbije i Crne Gore sa Međunarodnim tribunalom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine. // Službeni list SRJ. – 2002. – br. 18/2002 i Službeni list SCG. – 2003. – br. 16/2003. – 11 str.

231. Zakon o statusu prognanika i izbjeglica [Електронний ресурс] / Zastupnički Dom Sabora Republike Hrvatske. – Broj: PA4-97/1–93. – Zagreb, 18. listopada 1993. // Narodne novine. – br. 96/93, 39/95, 29/99 (vjerodostojno tumačenje članka 14. Zakona), 128/99. – Режим доступу : <http://www.povratak.hr/default.aspx?id=50>. – Дата доступу : 12.06.2015. – Назва з титулу екрану.

Документи Державного департаменту США

232. Croatia Human Rights Practices, 1993 [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – 1994. – January 31. – Режим доступу : <http://www.hri.org/docs/USSD-Rights/93/Croatia93.html>. – Дата доступу : 12.02.2009. – Назва з титулу екрану.

233. NATO Forces in Bosnia Arrest War Crimes Indictee Naser Oric (Oric is a former commander of the Srebrenica Division) [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – Режим доступу : [www.usinfo.state.gov/Current Issues](http://www.usinfo.state.gov/Current%20Issues). – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.

234. Plavsic Transferred to Sveden to serve sentence [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – Режим доступу : www.usinfo.state.gov/xarchives/display.html?p=washfileenglish&y=2007&m=March&x=20070323165025MVyelwarC0.5508692. – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.

235. Powell Withholds from Serbia-Montenegro \$ 10 million in Assistance [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – Режим доступу : www.usinfo.state.gov/xarchives/display.html?p=washfile-english&y=2007&m=March&x=20070323165025MVyelwarC0.5508692. – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.

236. U.S. Envoy to United Nations Urges Serbia to Catch War Criminals [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – Режим доступу : www.usinfo.state.gov/xarchives/display.html?p=washfile-english&y=2007&m=March&x=20070323165025MVyelwarC0.5508692. – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.

237. U.S. Moves Against Balkan War Criminal Karadzic's Support Network Mandic, Bjelica, ManCo Oil, Privredna Banka Sarajevo targeted [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – Режим доступу : [www.usinfo.state.gov/EconomicIssues/Terrorist Financing](http://www.usinfo.state.gov/EconomicIssues/Terrorist%20Financing). – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.
238. U.S. Stops Assistance to Serbia and Montenegro State Dept. cites non-cooperation with war crimes tribunal [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – Режим доступу : [www.usinfo.state.gov/Human Rights/War Crimes Tribunals](http://www.usinfo.state.gov/Human%20Rights/War%20Crimes%20Tribunals). – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.
239. U.S. Welcomes Cooperative Inquiry of New Balkans War Videos (War crimes alleged against Serbs during Operation Storm in summer of 1995) [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – 2006. – 16 August. – Режим доступу : Інтернет: [www.usinfo.state.gov/Current Issues](http://www.usinfo.state.gov/Current%20Issues). – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.
240. United States Withholds from Serbia-Montenegro \$ 7 million in Aid [Електронний ресурс] // U.S. Department Of State. – Режим доступу : www.usinfo.state.gov/xarchives/display.html?p=washfile-english&y=2007&m=March&x=20070323165025MVyelwarC0.5508692. – Дата доступу : 10.02.2007. – Назва з титулу екрану.

IV. Документи міжнародних неурядових організацій

Документи "Жінок для жінок"

241. Bosnia and Herzegovina / Country Profile // Women for Women International, 2014. – 6 p.
242. Kosovo / Country Profile // Women for Women International, 2014. – 6 p.

Документи "Міжнародної амністії"

243. Bosnia and Herzegovina: Families of the victims of genocide committed in Srebrenica 17 years ago are still Waiting for truth, justice and reparation // Amnesty International Public Statement. EUR 63/010/2012. – 10 July 2012. – 2 p.
244. Human Rights in Bosnia and Herzegovina / Amnesty International Report 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amnesty.org/en/region/bosnia-herzegovina/report-2007>. – Дата доступу : 04.03.2015. – Назва з титулу екрану.
245. Kosovo: Time for EUlex to prioritize war crimes / Amnesty International, 2012. – 77 p.
246. Human rights in Bosnia and Herzegovina 2007–2012 / Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://amnesty.org/en/region/bosnia-herzegovina>. – Дата доступу : 04.03.2015. – Назва з титулу екрану.
247. Human rights in Croatia 2007-2012 / Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://amnesty.org/en/region/croatia>. – Дата доступу : 04.03.2015. – Назва з титулу екрану.
248. Human rights in Macedonia/ The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2007-2012 / Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://amnesty.org/en/region/macedonia>. – Дата доступу : 04.03.2015. – Назва з титулу екрану.
249. Human Rights in Montenegro 2007-2012 / Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://amnesty.org/en/region/montenegro>. – Дата доступу : 04.03.2015. – Назва з титулу екрану.
250. Human Rights in Republic of Serbia 2007-2012 / Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://amnesty.org/en/region/serbia>. – Дата доступу : 04.03.2015. – Назва з титулу екрану.

Документи "Міжнародної комісії з пошуку загиблих осіб"

251. Batajnica. Summary report forensic monitoring activities. ICMP.FSD.16.04.2.doc. – Sarajevo, April 2004. – 12 p.

252. Bosna i Hercegovina : osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih : pregled stanja / Jeremy Sarkin ... [et al.] ; [prevod Enida Avdić]. – Sarajevo : International Commission on Missing Persons (ICMP), 2014. – 140 str.
253. Exhumations in Serbia, 2001 Summary / International Commission on Missing Persons. ICMP.FSD.01.02.2.doc. – Belgrade, June 2002. – 10 p.
254. Macedonia 2002–2004. Report. ICMP.GR.01.05.doc. – Sarajevo : International Commission on Missing Persons (ICMP), 2005 – 10 p.
255. Situacija na Kosovu: uvid u stanje. ICMP.DG.264.4.bos.doc. – Sarajevo : Međunarodne komisije za nestala lica (ICMP), 2010. – 25 str.

Документи "Міжнародної групи управління"

256. Emergency Assessment of Damaged Housing and local/village infrastructure in Kosovo. July 1999 / European Commission. – International Management Group. – Kosovo, July 1999. – 73 p.
257. International Management Group – Project Reference Data / International Management Group. – 21 p.

Документи "Міжнародної кризової групи"

258. Bosnia and Herzegovina [Електронний ресурс] / International Crisis Group. – Режим доступу : <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina.aspx>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.
259. Croatia [Електронний ресурс] / International Crisis Group. – Режим доступу : <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/croatia.aspx>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.
260. Kosovo [Електронний ресурс] / International Crisis Group. – Режим доступу : <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/kosovo.aspx>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.
261. Macedonia [Електронний ресурс] / International Crisis Group. – Режим доступу : <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/macedonia.aspx>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.

262. Montenegro [Електронний ресурс] / International Crisis Group. – Режим доступу : <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/montenegro.aspx>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.

263. Serbia [Електронний ресурс] / International Crisis Group. – Режим доступу : <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/serbia.asp>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.

Документи "Невідкладної допомоги – Міжнародної медичної допомоги"

264. Première Urgence – Aide Médicale Internationale [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pu-ami.org/index.php?option=com_content&task=view&id=18&Itemid=72. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.

Документи "Наглядача за правами людини"

265. Bosnia and Herzegovina. The Unindicted: Reaping the Rewards of "Ethnic Cleansing" [Електронний ресурс] / Human Rights Watch. – January 1997. – Vol. 9. – № 1 (D). – Режим доступу : <http://www.hrw.org/reports/1997/bosnia2/>. – Дата доступу : 04.05.2011. – Назва з титулу екрану.

266. Bosnia and Herzegovina / Europe and Central Asia // Human Rights Watch World Report 2005. – pp. 359-363.

267. Dicker R. Beyond the Hague: The Challenges of International Justice [Електронний ресурс] / Richard Dicker and Elise Keppler // Human Rights Watch World Report 2004. – 2004. – January 27. – Режим доступу : <http://www.hrw.org/news/2004/01/26/beyond-hague-challenges-international-justice>. – Дата доступу : 04.05.2011. – Назва з титулу екрану.

268. Failure to Protect: Anti-Minority Violence in Kosovo, March 2004 // Human Rights Watch. – July 2004. – Vol. 16. – № 6 (D). – 66 p.

269. Hrvatska prekrešena obećanja : Prepreke povratku izbjeglica u Hrvatsku. – Rujan 2003. – Vol. 15. – № 5 (D). – 54 str.

270. Human Rights Watch World Reports 1989–2003.

271. Macedonia Crimes Against Civilians: Abuses by Macedonian Forces in Ljuboten, 2001. – August 10–12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrw.org/legacy/reports/2001/macedonia/>. – Дата доступу : 04.05.2011. – Назва з титулу екрану.
272. The Crisis in Kosovo [Електронний ресурс] / Human Rights Watch. – Режим доступу : <http://www.hrw.org/legacy/reports/2000/nato/Natbm200-01.htm>. – Дата доступу : 04.05.2011. – Назва з титулу екрану.

V. Документи національних неурядових та громадських організацій

Регіональні організації Західних Балкан

Документи "Гельсінського комітету у республіках колишньої Югославії"

273. Nedovršeni mir : izveštaj Međunarodne komisije za Balkan / Leo Tindermans, predsjednik... [et.al.]; preveo s engledkog Mijo Pavić. – Zagreb : Hrvatski helšinski odbor za ljudska prava; Sarajevo : Pravni centar FOD BiH, 1997. – XXX, 206 str.
274. Report on Activities of the Legal Aid Office of the Helsinki Committee for Human Rights in Bosnia and Herzegovina (HCHR BiH). – 1 January 2011 – 31 December 2011. – 21 p.
275. Report on the state of human rights in Bosnia and Herzegovina (Analysis for period from January to December 2003) // Helsinki Committee for Human Rights in Bosnia and Herzegovina [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bh-hchr.org/Reports/reporthr2003.htm>. – Дата доступу : 13.04.2014. – Назва з титулу екрану.

Документи "Регіональної комісії для встановлення фактів про всіх жертв військових злочинів та інших серйозних порушень прав людини, скоєних на території колишньої Югославії у 1991–2001 рр."

276. !Glas. Inicijative za REKOM. – 2011–2015. – № 1–20.

277. Glas žrtava [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zarekom.org/glas-zrtava/index.sr.html>. – Дата доступу : 13.04.2014. – Назва з титулу екрану.
278. Članice koalicije [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zarekom.org/documents/Clanice-koalicije.hr.html?page=1>. – Дата доступу : 13.04.2014. – Назва з титулу екрану.
279. Izvješće o tijeku konzultacijskog procesa o instrumentima za utvrđavanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava u post-jugoslavenskim zemljama. – Svibanj 2006. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2009. – 144 str.
280. Konzultacijski process o Inicijativi za osnivanje REKOM. – Pregled mišljenja, prijedloga i preporuka. – Srpanj – prosinac 2009. / Koalicija za REKOM. – Beograd 7: Fond za humanitarno pravo, 2010. – 128 str.
281. Mapiranje logora i zatočenikih objekata 1992–1995 u Bosni i Hercegovini [Електронний ресурс] / Udruženje Tranzicijska Pravda, odgovornost i sjećanje. – Режим доступу : <http://www.tranzicijska-pravda.org/profili-logora-i-zatocenickih-objekata/>. – Дата доступу : 12.12.2015. – Назва з титулу екрану.
282. Nacionalne konsultacije sa žrtvama i članovima porodica žrtava o inicijativi REKOM. – 25.04.2009. – Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji, Beograd. – 48 str.
283. Obrazloženja. Uz prijedlog statuta Regionalne komicije za utvrđavanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava na području nekadašnje SFRJ. – 26 ožujak 2011. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2011. – 74 str.
284. Regional Consultation on the Initiative for RECOM with Former Detention Camp Inmates and Political Prisoners. – February 19, 2010. – Dubrovnik, Croatia. – 5 p.
285. Statut Koalicije za REKOM. – 15.10.2010. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2011. – 10 str.

Організації по країнам колишньої Югославії

Боснія та Герцеговина

Документи "Дослідницького та документаційного центру" (Сараєво)

286. Bosanska knjiga mrtvih: ocjena baze podataka sažeti / Pregled Patrick Ball, Ewa Tabeau i Philip Verwimp. – Sarajevo : Istraživačko Dokumentacioni centar/Research and Documentation Center, 2007. – 4.juni. – 9 str.
287. Bosanski atlas ratnih zločina. – Sarajevo : Istraživačko Dokumentacioni centar/Research and Documentation Center, 2009. – 12 str.
288. Godišnji Izvještaji Istraživačkog dokumentacionog centra/Research and Documentation Center.– Sarajevo. 2007. –2009.
289. IDC Plan Aktivnosti (juli 2005 – juli 2008). – Septembar 2005. – Sarajevo : Istraživačko dokumentacioni centar/Research and Documentation Center. – 39 str.
290. Izvještaj Istraživačko dokumentacionog centra za period april 2004 – april 2006. – Sarajevo : Istraživačko dokumentacioni centar/Research and Documentation Center, April 2006. – 21 str.
291. Plan aktivnosti (januar 2008 – decembar 2012.). – Sarajevo : Istraživačko dokumentacioni centar/Research and Documentation Center, januar 2008– 34 str.
292. The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database (Full Report) / Patrick Ball, Ewa Tabeau and Philip Verwimp. – HiCN Research Design. – Note 5. – 17 June. – 2007. – 62 p.
293. Ubijeni i nestali hrvati Bosne i Hercegovine 1991–1995. – Godina XXVI. Posebni broj. – Sarajevo : Istraživačko dokumentacioni centar/Research and Documentation Center, kolovoz 2008. – 100 str.

Документи "Форума громадян Тузли" (Тузла)

294. Godišnji izvještaji Foruma građana Tuzle. – 2000.-2003.
295. Konačan narativni izvještaj o radu. 1.Januar – 31.Decembar 2002. – 26 str.

296. Narativni izvještaji o aktivnostima Foruma građana Tuzle za period 1.1. – 31.12.2005.-2007.

Сербія

Документи "Документаційно-інформаційного центру "Veritas" (Белград)

297. Mape pravaca kretanja izbjegličkih kolona u akciji "Oluja" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.veritas.org.rs/srpske-zrtve-rata-i-poraca-na-podrucju-hrvatske-i-bivse-rsk-1990-1998-godine/mape-pravaca-kretanja-izbjegličkih-kolona-u-hrvatskoj-akciji-oluja/>. – Дата доступу : 12.08.2015. – Назва з титулу екрану.

298. Nestali u ratu [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.veritas.org.rs/NestalaLica/>. – Дата доступу : 12.08.2015. – Назва з титулу екрану.

Документи "Жінок у чорному" (Белград)

299. Women's side of war / [edited by Lina Vušković and Zorica Trifunović; in association with Tamara Belenzada...[et. al.]; translation Mirka Janković... et.al.]. – Belgrade : Women in Black, 2009 (Novi Sad: Artprint). – 440 p.

Документи "Центру гуманітарного права" (Белград)

300. Activity Reports. Fond za humanitarno pravo. Dokumentovanje i pamcenje. 2009–2010.

301. Dokumenti o prošlosti. Operacija Bljesak. Etničko čišćenje Zapadne Slavonije maj 1995. godine. – Fond za humanitarno pravo, 1.maj 2002. – 16 str.

302. Kosovo: kako viđeno, tako rečeno. Analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo: Stanje ljudskih prava (oktobar 1998. – jun 1999. godine). – T. I. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2001. – 428 str.

303. Kosovo: kako viđeno, tako rečeno. Deo 2. Izveštaj Misije OEBS-a na Kosovu, stanje ljudskih prava, jun 1999. – oktobar 1999. godine [prevodila Duško

- Anastasijević]. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2001. – XXXIV, 209 str. – (Edicija Documenta/[Fond za humanitarno pravo, Beograd]).
304. Kosovska knjiga pamćenja. 1998–2000. – da ljudi pamte ljude [Електронний ресурс]. – Fond za humanitarno pravo, 2011. – Режим доступу : http://www.kosovskaknjigapamcenja.org/?page_id=29&lang=zh. – Дата доступу : 10.05.2013. – Назва з титулу екрану.
305. Materijalne reparacije za povrede ljudskih prava u prošlosti : praksa sudova u Republici Srbiji / [urednik Nataša Kandić]. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2011 (Beograd : Publikum). – 127 str.
306. Politički diskursi o domaćim suđenjima za ratne zločine u Srbiji, 2003–2013. Izveštaj pripremila: dr Katarina Ristić. – Fond za humanitarno pravo, 2014. – 46 str.
307. Strategija za tranzicionu pravdu u državama bivše Jugoslavije : Suočavanje s prošlošću – Postkonfliktne strategije za istinu, pravdu i pomerenje u regionu bivše Jugoslavije (Međunarodna konferencija, Fond za humanitarno pravo u suradji sa Savetom Europe. 1–2. oktobat 2004.). – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2005. – 419 str.
308. Tranzicijsna pravda o post-jugoslovenskim zemljama : Izvještaji Fonda za humanitarno pravo za 2006.–2007 godine.

Боснія та Герцеговина та Сербія

Документи "Центру ненасильницької дії" (Белград, Сараєво)

309. 20 poticaja za buđenje i promenu o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije / Uredile Helena Rill, Tamara Šmidling, Ana Bitoljanu. – Beograd–Sarajevo : Centar za nenasilnu akciju, 2007. – 306 str.
310. Ne može meni bit dobro, ako je mom susjedu loše=As unë nuk mund të ndihem mire nëse fqinji im ndihet keq=Не може мене да биде добро, ако на мојот сосед му е лошо / uredile, redaktuan, уредиле Helena Rill, Ivana Franović ; [prevod s albanskog na b/h/s, përkthyen nga gjuha shqipe në gjuhën boshnjake, kroate, serbe Edina Hasanaga-Çobaj...et al.]. – Beograd : Centar za nenasilnu akciju, 2005 (Beograd : Standard 2). – 612 str.

Хорватія

Документи "Антивоєнної кампанії Хорватії" (Загреб)

311. Antiratna kampanja 1991.–2011. Neispričana povijest. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću; Antiratna kampanja, 2011. – 233 str.
312. Arkzin. – Zagreb, 25. rujna 1991. –Nulti broj. – 16 str.
313. Arkzin. – Zagreb, 23. listopada 1991. – broj #1. – 20 str.
314. Arkzin. – Zagreb, 26. prosinca 1991. – broj #2–3. – 28 str.
315. Arkzin. – Zagreb, 12. veljače/februara 1992. – broj #4. – 28 str.
316. Arkzin. – Zagreb, 7 svibnja/maja 1992. – broj #5-6. – 36 str.
317. Dani mira. – Kumrovec, 23. i 24. kolovoza 1991. – 2 str.
318. Izvještaj sa inicijativnog sastanka "Odbora za Antiratnu kampanju". – Zagreb, 29. kolovoza 1991. – 4 s.tr
319. Obavijest o Prijedlogu statuta OARK–Hrvatska i Osnivačkoj skupštini. – 5. listopada 1991. – 1 s tr.
320. Poziv na sastanak. – 5. rujna 1991. – 2 str.
321. Poziv zabrinutim roditeljima i svim ljudima dobre volje "Spriječimo rat!". – Zagreb, 4. srpnja 1991. – 1 str.
322. Vesna Teršelič: Ne želimo biti privilegirani zato što smo rođeni kao Hrvati. Izjava o vojnoj akciji Oluja // Novi list. – 21. kolovoza 1995. – 1 str.
323. Vrata mira. Akcija duhovnih grupa Odbora Antiratne kampanje. – 1991. – 1 str.
324. Zapisnik Koordinacijskog odbora Antiratne kampanje. – 2. studenog 1991. – 2 str.
325. Zapisnik Koordinacijskog odbora Antiratne kampanje. – 26. studenog 1991. – 2 str. Bosnia and Herzegovna
326. Zapisnik Koordinacijskog odbora Antiratne kampanje. – 29. listopada 1991. – 3 str.
327. Zapisnik Odbora Antiratne kampanje. – 19. rujna 1991. – 2 str.
328. Zapisnik Odbora Antiratne kampanje. – 20. srpnja 1991. – 6 str.
329. Zapisnik Odbora Antiratne kampanje. – 28. rujna 1991. – 2 str.

330. Zapisnik Odbora Antiratne kampanje. – 18. rujna 1991. – 5 str.
331. Zapisnik Projektne grupe za politiku mira i demilitarizaciju. – 05 studenog 1991. – 2 str.

Документи "Центру за мир, ненасилля та права людини" (Осієк)

332. Godišni izveštaji Centra za Mir, nenasilje i ljudska prava Osijek za 1998.–2003.
333. Izaberim život: posljertna izgranja mira u istočnoj Hrvatskoj: izgranja demokratskog društva temeljenog na kulturi nenasilja: prikaz rane faze projekta 1998–2000 / urednica Katarina Kruhonja. – 1. izd. – Osijek : Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, 2001. – 144 str.
334. Izvešće 1992. – sjećanj 1993. – Osijek : Centar za Mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, 1993. – 205 str.
335. Izveštaj za 2005-2006. – Osijek : Centar za Mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, 2006. – 48 str.
336. Kultura mira. – Časopis Centra za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek za 2000-2002. – br.1, 3–7; 2006.-2007 – br. 10-11.
337. Kultura mira. Posebno izdanje – suočavanje s prošlošću 2005. – Osijek : Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek. – 51 str.
338. Počeli smo slušajući. Bosanska Posavina. Sažeti izveštaj 1999.–2002. Program slušanja u Kolibama. Program slušanja u zborištu. – Osijek : Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek, lipanj 2002. – 56 str. – (Izgradnja mira i zajednice. Mirovni tim Slavonski Brod).
339. Praćenje suđenja za ratne zločine. Izveštaji Centra za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek za 2005-2013.
340. Program slušanja u Berku. Studeni 1999. – Osijek : Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek, 1999. – 18 str. – (Posljertna izgradnja mira u Istočnoj Hrvatskoj 1999. – 2000.).

341. Rad s braniteljima i njihovim obiteljima. Izgradnja zajednice i mira u Općini Okučani. – Osijek : Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek; Mirovni tim – Okučani, 2003. – 18 str.

342. Tablični pregled praćenih rasprava u postupcima za ratne zločine na županijskim sudovima u Republici Hrvatskoj u razdoblju svibanj – kolovoz 2012. – 13 str.

Документи "Центру подолання минулого – Документа" (Загреб)

343. Glavni trendovi i problemi sa praćenja suđenja za ratne zločine. Izvjestajno razdoblje: siječanj – travanj 2012. Tromjesečni izvjestaj. – Zagreb : Centar za suočavanje s prošlošću – Documenta, Građanski odbor za ljudska prava; Osijek : Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek, 2012. – 9 str.

344. Gunjević Đ. Evakuiran u pakračku poljanu. Dnevničko-memoarski zapisi / Đorđe Gunjević. – Zagreb : Centar za suočavanje s prošlošću – Documenta; Kuća ljudskih prava, rujan 2010. – 128 str.

345. Izvješće o tijeku konzultacijskog procesa o instrumentima za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u post-jugoslavenskim zemljama svibanj 2006. – lipanj 2009. – Beograd : Koalicija za REKOM; Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, kolovoz 2009. 144 str.

346. Izvještaj. Pravo civilnih žrtava rata u Hrvatskoj na reparacije / Urednica Emina Bužinkić. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2014. – 84 str.

347. Moj zavičaj kroz vrijeme / Urednici Dea Marić, Marko Smokvina–Marijić. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2013. – 52 str.

348. Prava civilnih žrtava rata / Urednica Emina Bužinkić. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2014. – 38 str.

349. Pravo civilnih žrtava rata u Hrvatskoj na reparacije. Izveštaj 2013. / Urednica Emina Bužinkić. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2014. – 84 str.

350. Pregled mišljenja, prijedloga i preporuka. – srpanj-prosinac 2009. / Konzultacijski proces o Inicijativi za osnivanje REKOM. – Beograd; Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, ožujak 2010. – 128 str.
351. Priopćenje za medije povodom dvadesete obljetnice stradanja u Petrinjskom kraju. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 21.rujna 2011. – 6 str.
352. Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj / Uredila Maja Dubljević. – Zagreb : Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću, 2014. – 471 str.
353. Rad na suočavanje s prošlošću : priručnik za organizacije civilnog društva / Urednica: Emina Bužinkić. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Zagreb, 2012./2013. – 196 str.
354. Rat, dokumentiranje i pravni status žrtve / Urednik: Igor Roginek Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Kuća ljudskih prava, Zagreb, travanj 2011. 178 str.
355. Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima / Ur. Maja Dubljević. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2010. – 184 str.
356. Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj: stavovi i mišljenja aktera i javnosti u Poraću / Kruno Kardov, Dražen Lalić, Vesna Teršelič. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2010. – 176 str.

VI. Джерела особистого походження

Мемуари та щоденники

357. Бесон П. Српски дневник Патрика Бесона : 1995–1999 / Патрик Бесон; изабрао и приредио Мома Димић; превод с француског Дана Милошевић и група превозилаца. – Нови Сад : Градска библиотека : Освит, 1999. – 232 с.
358. Боснија и Герцеговина, август 2007 [Електронниј ресурс] / Страница Михаила Шараева. – Режим доступу :

<http://www.sensi.org/~misha/2007/jugoslavija/bosna2/bosnaisrbija.htm>. – Дата доступа : 15.07.2012. – Назва з титулу екрану.

359. Босния и Герцеговина, Балканы [Электронный ресурс] / Страница Михаила Шараева. – Режим доступа : <http://www.sensi.org/~misha/2007/jugoslavija/bosna1/bosna1.htm>. – Дата доступа : 15.07.2012. – Назва з титулу екрану.

360. Босния и Герцеговина, август 1999 [Электронный ресурс] / Страница Михаила Шараева. – Режим доступа : <http://www.sensi.org/~misha/2007/jugoslavija/bosna3/bosna34.htm>. – Дата доступа : 15.07.2012. – Назва з титулу екрану.

361. Булатович Л. Генерал Младич – военный преступник? [Электронный ресурс] / Лиляна Булатович; Перевод с сербского: М. Калинин, А. Карасев, В. Косик, М.Ямбаев, Ю.Зуев. – Москва : Международный фонд югославянских исследований и сотрудничества «Славянская летопись», 1998. – Режим доступа : <http://guskova.ru/center/general/>. – Дата доступа : 10.02.2011. – Назва з титулу екрану.

362. Дель Понте К. Охота: я и военные преступники / Карла дель Понте, Чак Судетич; [пер. с англ. Т.О. Новиковой, С.В. Артемова]. – М. : Эксмо, 2008. – 640 с. – (ВИП-Персоны).

363. Ельцин Б. Президентский марафон. Размышления, воспоминания, впечатления / Борис Ельцин. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2000. – 309 с.

364. Качич Х. Хорватський прорив / Хрвое Качич. – К. : Темпора, 2012. – 560 с.

365. Клинтон У.Дж. Моя жизнь / Уильям Джефферсон Клинтон; Пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 1088 с.

366. Кољевић Н. Стварање Републике Српске: дневник 1993-1995 : сећања и сведочења. Део 1 / Никола Кољевић; приредила Милица Кољевић. – Београд : Службени гласник РС (Београд : Гласник), 2008. – 744 стр. – (Библиотека Друштвена мисао).

367. Кољевић Н. Стварање Републике Српске: дневник 1993-1995 : сећања и сведочења. Део 2 / Никола Кољевић; приредила Милица Кољевић. – Београд :

Службени гласник РС (Београд : Гласник), 2008. – 466 стр. – (Библиотека Друштвена мисао).

368. Овен Д. *Balkanska odiseja / Dejvid Oven; prevod s engleskog Gordana Vučević, Duška Tomanović.* – Београд : Radio B92, 1996. – 410 стр. – (Edicija Rat i mir).

369. Олбрайт М. Госпожа госсекретарь. Мемуары / Мадлен Олбрайт; перевод с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. – 687 с.

370. Пакрац, Хорватия. Январь 1995 [Электронный ресурс] / Страница Михаила Шараева. – Режим доступа : <http://www.sensi.org/~misha/2007/jugoslavija/pakrac/pakrac2.htm>. – Дата доступа : 15.07.2012. – Назва з титулу екрану.

371. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Тэтчер Маргарет; Пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 504 с.

372. Тохман В. Ти наче камінь їла / Войцех Тохмах; Пер. з пол. А. Бондаря. – К. : Наш час, 2009. – 103 с. – (Класика світового репортажу).

373. Черногория, август 2007 [Электронный ресурс] / Страница Михаила Шараева. – Режим доступа : <http://www.sensi.org/~misha/2007/jugoslavija/varazdin/varazdin.htm>. – Дата доступа : 15.07.2012. – Назва з титулу екрану.

374. Adanić S. *Razmjene ratnih zarobljenika 1991. godine. Vrijeme hrabrosti i ponosa / Stjepan Adanić.* – Zagreb : Udruga pripadnika grupe "ORION", 2011. – 151 str.

375. Arria D.E. *Genocid u kontinuitetu: svjedočenje ambasadora Arrie / Diego Euruque Arria.* – Sarajevo : Univerzitet u Sarajevu; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011. – 97 str.

376. Bachman E. *Digital Communication via the Internet in a War Zone: Conflict Resolution and the Internet [Электронный ресурс] / Eric Bachman.* – Режим доступа : http://www.isoc.org/inet96/proceedings/h2/h2_2.htm. – Дата доступа : 11.08.2013. – Назва з титулу екрану.

377. Bell M. In Harm's way / Martin Bell. – Revised edition. – London : Penguin Books Ltd; 1996. – 336 p.
378. Bildt C. Misija mir / Carl Bildt ; prijevod s engleskog jezika Amna Ibrišagić. – Sarajevo : Zid. 1998. – 541 str.
379. Bubalo Ja. Bijeli put : uzbuđljivo putovanje dobrotvorne povorke u Novu Bilu i natrag / Jakov Bubalo. – Mostar : naklada Društva hrvatskih književnika Hercegovine : Matica hrvatska; Tomislavgrad : Naša ognjista, 1998. – 72 str.
380. Campbell G. The Road to Kosovo. A Balkan Diary / Greg Campbell. – Westview Press, 2000. – 288 p.
381. Dacić Z. Jugoslavenski ratovi 1990-1996: posmatranja jednog Srbina u Njemačkoj / Zivojin Dacić. – Sremski Karlovci – Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011. – 423 str.
382. Erceg H. Deset kovanje građana: Izveštaji o lojalnosti zlu / Heni Erceg. – Beograd : Edicija Reć, 2008. – 567 str.
383. Gessen M. In the trenches with the warriors fighting one of the nastiest information wars of the late 20th century [Електронний ресурс] / Masha Gessen // Balkans Online. – 1995. – November. – Issue 3.11. – Режим доступу : <http://www.wired.com/wired/archive/3.11/zamir.html>. – Дата доступу : 12.04.2013. – Назва з титулу екрану.
384. Goldstone J. R. For humanity : reflections of a war crimes investigator / Richard J. Goldstone. – Yale university press / Newhaven&London, 2000. – 152 p. – (Castle lectures in ethics, politics, and economics).
385. Hartmann F. Peace and Punishment: The Secret Wars of Politics and International Justice. – Flammarion, 2007. – 319 p.
386. Holbrooke R. To end a war / Richard Holbrooke. – New York : The modern library, 1999. – 410 p.
387. Hukanović R. Deseta vrata pakla : pola godine u logorima smrti Omarska i Manjaća / Rezak Hukanović. – 2. dopunjeno izd. – Sarajevo; Zagreb : Buybook, 2013. – 228 str. – (Biblioteka merorija).

388. Ivanković Ž. 700 dana opsade : sarajevski dnevnik : 1992.–1994. ; Tko je upalio mrak? : sarajevski pojmovnik / Željko Ivanković ; [piktogrami Aleksandra Nina Knežević]. – Rijeka : Ex libris d.o.o. ; Sarajevo : Synopsis, 2011. – 669 str. : ilustr. – (Izabrana djela Željka Ivankovića ; knj. 1).
389. Kesovija T. Libertas / Tereza Kesovija; [fotografije Marija Braut, B. Štajduhar, O. Suljić, M. Rilović... et.al.]. – Zagreb : Mirta, 1994. – 218 str.
390. Lang S. Dnevnik Libertas. Dubrovački ratni zapisi / Slobodan Lang. – Pegas, 1997. – 143 str.
391. Luetić A. Moj Bijeli put / Ante Luetić; [fotografije Davor Višnjčić...et.al.]. – Varaždinske Toplice : Golden Time, 1994. – 83 str. : ilustr.
392. Mesić S. Kako smo srušili Jugoslaviju : politički memoari posljednjeg predsjednika predsjedništva SFRJ / Stipe Mesić. – Zagreb : Globus Internat. 1992. – XVI, 324, [16] S III str. – (Biblioteka "Ex ungue leonem").
393. Njavro Ju. Glava dolje, ruke na leđe / Juraj Njavro. – Zagreb : Qou vadis, 1992. – 180 str.
394. Petrović M. Pitao sam albance šta žele. A oni su rekli: Republiku... Ako može / Momčilo Petrović. – Beograd : Radio B92, 1995. – 273 str. – (Edicija "Rat i Mir").
395. Petrović R. Srbija na nišanu. Ratni dnevnik komentatora "Politike" / Rodivoje Petrović. – Beograd : Štampa Čigoja, mart 2000. – 141 str.
396. Radostić V. Pakao logora Stara Gradiška 1991. godine / Vlado Radostić. – Nova Gradiška, 2012. – 382 str.
397. Ranjeni grad. Dubrovnik 1991. / Alojzije Prosoli, Slobodan Lang, Branko Čulo, Andro Vlahušić. – Osijek, 2012. – 130 str.
398. Rat u Hrvatskoj iz pera obavjestajca. Prepisi dijelova ratnog dnevnika [Електронний ресурс]. – 2009. – 246 tr. – Режим доступу : http://www.krajinaforce.com/dokumenti/rat_u_hrvatskoj_iz_pera_obavjestajca.pdf. – Дата доступу : 09.09.2014. – Назва з титулу екрану.
399. Reflections on Peacebuilding from Croatia / A Response by Goran Bozicevic. – Berghof Research Center for Constructive Conflict Management. – January 2009. – pp. 69–76.

400. Runtić D. Tako smo branili Hrvatsku / Davor Runtić. – Vinkovci – Osijek, 2012. – 599 str. – (Biblioteka Domovinski rat).
401. Smajlović S. Kad bi kosti mogle govoriti: Kazivanja o genocide i zločinama nad Bosnjacima 1992.-1995. / Salih Smajlović. – Sarajevo : Preporod, 2011. – 285 str.
402. Špičić Z. Konvoj Libertas / Zvonko Špičić. – Rijeka : Adami Špičić, 2011. – 95 str.
403. Vrkić I. Istočno od Zapada / Ivan Vrkić. – Zagreb : Interpublic, 1997. – 417 str.
404. Wilson N. The Volunteer project Pakrac. An attempt at Grassroots civilian Peacebuilding in Croatia July 1993 – March 1997 / Nick Wilson // Research Report to Department for International Development. – UK : DFIO, 8 June 2000. – 12 p.
405. Zagreb Diaries [Електронний ресурс] / [Wam Kat]. – Режим доступу : <http://wamkat.de/diarys/zd-html/>. – Дата доступу : 09.09.2014. – Назва з титулу екрану.
406. Zidrum A. Bijeli put crna zima / Anto Zidrum. – Mostar : Ziral; Vitez : HKD Napredak, 1998 (Široki Brijeg : Logotip). – 192 str. – (Ziral; knj. 113; posebno izdanje).
407. Zimmerman W. Izvori jedne katastrofe: Jugoslavija i njezini rušitelji: posljedni američki veleposlanik piše o tome što se dogodio i zašto / Warren Zimmerman; prijevod Milena Gradiška... [et.al.]. – [1.izd.]. – Zagreb : Globus International : Znanje, 1996. – 312 str.

Свідчення постраждалих, біженців, військовослужбовців

408. Бубевска А. Жената страна за призната: лични извори за кризата во Македонија 2001 / Александра Бубевска, Мируше Хоца. – Скопије : Евро-Балкан Пресс, 2006. – 198 с. – Текст мак., алб., англ.
409. Из свидетелств беженцев с территорий, находящихся в пределах административных границ Хорватии // Югославия в огне : Документы, факты, комментарии (1990-1992 гг.). – М., 1992. – Т. 1. – С. 122–124.

410. Bešlagić S. Grad i čovjek : (obraćanja, govori, intervjui, nagrade) / Selim Bešlagić. – 2. dopunjeno izd. – Tuzla : Non plus ultra, 1998. – 72 str.
411. Spasimo život : zbrinjavanje napuštenih osoba na oslobođenim područjima Republike Hrvatske [tisak] / Slobodan Lang, Branko Čulo, Bosiljko Domazet. – Zagreb : Ministarstvo rada i socijalne skrbi : Republički fond socijalne zaštite : Hrvatski Crveni križ, 1997. – 177 str.
412. Štefanac V. U logorima Manjaće i Gline : svedočenja hrvatskih branitelja / Vladimir Štefanac. – Zagreb : Consilium, 1996. – 135 str. : ilustr. – (Biblioteka Miscellanea; sv. 4).
413. Zatvori i logore za srbe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1992. –1993. (Kazivanje logoraša) / Priredio dr. Momčilo Mitrović. – Beograd, 1997. – 169 str.

VII. Періодичні видання (по країнам)

США

414. Cseri G. Letter to the editor: Resurrect Danubian confederation idea [Електронний ресурс] / Geza Cseri // Washington Times. – 2010. – June 9. – Режим доступу : <http://www.washingtontimes.com/news/2010/jun/9/resurrect-danubian-confederation-idea/>. – Дата доступу : 23.11.2012. – Назва з титулу екрану.
415. Drozdiak W. US Urged to Remove Sanctions on Yugoslavia / William Drozdiak // Washington Post. – 1999. – October 26. – P. A19.
416. Land Mines: Eliminating the Threat // Newsweek. – Issues Today Maps. – 1 p.

Хорватія

417. Bijeli put – Bosne Srebrene glas / uredio Alojzije Prosoli. – Zagreb : Akcija Bijeli put za Novu Bilu i Bosnu Srebreanu, 1994. – VIII, 144 str. : ilustr.
418. Glas iz Dubrovnika / Ur. Prof. Alojzije Prosolj. – Zagreb : Svata Glazba, 1994. – XIV, 144 str. ; illustr.
419. Nadilo B. Gradnja i rekonstrukcija Dubrovačke Zračne Luke / Branko Nadilo // Građevinar. – 2010. – br. 62 (1). – Str. 45–56.

420. Posebno izdanje Dubrovačkog vjesnika / Gl. ured. Vjera Šuman. – Dubrovnik : Dubrovački vjesnik. – 144 s.

VIII. Статистичні джерела

421. Список концентрационных лагерей для сербов в Боснии и Герцеговине // Югославия в огне : Документы, факты, комментарии (1990–92 гг.). – Т.1. – М., 1992. – С. 167.

422. Etnička obilježja stanovništva rezultati za republiku i po opštinama 1991. / Popis stanovništva, domaćinstva i stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. – Republika Bosna i Hercegovina. – Sarajevo : Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, oktobar/listopad 1993. godine. – 30 str.

423. Kratki osvrt na Popise od drugog svjetskog rata pa na ovamo [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fzs.ba/popis.htm#_POPIS_STANOVNIŠTVA_1991_I_STARIJI. – Дата доступу : 13.07.2013. – Назва з титулу екрану.

424. Nacionalni sastav stanovništva 1991. Rezultati za republiku i po opštinama 1991., oljoprivrednih gazdinstava 1991. – Republika Bosna i Hercegovina. – Sarajevo : Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, december/prosinac 1993. godine. – 132 str.

425. Pregled obnove krovova po godinama Dubrovnik ovamo [Електронний ресурс] / Zavod za obnovu Dubrovnika. – Режим доступу : http://www.zod.hr/data2010/1295958536_105_mala_pregled_obnove_krovova_po_godinama.pdf. – Дата доступу : 12.09.2012. – Назва з титулу екрану.

426. Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of a "safe" area. – Netherlands Institute for War Documentation (NIOD), 10 April 2002. – 3875 p.

427. Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti, po popisima 1961–1991 / SFRJ. – 1 str.

428. Stanovništvo. Uperedno podaci 1971, 1981 i 1991 // Popis stanovništva, domaćinstva i stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. – Bosna i Hercegovina.

Federacija Bosne i Hercegovine. – Sarajevo : Zavod za statistiku, april/travanj 1998. – 148 str.

IX. Зображальні джерела

Картографічні джерела

429. Banja Luka. UTM GRID/WGS 84 DATUM. GEOG_R1R_001/1. – IMG, March 1999. – 1 p.
430. Bijelina region. UTM GRID/WGS 84 DATUM. GEOG_R3R_001/1. – IMG, March 1999. – 1 p.
431. Bosnia and Herzegovina. Assessment of war – Damaged Residential Building. UTM GRID/WGS 84 DATUM. HOUS_D0002/1. – IMG : Housng Sector Task Force, July 1999. – 1 p.
432. Bosnia and Herzegovina. Municipalities. UTM GRID/WGS 84 DATUM. MILY_E001/1. – IMG, 2002. – 1 p.
433. Interactive Map [Електронний ресурс] / ICTY. – Режим доступу : <http://icty.org/sid/10913>. – Дата доступу : 10.10.2014. – Назва з титулу екрану.
434. Republic of Serbia. Demographic Data. Enhancement of Mier And Governmental Institutions Information System – 1st Phase. – Swedish International Development Cooperation Agency; International Management Group, November 2002. – 1 p.
435. Republic of Serbia. Districts. Enhancement of Mier and Governmental Institutions Information System – 1st Phase. – Swedish International Development Cooperation Agency; International Management Group, November 2002. – 1 p.
436. Republic of Serbia. Educational Facilities. Enhancement of Mier And Governmental Institutions Information System – 1st Phase. – Swedish International Development Cooperation Agency; International Management Group, November 2002. – 1 p.
437. Republic of Serbia. Municipalities Population (Excluding Kosovo for 2002 year). Enhancement of Mier And Governmental Institutions Information System –

- 1st Phase. – Swedish International Development Cooperation Agency; International Management Group, November 2002. – 1 p.
438. Republic of Serbia. Number of Citizens (Primary Data 2002). Enhancement of Mier And Governmental Institutions Information System – 1st Phase. – Swedish International Development Cooperation Agency; International Management Group, November 2002. – 1 p.
439. Republic of Serbia. Rivers and Lakes. Enhancement of Mier And Governmental Institutions Information System – 1st Phase. – Swedish International Development Cooperation Agency; International Management Group, November 2002. – 1 p.
440. Sokolac region. UTM GRID/WGS 84 DATUM. GEOG_R5R_001/1 – IMG, March 1999.– 1 p.
441. Srbinje region. UTM GRID/WGS 84 DATUM. March 99.GEOG_R6R_001/1. – IMG. – 1 p.
442. Transmission network (Oct. 2000 Situation). UTM GRID/WGS 84 DATUM.. EGEN_C034/2 – IMG, November .2000. – 1 p.
443. Transmission network (prewar). UTM GRID/WGS 84 DATUM. EGEN_C032/2 – IMG, January 2000. – 1 p.
444. Trebinje region. UTM GRID/WGS 84 DATUM. GEOG_R7R_001/2 – IMG, March 1999. – 1 p.
445. Vlasenica region. UTM GRID/WGS 84 DATUM. GEOG_R4R_001/2 – IMG, March 1999. – 1 p.
446. Water infrastructure. UTM GRID/WGS 84 DATUM. WATR_A007/2 – IMG, 2000. – 1 p.

Кінодокументи

447. Vijeli put [Електронний ресурс] / Slobodan Lang // Ratni video zapisi iz rata u BiH. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=nj3k8pf0nbk>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.
448. Vijeli put 2 [Електронний ресурс] / Slobodan Lang // Ratni video zapisi iz rata u BiH. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=9uqs-citbg0&feature=related>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.
449. Crimes before the ICTY: Prijedor [Електронний ресурс] / The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. – Режим доступу : <http://www.icty.org/en/sid/11341>. – Дата доступу : 10.02.2015. – Назва з титулу екрану.
450. Konvoj Libertas. – Hrvatska, 2010.
451. Rat za Dubrovnik / Snežana Rakonjac. – Crna Gora, 2010.
452. Sarajevo: A Street Under Siege. – Bosnia and Herzegovina, 1993.
453. Serbian Attack On Dubrovnik (December 1991). – Hrvatska, 1991.
454. The Siege of Sarajevo : Eyewitness Account of Unspeakable Horrors & Destruction. – Bosnian War. – Bosnia and Herzegovina, 1993.
455. Vukovar. Grad pod opsadom (cijeli dokumentarac). – Srbija, 2006.

Фотодокументи

456. Ortiz E. Broken Lights of Yugoslavia / Photographs by Emmanuel Ortiz / Ex-Yugoslavia. – Permanent Collection / War Photo Limited. – Exhibition Centre of War and Conflict Photography. – Dubrovnik, Croatia.
457. Posljednje slike – Dubrovnik, 6.XII.1991 / Pavo Urban / Museum of Modern and Contemporary Art / Umjetnička galerija Dubrovnik. – Dubrovnik, Hrvatska.

X. Матеріали музейних експозицій

458. Izložba "Domovinski rat. 2011." (2011), Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, Hrvatska.

459. Izložba "Dubrovnik u Domovinskom ratu 1991.-1995." (05.08.2008 – 31.12.2013), Dubrovački muzej, Tvrđava Imperial, Srđ, Dubrovnik, Hrvatska.
460. Izložba "Zagrebačka ratna 1991. – deset ratnih svjedočanstva" (15.09. – 16.11.2011.), Muzej grada Zagreba, Gornji grad, Zagreb, Hrvatska.
461. Izložba "Jugoslavija: od početka do kraja" (01.12.2012 – 17.03.2013.), Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, Srbija.
462. Stalna postavka "Srebrenica", Galerija 11/07/95, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Література

XI. Монографії, брошури, збірки, статті

463. Ануфриев Н.И. Деятельность гражданской полиции ООН на территории бывшей Югославии (организационно-управленческие и социально-психологические аспекты) / Н.И. Ануфриев, Л.Ф. Шестопалова, Г.А. Свислоцкий, А.А. Телечкин. – К. : Пресса Украины, 1999. – 192 с.
464. Барышев А.П. Разрушение Югославии и ООН / А. Барышев. – М. : Общество дружбы и развития сотрудничества с зарубежными странами, 2007. – 135 с.
465. Бенчева К. Роль этнорелигиозных противоречий в Боснийском кризисе в 90-е гг. XX в. [Электронный ресурс] / К. Бенчева // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 4. – Режим доступа : http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=202&Itemid=49. – Дата доступа: 23.05.2012. – Назва з титулу екрану.
466. Боден Ж. Европа Лудана или разбијање Југославије / Жерар Боден; предговор Мишел Жарку; Прев. Мирјана Паруновић, Лубинка Милановић. – Београд : Удружење издавача и књижара Југославије, 1993. – 365 с.
467. Валецкий О.В. Гуманитарное разминирование в бывшей Югославии (Humanitarian mine clearing in former Yugoslavia). – Часть 1 [Электронный ресурс] / О.В.Валецкий // Анатомия армии. – Режим доступа :

- <http://army.armor.kiev.ua/engeneer/razminir-ov.shtml>. – Дата доступу : 20.07.2013.
– Назва з титулу екрану.
468. Васильева Н. Балканский тупик ?.. (Историческая судьба Югославии в XX в.) / Н. Васильева, В. Гаврилов. – М. : Гея итэрум, 2000. – 480 с.
469. Вулевич М. Боснія і Герцеговина: історія становлення миру і розвиток державності на сучасному етапі / Вулевич М. // Право України. – 1998. – № 4. – С. 100–106.
470. Вучинић М.М. Грађански рат у Хрватској: 1991-1995 / Михајло М. Вучинић. – 2-го измењено и допуњено издање. – Београд : Удружење Срба из Крајине и Хрватске : Српско културно друштво "Зора", 2005. – 120 с.
471. Галач А. Наслідки гуманітарної інтервенції НАТО в Косово – незалежність від сербів... і без сербів / А. Галач // Народна армія. – 1999. – 7 грудня. – С. 7.
472. Гончар Б. М. Миротворчі операції НАТО на Балканах контексті стратегічної ситуації в Європі 90-х років XX століття / Гончар Б.М., Орлик В.В. // Вісник Київського Національного Університету ім. Т. Шевченка. – 2003. – №69 (№68–70). – С.92–95.
473. Гуськова Е.Ю. Последствия международных санкций для Югославии / Е.Ю. Гуськова // Страны Центральной и Восточной Европы на пороге XXI века— М. : Инион, 1999. – С.108–124
474. Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990–2000) / Е.Ю. Гуськова. – М. : Русское право / Русский национальный фонд, 2001. – 720 с.
475. Двойные стандарты в защите прав человека: казус профессора Шешеля: сб. стат. / Сост. Филимонова А.И. – М. : "Фонд исторической перспективы", 2009. – 384 с.
476. Долечек Р. Оптужујем Европску унију, НАТО и Америку / Рајко Долечек. – Београд : Ривел, 1998. – 81 с. – (Библиотека Ривелова издања).

477. Изакович З. Политические и этнорелигиозные аспекты югославского конфликта / З. Изакович // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 71–77.
478. Коноваленко Т.В. Співпраця ООН-НАТО-ОБСЄ-ЄС у врегулюванні югославської кризи / Коноваленко Т.В. // Актуальні проблеми міжнародних відносин : Збірник наук. праць. – Вип. 77. – Ч. I (у двох частинах). – К. : Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2008. – С. 72–79.
479. Косово: международные аспекты кризиса / Под ред. Д. Тренина и Е. Степановой; Моск. центр Карнеги. – М. : Гендальф, 1999 – 309 с.
480. Лапшин А.Е. Распад Югославии: внутренние и международные аспекты балканской проблемы / А.Е. Лапшин. – Одесса : АстроПринт, 1999. – 36 с.
481. Лапшин А.Е. Политические итоги конфликта в бывшей Югославии (1991–1995) / А.Е. Лапшин. – Одесса : АстроПринт, 1999. – 32 с.
482. Локленд Дж. Пародия на правосудие: Гаагский трибунал против Слободана Милошевича / Джон Локленд; перевод с англ. С.А. Мишина. – М. : Русская панорама, 2009. – 184 с. – (Серия «Вызовы XXI века»).
483. Маначинский А.Я. Югославия: приговор вынесен / А. Маначинский. – К. : Изд. Дом «Румб», 2005. – 288 с. – (Необъявленные войны).
484. Матвеев Ю.М. Гаагський трибунал і процес над С. Мілошевичем: погляд на проблему / Матвеев Ю.М. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського : Збірник наук. Праць. – Вип. 21. – Історичні науки. – Миколаїв : МДУ, 2008. – С. 205–218.
485. Международный трибунал по бывшей Югославии: Деятельность, результаты, эффективность. Материалы Международной научной конференции (Москва, 22–23 апреля 2009 г.) / Отв. ред. Е.Ю. Гуськова. — М. : Индрик, 2012. – 544 с.
486. Михайлов Н. Сотрудничество МТБЮ с государствами и международными организациями [Электронный ресурс] / Н. Михайлов // Обозреватель-Observer. – 2004. – № 9–10 (176–177). – Режим доступа :

- http://www.rau.su/observer/N9-10_2004/9-10_10.HTM. – Дата доступу : 01.02.2008. – Назва з титулу екрану.
487. Мурадов Б. Югославия и Чечня: двойные стандарты западной пропаганды /Борис Мурадов // Аргументы и факты. Украина. – 1999. – № 45. – С. 10.
488. Нагірний М. Русини й українці Хорватії під владою Сербської Країни / Микола Нагірний // Українознавчий альманах. – 2011. – Вип. 5. – С. 240–244.
489. Нагірний М.З. Становлення та розвиток Республіки Хорватія: державно-політичний аспект / М.З. Нагірний. – Нововолинськ : Мінотавр, 2008. – 184 с.
490. Опалић П. Могући психо(пато)лошки корени сукоба између Срба и Хрвата / Петар Опалић // Зборник о Србима у Хрватској / Уредник Василије Крестић. – Т. 4. – Београд : САНУ, 1999. – С. 193–209.
491. Павлюк Т. Еволюція політики ЄС щодо країн Західних Балкан / Т. Павлюк // Слов'янський вісник. – 2011. – Вип. 12. – С. 224-229.
492. Пандуревић В. Рат у Босни и Херцеговини и паравојне формације / Винко Пандуревић. – Београд : Издавачки графички атеље (ИГА) "М", 2004. – 134 с. – (Документ).
493. Прикетт А. Наконец-то дома. Надежда на будущее в Хорватии / Айвор Прикетт // Журнал "ОБСЕ". – 2006. – декабрь. – С. 22–25.
494. Робертсон Дж. Боснія й Герцеговина: п'ять років після створення ІФОР [Електронний ресурс] / Джордж Робертсон // Дзеркало тижня. – 2000. – 23–29 грудня. – № 50 (323). – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1600/29830/>. – Дата доступу : 12.03.2013. – Назва з титулу екрану.
495. Романенко С. Когда и как возникли босняки-мусульмане [Электронный ресурс] / С. Романенко // Форум славянских культур. – Режим доступу : <http://www.sklaviny.ru/proekty/slavyane/roma0309.php>. – Дата доступу : 15.05.2011. – Назва з титулу екрану.
496. Руда В. Європейський досвід урегулювання криз: на матеріалі конфлікту в Боснії і Герцеговині (1991–1995 рр.) / Вікторія Руда // Схід. – 2010. – № 2 (102). – С. 97–105.

497. Саарилуома К. Операция "Союзническая сила": пример гуманитарной интервенции? / Катарина Саарилуома; Консорциум "Партнерство ради мира" Воен. акад. и ин-тов по изучению вопросов безопасности. – Garmisch-Partenkirchen, 2004. – XIII, 151 с.
498. Сагай І. Співпраця Союзної Республіки Югославія (Сербія і Чорногорія) з Міжнародним трибуналом у Гаазі / Сагай І. // Вісник Львівського університету. – Серія Міжнародні відносини. – Вип. 19. – 2007. – С. 44–56.
499. Саган Г. Особливості національних рухів в Югославії у 60–80-ті рр. ХХ ст. / Г. Саган // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 16. – К., 2008. – С. 484–501.
500. Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті : громадські та культурні зв'язки з Україною / Галина Василівна Саган. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 568 с.
501. Сафонова А. "Крепость-Европа": проблема югославских беженцев в иммиграционной политике ЕвроСоюза в 1992–1997 гг. [Электронный ресурс] / А. Сафонова. – 2007. – Режим доступа : <http://www.historichka.spb.ru/works/krepost/#1.1>. – Дата доступа : 12.05.2009. – Назва з титулу екрану.
502. Симић П. Пут у Рамбује. Косовска криза 1995–2000 / Предраг Симић. – Београд : НЕА, 2000. – 365 с.
503. Скворцов А. Косово и Метохия: можно ли защитить права человека посредством насилия? [Электронный ресурс] / А. Скворцов. – Режим доступа : http://www.rummuseum.ru/lib_s/kosovo00.php. – Дата доступа : 21.04.2009. – Назва з титулу екрану.
504. Смирнова Н. Албанский пьемонт / Н. Смирнова // Новое время. – 1999. – № 22. – С. 20–21.
505. Стрельчук Н. Конфлікт 2001 р. у Македонії та роль НАТО і ЄС у його вирішенні / Н. Стрельчук // Історична панорама : Зб. наук. статей Чернівецького національного університету. Серія Історія. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 3. – С. 89–103.

506. Фрейдзон В.И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.) / В.И. Фрейдзон. – СПб. : Алетейя, 2001. – 318 с. – (Славянская библиотека. Bibliotheca slavica).
507. Хинкова С. Югославский случай. Этнические конфликты в Югоизточна Европа / Соня Хинкова. – София : Издателска къща, 1998. – 182 с.
508. Чиркович С.М. История сербов / Сима М. Чиркович; Пер. с сербскохорв. – М. : Издательство "Весь мир", 2009. – 448 с. – (Национальная история).
509. Чорній В. Боснія і Герцеговина: з історії етносів і релігій / В. Чорній // Людина і світ. – 2001. – № 7. – С. 45–51.
510. Шарый А. Трибунал. Хроника незаконченной войны / Андрей Шарый. – М. : Права человека, 2003 – 220 с., илл. Р. Хавива.
511. Яровий В.І. Историчні передумови етнополітичного конфлікту в Косово та Метохії / В.І. Яровий // Вісник Київського славистичного університету. – Вип. 15. – К. : КСУ, 2004. – С. 197–215.
512. A Brief History of the Volunteers Project Pakrac. – Zagreb : Volonterski centar Zagreb, October 1996. – 11 p.
513. Ajami F. The Mark of Bosnia. Boutros-Ghali's of Indifference / Found Ajami // Foreign Affairs. – 1996. – Vol. 75. – № 6. – May/June. – pp. 162–164.
514. Askin D.K. Omarska Camp, Bosnia – Broken Promises of Never Again [Електронний ресурс] / Kelly D. Askin // Human Rights. – 2003. – Number 30. – P. 12. – Режим доступу : [http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/huri30&div=10&id=&page=.](http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/huri30&div=10&id=&page=) – Дата доступу : 12.10.2014. – Назва з титулу екрану.
515. Banac I. The national question in Yugoslavia. Origins, History, Politics / Ivo Banac // G – Reference, Information and Interdisciplinary Subjects Series. Slavic studies, history, political science. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 1988. – 452 p.
516. Barić N. Je li 1995. godine Hrvatska počinila "etničko čišćenje" Srba? / Nikica Barić // Časopis za suvremenu povijest. – 2004. – God. 36. – br. 2. – Str. 441–461.

517. Bass G.F. Milosevic in the Hague / Gary F. Bass // Foreign Affairs. – 2003. – Vol. 82. – № 3. – May/June. – pp. 82–96.
518. Bilić B. "Movementising" the Marginal. Recruitment to the Anti-War Campaign of Croatia / Bojan Bilić // Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku. – 2012. – 49/1. — Str. 41–59.
519. Bilić B. (Post-)Yugoslav anti-war engagement: a research topic awaiting attention / Bojan Bilić // Filozofija i društvo. – 2011. – № 4. – Str. 83–107.
520. Boyadjieva N. Diplomacy, international intervention and postwar reconstruction: interactions between states, international organizations and local authorities in the implementation of the Dayton accords for Bosnia and Herzegovina / Nadia Boyadjieva and Kostadin Grozev // Diplomacy, International Intervention and Post-War Reconstruction. – pp. 331–350.
521. Boyadjieva N. NATO on the Balkans: Patterns of peace-keeping in the post-cold war era (the cases of Bosnia and Herzegovina and Kosovo) / Nadia Boyadjieva / Final Report // NATO/EAPC Research Fellowship 2001–2003. – Sofia, 2003. – June. – 69 p.
522. Božičević G. Antiratni čin prkosa [Електронний ресурс] / Goran Božičević // H-Alter. – 2010. – 05.07. – Режим доступу : <http://m.h-alter.org/vijesti/ljudska-prava/antiratni-cin-prkosa>. – Дата доступу : 11.10.2012. – Назва з титулу екрану.
523. Campaign for the regional truth commission in the former Yugoslavia [Електронний ресурс] / Interview by Murat Çelikkan. – 11 October 2012. – Режим доступу : <http://www.hakikatadalethafiza.org/duyuru.aspx?NewsId=85&LngID=5>. – Дата доступу : 10.03.2013. – Назва з титулу екрану.
524. Campbell D. Atrocity, memory, photography : imaging the concentration camps of Bosnia – the case of ITN versus Living Marxism, Part / David Campbell // Journal of Human Rights. – 2002. – Vol. 1. – March. – pp. 1–33.
525. Campbell D. Atrocity, memory, photography : imaging the concentration camps of Bosnia – the case of ITN versus Living Marxism, Part 2 / David Campbell // Journal of Human Rights. – 2002. – № 2. – June. – pp. 143–172.

526. Crimes of War. What the Public Should Know [Електронний ресурс] / Ed. By Roy Gutman and David Rieff. – New York – London : W.W. Norton & Company, 1999. – Режим доступу : <http://www.crimesofwar.org/>. – Дата доступу : 15.09.2013. – Назва з титулу екрану.
527. Cvetković V.N. Strah i poniženje (Jugoslavenski rat i izbeglice u Srbiji: 1991.–1997.) / Vladimir N. Cvetković. – Beograd : Institut za evropske studije, 1998. – 216 str. – (Studije i monografije).
528. Dvornik S. Akteri bez društva. Uloga civilnih aktera u postkomunističkim promjenama / Srđan Dvornik. – Fraktura Heinrich Bull Stiftung, 2009. – 264 str.
529. Fejtö F. The Yugoslavist idea / François Fejtö // Journal à Plusieurs Voix. – 1988.– Vol. 1–2. – Autumn. – pp. 66–84.
530. Findlay T. The Use of Force in UN Peace Operations / Trevor Findlay. – SIPRI; Oxford University Press, 2002. – 486 p.
531. Gaffney C. First Regional Truth Commission Runs Into Doubts [Електронний ресурс] / By Conor Gaffney and Aida Alic // BalkanInsight; ICTJ in the News. – 2008. – August 5, – Режим доступу: <http://www.ictj.org/en/news/coverage/article/1904.html>. – Дата доступу : 10.03.2013. – Назва з титулу екрану.
532. Hagan J. Justice in the Balkans: Prosecuting War Crimes in the Hague Tribunal / J. Hagan. – University of Chicago Press, 2003 – 304p.
533. Hamill Cupek M. Konferencija o miru u Jugoslaviji: raspad Jugoslavenske federacije (1991.-1992.) / Mirijana Cupek Hamill. – Zagreb : Leykam international, d.o.o., 2008. – 155 str.
534. Hazan P. Justice in a Time of War: The True Story Behind the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia / P. Hazan. – College Station : Texas A & M University Press, 2004. – 248 p.
535. Ilic D. The Yugoslav truth and reconciliation commission. Overcoming cognitive blocks [Електронний ресурс] / Dejan Ilic. – Режим доступу : <http://www.eurozine.com/articles/2004-04-23-ilic-en.html>. – Дата доступу : 10.03.2013. – Назва з титулу екрану.

536. Innocence and experience – the Volunteer project Pakrac, Grassroots Peacebuilding in Croatia, 1993–1997 // CCTS. –2001. – № 12. – Spring. – 10 p.
537. Izbeglice: međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica. – Beograd : Međunarodna politika : Službeni list SRJ : Pravni fakultet : Fakultet političkih nauka : Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1998. – 438 str.
538. Jahn G. NATO, Serbs expand Kosovo campaigns / George Jahn // Laredo Morning Times. – 1999. – April 1. – P. 10A.
539. Jones L. Then they started shooting. Growing up in wartime Bosnia / Lynne Jones. – Cambridge, Massachusetts and London; Harvard University Press, 2004. – 326 p.
540. Jordan J. Jessica. Procjena utjecaja, naučene. Lekcije i preporuke. Izgradnja demokratskog društva temeljenog na kulturu nenasilja / Jessica J. Jordan. – Osijek : Centar za mir, nenasilje i ljudska prava; Zagreb : Društvo za psihološku pomoć, listopad 2000. – 138 str.
541. Kelava M. Antiratna kampanja Hrvatske – 15 godina poslije [Електронний ресурс] / Marina Kelava. – 2006. – 24.04. – Режим доступу : <http://m.h-alter.org/vijesti/hrvatska/antiratna-kampanja-hrvatske-15-godina-poslije>. – Дата доступу : 10.08.2013. – Назва з титулу екрану.
542. Kerr R. The International Tribunal for the Former Yugoslavia: An Exercise in Law, Politics and Diplomacy / R. Kerr. – Oxford University Press, 2004. – 256 p.
543. Klemenčić M. The former Yugoslavia's diverse peoples: a reference sourcebook / Klemenčić M., Zagar M. – Santa Barbara, CA, Derver, CO and Oxford; ABC – Clio, 2004. – 426 p. – (Series: Ethnic diversity within nations).
544. Kraljevic R. Djeca bez pratnje. Stranci državejani u Republici Hrvatskoj / Radojka Kraljevic, Lovorka Marinović, Branka Živković Žigante. – Zagreb : UNHCR, 2011. – 35 str.
545. Lampe J.R. Yugoslavia as History: Twice There Was a Country / John R. Lampe. – 2nd ed. – New York : Cambridge University Press, 2000. – 487 p.

546. Meron Th. The Case for war crimes Trials in Yugoslavia / Theodor Meron // Foreign Affairs. – 1993.– Vol. 72. – № 3. – Summer – pp. 122–135.
547. Mesić M. Održivost manjskog povratka u Hrvatskoj / Milan Mesić, Dragan Bagić. – Zagreb : UNCHR, 2007. – 105 str.
548. Mobilizacija i razvoj zajednica: akcijsko istraživanje u Hrvatskoj / <autori Paul Stubbs ... <et al.> ; prevoditeljice Jasmina Papa ... <et al.> ; uredile Marina Škrabalo, Nives Miošić-Lisjak, Jasmina Papa>. – Zagreb : MAP Savjetovanja, 2006. – 296 str.
549. Mooney E.D. Presence, ergo protection ? UNPROFOR, UNHCR and the ICRC in Croatia and Bosnia and Herzegovina / Erin D. Mooney // International Journal of Refugee Law. – 1995. – Vol. 7. – Issue 3. – pp. 407–435.
550. Murray-Miller G. Beyond tragedy: NATO's intervention in the former Yugoslavia / Gavin Murray-Miller // University of Virginia Hindsight. – 2007. – vol. 1. – Spring.– 22 p.
551. Pejic Je. The Yugoslav Truth and Reconciliation Commission: A Shaky Start / Jelena Pejic // Fordham International Law Journal. – 2001. – Volume 25. – Issue 1. – Article 1. – pp. 1–22.
552. Peric S. Anti-Croatian Activities of International Non-Governmental Organizations [Електронний ресурс] / Stjepan Peric // Vjesnik. – 1996. – May 17. – Режим доступу : <http://www.ex-yupress.com/vjesnik/vjesnik8.html>. – Дата доступу : 17.11.2013. – Назва з титулу екрану.
553. Pugh M. The UNHCR as Lead Agency in the Former Yugoslavia / Michael Pugh, S. Alex Cunliffe // The Journal of Humanitarian Assistance. – 1996. – April 1. – Режим доступу : <http://sites.tufts.edu/jha/archives/99>. – Дата доступу : 16.11.2012. – Назва з титулу екрану.
554. Rathgeber C. Truth and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina / Corene Rathgeber. – M.A. Paper presented to obtain the degree of Master in European Criminology. – Belgium : Katholieke Universitet Leuven, 2000. – 56 p.

555. Reka B. UNMIK as international governance in post-war Kosova: NATO's Intervention, UN Administration and Kosovar Aspirations / Blerim Reka. – Tiranë; Pristina : Logos-a, 2003. – 386 p.
556. Ripiloski S. Conflict in Macedonia: exploring a paradox in the former Yugoslavia / by Sasho Ripiloski. – Boulder, CO : First Forum, 2011. – 298 p.
557. Scharf M.P. Cherif Bassiouni and the 780 Commission: The Gateway to the Era of Accountability / Michael P. Scharf // An occasional paper of the Frederick K. Cox International Law Center. – 2006. – October. – 16 p.
558. Sejfića I. Nevladin sektor u BiH između tradicije i tranzicijske stvarnosti: Prilog razmatranjima uloge civilnog društva u procesima demokratske transformacije u BiH / Ismet Sejfića // Tranzicija. – 2009. – Vol. 10. – № 21–22. – Travanj. – Str. 27–47.
559. Singleton F. A short history of the Yugoslav peoples / Fred Singleton. – Cambridge University Press, 1985. – 324 p.
560. Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju / priredio Nebojša Popov. – Beograd. – Žrenjanin : Republika : Vikom grafiks : Građanska čitaonica, 1996. – XVII, 848 str.
561. Stephen C. Judgement Day: The Trial of Slobodan Milosevic / Chris Stephen. – Atlantic Monthly Press, 2005. – 272 p.
562. Stover E. My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Ethnic Cleansing / Editors Stover E., Weinstein Harvey M. – New York : Cambridge University Press, 2004. – 370 p.
563. Svarm F. Celebic Camp [Електронний ресурс] / F. Svarm // Vreme. — 1996. 3rd of March. – Режим доступу : www.ex-yupress.com/vreme/vreme17.html. – Дата доступу : 15.08.2013. – Назва з титулу екрану.
564. Tanner S. The mass crimes in the former Yugoslavia: participation, punishment and prevention? / Tanner Samuel // International Review of Red Cross. – 2008. – Vol. 90. – Number 870. – June. – pp. 273–287.
565. The Srebrenica Massacre: Evidence, Context, Politics / Editor Edward S. Herman. – Alphabet Soup, 2011. – 304 p.

566. Vulliamy E. Middle Managers of Genocide [Електронний ресурс] / Ed Vulliamy // The Nation. — 1996. — 10th of June. — Режим доступу : www.Burnsdle.demon.co.uk/bosnia/Vulliamy.html. — Дата доступу : 15.08.2013. — Назва з титулу екрану.
567. Vulliamy E. Shame of camp Omarska / Ed Vulliamy // The Guardian. — 1992. — 7th August. — Режим доступу : <http://www.theguardian.com/world/1992/aug/07/warcrimes.edvulliamy>. — Дата доступу : 15.08.2013. — Назва з титулу екрану.
568. Warrick Th.S. Investigation by the United Nations Commission of Experts into the Destruction of Cultural Property [Електронний ресурс] / Thomas S. Warrick. — Режим доступу : <http://www.kakarigi.net/manu/ceip5.htm>. — Дата доступу : 15.08.2013. — Назва з титулу екрану.
569. Young K. UNHCR and ICRC in the former Yugoslavia: Bosnia-Herzegovina / Kirsten Young // IRRC. — 2001. — Vol. 83 — № 843. — September. — pp. 781–805.
570. Zamir: Peace network in the war zone [Електронний ресурс] / by Ivo Skoric. — Режим доступу : <http://www.desk.nl/~nettime/zkp/zamir.txt>. — Дата доступу : 15.08.2013. — Назва з титулу екрану.

ХІІ. Дисертації та автореферати дисертацій

571. Александров Н.В. Международное сотрудничество в урегулировании внутренних конфликтов (опыт миротворчества в Югославии) : дисс... кандидата полит. наук : 23.00.04 / Александров Николай Викторович / Дипломатическая академия МИД РФ. — М., 2002. — 133 с.
572. Балдинюк О.В. Гуманітарна діяльність ООН у контексті врегулювання збройних конфліктів (1999–2000 рр.) : дис... кандидата політ. наук : 23.00.04 / Балдинюк Олександр Васильович / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Інститут міжнародних відносин. — К., 2000. — 222 с.
573. Безрученко В.І. Політика міжнародного співтовариства по врегулюванню конфлікту в Боснії і Герцеговині (1992-1995 рр.) : дис... кандидата політ. наук :

- 23.00.04 / Безрученко Віктор Іванович / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – К., 2005. – 231 с.
574. Березин А.В. Политика Европейского союза на начальном этапе югославского кризиса (1990–1992 гг.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. политич. наук : 23.00.04. "Политические проблемы международных отношений и глобального развития (политические науки)" / Березин Алексей Владимирович. – М., 2009. – 25 с.
575. Гелетій М.М. Балканська криза (1990–2005 рр.) в контексті геополітичних трансформацій в Європі : дис... канд. політ. наук : 23.00.04 / Гелетій Марія Михайлівна / НАН України. Інститут світової економіки та міжнародних відносин. – К., 2008. – 198 с.
576. Гросс Е.Н. ФРГ и Балканский кризис на рубеже XX-XXI вв. : дисс... канд. ист. наук : 07.00.03 / Гросс Екатерина Николаевна. – Тула, 2007. – 202 с.
577. Гуменюк А.Г. Роль ООН у врегулюванні конфліктів на терені колишньої Югославії (перша половина 90-х рр.) : дис... канд. політ. наук : 23.00.04 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – К., 2000. – 204 с.
578. Ковач М. Сравнительный анализ деятельности международных организаций в конфликтах в Косово и Македонии : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. политич. наук : спец. 23.00.04. "Политические проблемы международных отношений и глобального развития (политические науки)" / Ковач Мария. – М., 2009. – 33 с.
579. Лапшин О.Є. Конфлікт у колишній Югославії 1991–95 р.р. в загальноєвропейській політиці США : дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Лапшин Олексій Євгенович / Одеський Державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – 150 с.
580. Новиков С.С. Деятельность миротворческих миссий ООН, ОБСЕ и Российской Федерации в разрешении конфликтов на территории бывшей Югославии : автореф. диссертации на соискание ученой степени д-ра истор.

наук : спец. 07.00.03 "Всеобщая история" (новая и новейшая история)" / Новиков Сергей Степанович. – Владимир, 2011. – 48 с.

581. Новиков С.С. Миротворческие миссии ООН на Балканах в 1991-1998 гг. : дисс... канд. истор. наук : 07.00.03 / Новиков Сергей Степанович / Владимирський державний педагогічний університет. – Владимир, 2003. – 199 с.

582. Шилова А.В. Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті роки ХХ ст.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / Шилова Алла Василівна / НАН України. Інститут історії України. – К., 1998. – 241 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Міжнародні організації, задіяні у подоланні наслідків воєнних злочинів у країнах колишньої Югославії
(за видами членства та компетенцією)¹**

Вид членства	Компетенція	Характер роботи	Назва організації
1	2	3	4
Міжурядові	універсальні	постійні	Європейський Союз. Організація Об'єднаних Націй.
		тимчасові	Комісія експертів ООН; Контактні групи для Боснії і Герцеговини та Косово; Міжнародна конференція по колишній Югославії під егідою ЄС і ООН; Моніторингові місії до зон військових дій.
	спеціальні	гуманітарні	Всесвітня організація охорони здоров'я; Всесвітня продовольча програма; Міжнародна організація міграції; Міжнародна організація праці; Програма розвитку ООН; Управління Верховного комісара ООН у справах біженців; Організація ООН з питань освіти, науки і культури; Дитячий фонд ООН; Центр ООН з координації діяльності, пов'язаної з розмінуванням; Служба ООН з питань діяльності, пов'язаної із розмінуванням; Продовольча та сільськогосподарська організація.
	військово-політичні	Західноєвропейський Союз; Північноатлантичний альянс; Управління Верховного представника ЄС–ООН; Місія ООН у справах Тимчасової адміністрації в Косово; Місія ООН з відновлення довіри;	

Продовження таблиці. Додаток А

1	2	3	4
			Тимчасова адміністрація ООН по Східній Славонії, Західного Срема та Бараньї; Місія ООН на Превлакському півострові; Сили виконання мирної угоди; Сили для Косово; Сили ООН з охорони; Сили стабілізації; Спеціальні міжнародні поліцейські сили.
неурядові	спеціальні	правозахисні	"Гельсінський комітет за права людини"; "Жінки для Жінок"; "Міжнародна Амністія"; "Міжнародна кризова група"; Міжнародний трибунал по колишній Югославії; Управління Верховного комісара ООН з прав людини; "Наглядач за безкарністю"; "Наглядач за правами людини".
		гуманітарні	"Лікарі без кордонів"; "Лікарі за права людини"; "Міжнародна комісія з пошуку зниклих без вісти"; "Міжнародний комітет Червоного Хреста" та його місцеві відділення; Міжнародна федерація співтовариств Червоного хреста та Червоного Півмісяця.

¹складено автором

Додаток Б
Національні громадські організації, задіяні у подоланні наслідків воєнних злочинів у країнах колишньої Югославії (по країнам)¹

Назви країни	Назва організацій
1	2
Боснія і Герцеговина	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Асоціація колишніх в'язнів табору Прієдор "Прієдор 92" (Прієдор); 2. "Дослідницький і документаційний центр" (Сараєво); 3. "Жінки Сребрениці" (Тузла); 4. "Мережа за розбудову миру" (Сараєво); 5. "Об'єднана асоціація сімей ув'язнених і переміщених осіб Республіки Сербської" (Баня Лука); 6. "Організація сімей зниклих і без вісти зниклих сербських громадян" (Баня Лука); 7. "Рада асоціацій родин заарештованих та зниклих без вісти осіб Республіки Сербської" (Баня Лука); 8. "Фонд правди, справедливості, примирення "Істина" (Тузла); 9. "Форум громадян Тузли" (Тузла); 10. "Центр за будівництво миру" (Санські Мост); 11. "Центр ненасильницької дії" (Сараєво).
Косово	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Асоціація сімей та вбитих на території Косово і Метохії" (Пріштина); 2. "Жіноча мережа Косова" (Пріштина); 3. "Центр досліджень, документації та публікації" (Пріштина); 4. "Центр з врегулювання конфліктів "Партнери Косова"(Пріштина); 5. "Центр гуманітарного права" (Пріштина).
Македонія	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Асоціація ветеранів армії" (Кавадарці).
Сербія	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Асоціація батьків та сімей заарештованих, затриманих та зниклих без вісти громадян СРЮ" (Белград); 2. "Асоціація батьків та сімей, захоплених, ув'язнених та переміщених осіб" (Нові Сад); 3. "Віктимологічна спілка Сербії" (Белград); 4. "Група "Міст" (Белград); 5. "Документаційно-інформаційний центр "Верітас" (Белград); 6. "Жінки в чорному" (Белград); 7. "Координація сербської асоціації сімей зниклих без вісти на території колишньої Югославії" (Белград);

1	2
	8. "Практис" (Белград); 9. "Центр воєнної травми" (Нові Сад); 10. Центр гуманітарного права" (Белград); 11. "Центр антивоєнної дії" (Белград); 12. "Центр ненасильницької дії" (Белград); 13. "Центр за права людини" (Белград).
Хорватія	1. "Антивоєнна кампанія Хорватії" (Загреб); 2. "Асоціація жертв громадянської війни" (Осієк); 3. "Асоціація спеціальної поліції Вітчизняної війни "Дельта Жупанія" (Жупанія); 4. "ЗаМірзіне" (Загреб); 5. "Мирний захист Рієки – "Соняшник" (Рієка); 6. "Міст" (Спліт); 7. "Хорватський меморіально-документаційний центр Вітчизняної війни" (Загреб); 8. "Хорватський центр розмінування" (Сісак); 9. "Хорватські матері Вінковці" (Вінковці); 10. "Центр жінок-жертв війни" (Загреб); 11. "Центр з вивчення проблем миру" (Загреб); 12. "Центр за мир, ненасилля та права людини" (Осієк); 13. "Центр подолання минулого –Документа" (Загреб).
Чорногорія	1. "Дія за права людини" (Подгоріца); 2. "Об'єднання ветеранів воєн Чорногорії з 1990 р." (Подгоріца); 3. "Організація цивільних інвалідів війни за Бело Поле, Берано, Андрієвіцу, Плав, Рожає та Мойковац" (Бело Поле). 4. "Центр за громадську освіту" (Подгоріца); 5. "Центр регіональної співпраці" (Подгоріца).

¹Складено автором

Додаток В
Національні громадські організації у республіках колишньої Югославії
(за напрямками діяльності)¹

Напрями діяльності	Назва організації
1	2
Правозахисні	"Центр гуманітарного права" (Косово);
	"Центр з врегулювання конфліктів "Партнери Косова" (Косово);
	"Жінки в чорному" (Сербія);
	"Праксис" (Сербія);
	"Дія за права людини" (Чорногорія).
	"Гельсінський комітет за права людини" (діяли на території всіх республік колишньої Югославії);
	"Молодіжна ініціатива за права людини" (діяли на території всіх республік колишньої Югославії).
Гуманітарні	"Віктимологічна спілка Сербії" (Белград).
Організації соціальної справедливості і благодійності	"Мережа за розбудову миру" (Боснія і Герцеговина);
	"Фонд правди, справедливості, примирення "Істина" (Боснія і Герцеговина);
	"Форум громадян Тузли" (Боснія і Герцеговина);
	"Центр за будівництво миру" (Боснія і Герцеговина).
	"Центр воєнної травми" (Сербія).
	"ЗаМірзіне" (Хорватія);
	"Хорватський центр розмінування" (Хорватія).
"Центр за громадську освіту" (Чорногорія).	
Інфраструктурні	"Група "Міст" (Сербія);
	"Центр за ненасильницьку акцію" (Сербія);
	"Міст" (Хорватія).
	"Мирний захист Рієки – "Соняшник" (Хорватія);
Дослідницькі	"Дослідницький і документаційний центр" (Боснія і Герцеговина);
	"Центр за ненасильницьку акцію" (Боснія і Герцеговина);

1	2
	<p>"Центр досліджень, документації та публікації" (Косово);</p> <p>"Документаційно-інформаційний центр "Верітас" (Сербія);</p> <p>"Центр гуманітарного права" (Сербія);</p> <p>"Хорватський меморіально-документаційний центр Вітчизняної війни" (Хорватія);</p> <p>"Центр з вивчення проблем миру" (Хорватія);</p> <p>"Центр за мир, не насилля та права людини" (Хорватія);</p> <p>"Центр подолання минулого – Документа" (Хорватія);</p> <p>"Центр регіональної співпраці" (Чорногорія).</p> <p>"Регіональна комісія" (діяла на території всіх республік колишньої Югославії).</p>
Організації взаємної допомоги	<p>"Жінки Сребрениці» (Боснія і Герцеговина);</p> <p>«Жіноча мережа Косова" (Косово);</p> <p>"Центр жінок-жертв війни" (Хорватія);</p> <p>"Хорватські матері Вінковці" (Хорватія).</p> <p>"Організація цивільних інвалідів війни за Бело Поле, Берано, Андрієвіцу, Плав, Рожає та Мойковац" (Чорногорія).</p>
Антивоєнні	<p>"Центр антивоєнної дії" (Сербія);</p> <p>"Центр за права людини" (Сербія);</p> <p>"Антивоєнна кампанія Хорватії" (Хорватія).</p>
Асоціації ветеранів, чисельні об'єднання постраждалих від воєнних дій, злочинів, колишніх в'язнів концентраційних таборів	<p>"Асоціація колишніх в'язнів табору Прієдор "Прієдор 92" (Боснія і Герцеговина);</p> <p>"Об'єднана асоціація сімей ув'язнених і переміщених осіб Республіки Сербської" (Боснія і Герцеговина);</p> <p>"Організація сімей зниклих і без вісти зниклих сербських громадян" (Боснія і Герцеговина);</p> <p>"Рада асоціацій родин заарештованих та зниклих без вісти осіб Республіки Сербської" (Боснія і Герцеговина);</p> <p>"Асоціація сімей та вбитих на території Косово і Метохії" (Косово);</p> <p>"Асоціація ветеранів армії" (Македонія);</p> <p>"Асоціація батьків та сімей заарештованих, затриманих та зниклих без вісти громадян СРЮ" (Сербія);</p> <p>"Асоціація батьків та сімей, захоплених, ув'язнених та переміщених осіб" (Сербія);</p> <p>"Координація сербської асоціації сімей зниклих без вісти на території колишньої Югославії" (Сербія);</p>

Продовження таблиці. Додаток В

1	2
	"Асоціація жертв громадянської війни" (Осієк); "Асоціація спеціальної поліції Вітчизняної війни "Дельта Жупанія" (Хорватія).
	"Об'єднання ветеранів воєн Чорногорії з 1990 р" (Чорногорія).

¹Складено автором

Додаток Г

Спеціальні національні структури, задіяні у подоланні наслідків воєнних злочинів у республіках колишньої Югославії¹

Напрямок діяльності	Країни колишньої Югославії	Назва установи
1	2	3
Майнові питання	Боснія і Герцеговина	1. Комісія по майновим питанням біженців і переселених осіб; 2. Комісія по заявкам переміщених осіб та біженців відносно нерухомого майна.
	Сербія	1. Комісія з гуманітарних проблем і питань населення, зниклого без вісти.
	Хорватія	1. Комісія з розслідування майнових претензій.
	Косово	1. Комісія з претензій; 2. Інформаційний центр гуманітарних організацій.
Повернення біженців	Боснія і Герцеговина	1. Цільова група з реконструкції та повернення біженців; 2. Комісія у справах переміщених осіб та біженців.
	Косово	1. Спільний комітет по особам, які повертаються.
	Хорватія	1. Робоча група з процедур повернення та переселених осіб; 2. Загальна комісія з процедур повернення.
	Чорногорія	1. Управління у справах біженців; 2. Центр осіб, які шукають притулок.
Пошук зниклих без вісти	Боснія і Герцеговина	1. Спільна цивільна комісія; 2. Група експертів з ексгумації та зниклих без вісти осіб; 3. Державна комісія з пошуку зниклих без вісти; 4. Бюро з обміну полоненими і справами без вісти зниклих осіб; 5. Державна комісія з обміну військовополоненими та справам зниклих без вісти; 6. Робоча група зі зниклих без вісти; 7. Група експертів з ексгумації та без вісти зниклих при Управлінні Верховного представника ЄС-ООН; 8. Центр з розслідування воєнних злочинів та злочинів геноциду проти мусульман.
	Сербія	1. Югославська комісія по гуманітарним питанням і положенню заарештованих; 2. Об'єднана комісія по слідах переміщених осіб і людських останків.

Продовження таблиці. Додаток Г

1	2	3
	Хорватія	1. Регіональний координаційний центр у м. Вуковар; 2. Багатостороння комісія для оперативного обміну інформацією; 3. Хорватський центр документації та державних комісій з воєнних злочинів, який діяв у м. Белград (Сербія), Загреб (Хорватія), Сараєво (Боснія і Герцеговина).
Відновлення культурних та архітектурних пам'яток	Боснія і Герцеговина	Комісія з охорони національних пам'яток.
	Хорватія	1. Інститут по охороні пам'ятників та пам'ятних місць Дубровника; 2. Інститут з відновлення Дубровника.

¹Складено автором

Додаток Д
Резолюції Ради Безпеки ООН щодо подолання Балканської кризи та її
наслідків упродовж 1991–2015 рр.¹

№	Номер резолюції	Дата прийняття	Питання, яке обговорювалося
1	2	3	4
1.	713 (1991)	25.09.1991	Листи Австрії, Канади, Угорщини та Югославії на ім'я Голови Ради Безпеки [Югославія].
2.	721 (1991)	27.11.1991	Листи Генерального секретаря від 24 листопада 1991 року, Постійного представника Німеччини при Організації Об'єднаних Націй від 21 листопада 1991 року та Постійного Представника Франції при Організації Об'єднаних Націй від 26 листопада 1991 року на ім'я Голови Ради Безпеки [Югославія].
3.	724 (1991)	15.12.1991	Доповідь Генерального секретаря, надана у відповідності з резолюцією 721 (1991) Ради Безпеки ООН [Югославія].
4.	727 (1992)	8.01.1992	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана у відповідності з резолюцією 721 (1991) Ради Безпеки ООН [Югославія].
5.	740 (1992)	7.02.1992	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюції 721 (1991) Ради Безпеки ООН [Югославія].
6.	743 (1992)	21.02.1992	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюції 721 (1991) Ради Безпеки ООН [Югославія].
7.	749 (1992)	7.04.1992	Доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюції 743 (1992).
8.	752 (1992)	15.05.1992	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюції 749 (1992) Ради Безпеки ООН [колишня Югославія].
9.	757 (1992)	30.05.1992	Ситуація у колишній Югославії.
10.	758 (1992)	8.06.1992	Доповідь Генерального секретаря, надана у відповідності з резолюцією 757 (1992) Ради Безпеки [колишня Югославія].
11.	761 (1992)	29.06.1992	Усні доповіді Генерального секретаря від 26 та 29 червня 1992 року, надані у відповідності з резолюцією 758 (1992) Ради Безпеки [колишня Югославія].
12.	762 (1992)	30.06.1992	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюції 752 (1992) Ради Безпеки ООН [колишня Югославія].

Продовження таблиці. Додаток Д

1	2	3	4
13.	764 (1992)	13.07.1992	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюцій 757 (1992), 758 (1992) та 761 (1992) Ради Безпеки [колишня Югославія].
14.	769 (1992)	7.08.1992	Доповідь надана на виконання резолюції 762 (1992) Ради Безпеки.
15.	770 (1992)/ 771 (1992)	13.08.1992	Ситуація у колишній Югославії. Ситуація у Боснії і Герцеговині.
16.	776 (1992)	14.09.1992	Доповідь Генерального секретаря про ситуацію в Боснії і Герцеговині.
17.	779 (1992)	6.10.1992	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюцій 743 (1992) та 762 (1992) Ради Безпеки [Хорватія].
18.	780 (1992)	6.10.1992	Ситуація у колишній Югославії.
19.	781 (1992)	9.10.1992	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
20.	786 (1992)	10.11.1992	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
21.	787 (1992)	16.11.1992	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
22.	795 (1992)	11.12.1992	Доповідь Генерального секретаря по колишній югославській Республіці Македонії.
23.	798 (1992)	18.12.1992	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
24.	802 (1993)	25.01.1993	Ситуація, що склалася у районах Хорватії, які знаходяться під охороною Організації Об'єднаних Націй, та поблизу цих районів.
25.	807 (1993)	19.02.1993	Чергова доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюцій 743 (1992) Ради Безпеки.
26.	808 (1993)	22.02.1993	Створення Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєних на території колишньої Югославії.
27.	815 (1993)	30.03.1993	Доповідь Генерального секретаря, надана на виконання резолюцій 807 (1993) Ради Безпеки (колишня Югославія).
28.	816 (1993)	31.03.1993	Порядок денний для миру: превентивна дипломатія, миротворчість та підтримання миру.
29.	819 (1993)	16.04.1993	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
30.	820 (1993)	17.04.1993	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
31.	824 (1993)	6.05.1993	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
32.	827 (1993)	25.05.1993	Створення Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Продовження таблиці. Додаток Д

1	2	3	4
33.	836 (1993)	4.06.1993	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
34.	838 (1993)	10.06.1993	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
35.	842 (1993)	18.06.1993	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
36.	844 (1993)	18.06.1993	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
37.	845 (1993)	18.06.1993	Подальші заходи щодо реалізації резолюції 817 (1993).
38.	847 (1993)	30.06.1993	Сили ООН з охорони (СООНО).
39.	855 (1993)	9.08.1993	Місії Народи з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ) у Косово, Санджаку та воєводині, Союзна Республіка Югославія (Сербія і Чорногорія).
40.	857 (1993)	20.08.1993	Створення Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєних на території колишньої Югославії.
41.	859 (1993)	24.08.1993	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
42.	869 (1993)	30.09.1993	Сили Організації Об'єднаних Націй з охорони (СООНО).
43.	870 (1993)	1.10.1993	Сили Організації Об'єднаних Націй з охорони (СООНО).
44.	871 (1993)	4.10.1993	Сили Організації Об'єднаних Націй з охорони (СООНО).
45.	900 (1994)	4.03.1994	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
46.	908 (1994)	31.03.1994	Сили ООН з охорони.
47.	913 (1994)	22.04.1994	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
48.	914 (1994)	27.04.1994	Сили ООН з охорони.
49.	941 (1994)	23.09.1994	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
50.	942 (1994)	23.09.1994	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
51.	943 (1994)	23.09.1994	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
52.	947 (1994)	30.09.1994	Сили ООН з охорони.
53.	958 (1994)	19.11.1994	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
54.	959 (1994)	19.11.1994	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
55.	967 (1994)	14.12.1994	Лист Голови Комітету Ради Безпеки, створеного резолюцією 724 (1994) по Югославії, від 14 грудня 1994 року на ім'я Голови Ради Безпеки.
56.	970 (1995)	12.01.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
57.	981 (1995)	31.03.1995	Сили Організації Об'єднаних Націй з охорони.
58.	982 (1995)	31.03.1995	Сили Організації Об'єднаних Націй з охорони.

Продовження таблиці. Додаток Д

1	2	3	4
59.	983 (1995)	31.03.1995	Сили Організації Об'єднаних Націй з охорони.
60.	987 (1995)	19.04.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
61.	988 (1995)	21.04.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
62.	990 (1995)	28.04.1995	Ситуація у Хорватії.
63.	994 (1995)	17.05.1995	Ситуація у Хорватії.
64.	998 (1995)	16.06.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
65.	1003 (1995)	5.07.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
66.	1004 (1995)	12.07.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
67.	1009 (1995)	10.08.1995	Ситуація у Хорватії.
68.	1010 (1995)	10.08.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
69.	1015 (1995)	15.09.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
70.	1016 (1995)	21.09.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
71.	1019 (1995)	9.11.1995	Ситуація у колишній Югославії.
72.	1021 (1995)	22.11.1995	Ситуація у колишній Югославії.
73.	1022 (1995)	22.11.1995	Ситуація у колишній Югославії.
74.	1023 (1995)	22.11.1995	Ситуація у Хорватії.
75.	1025 (1995)	30.11.1995	Ситуація у Хорватії.
76.	1026 (1995)	30.11.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
77.	1027 (1995)	30.11.1995	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
78.	1031 (1995)	15.12.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
79.	1034 (1995)	21.12.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
80.	1035 (1995)	21.12.1995	Ситуація у Республіці Боснія і Герцеговина.
81.	1037 (1996)	15.01.1996	Ситуація у Хорватії.
82.	1038 (1996)	15.01.1996	Ситуація у Хорватії.
83.	1043 (1996)	31.01.1996	Ситуація у Хорватії.
84.	1046 (1996)	13.02.1996	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
85.	1058 (1996)	30.05.1996	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
86.	1066 (1996)	15.07.1996	Ситуація у Хорватії.
87.	1069 (1996)	30.07.1996	Ситуація у Хорватії.
88.	1074 (1996)	1.10.1996	Ситуація у колишній Югославії.
89.	1079 (1996)	15.11.1996	Ситуація у Хорватії.
90.	1082 (1996)	27.11.1996	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
91.	1088 (1996)	12.12.1996	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
92.	1093 (1997)	14.01.1997	Ситуація у Хорватії.
93.	1103 (1997)	31.03.1997	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
94.	1105 (1997)	9.04.1997	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.

Продовження таблиці. Додаток Д

1	2	3	4
95.	1107 (1997)	16.05.1997	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
96.	1110 (1997)	28.05.1997	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
97.	1112 (1997)	12.06.1997	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
98.	1119 (1997)	14.07.1997	Ситуація у Хорватії.
99.	1120 (1997)	14.07.1997	Ситуація у Хорватії.
100.	1142 (1997)	4.12.1997	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
101.	1144 (1997)	19.12.1997	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
102.	1145 (1997)	19.12.1997	Ситуація у Хорватії.
103.	1147 (1998)	13.01.1998	Ситуація у Хорватії.
104.	1160 (1998)	31.03.1998	Листи Об'єднаного Королівства Великобританії та північної Ірландії і Сполучених Штатів Америки від 9 та 25 березня 1998 [Косово].
105.	1174 (1998)	15.06.1998	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
106.	1184 (1998)	16.07.1998	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
107.	1186 (1998)	21.07.1998	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
108.	1199 (1998)	23.09.1998	Листи Об'єднаного Королівства Великобританії та північної Ірландії і Сполучених Штатів Америки від 9 та 25 березня 1998 [Косово].
109.	1203 (1998)	24.10.1998	Листи Об'єднаного Королівства Великобританії та північної Ірландії і Сполучених Штатів Америки від 9 та 25 березня 1998 [Косово].
110.	1222 (1999)	15.01.1999	Ситуація у Хорватії.
111.	1239 (1999)	14.05.1999	Резолюції 1160 (1998), 1199 (1998) та 1203 (1998) Ради Безпеки [Косово].
112.	1244 (1999)	10.06.1999	Резолюції 1160 (1998), 1199 (1998) та 1203 (1998) Ради Безпеки [Косово].
113.	1247 (1999)	18.06.1999	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
114.	1252 (1999)	15.07.1999	Ситуація у Хорватії.
115.	1256 (1999)	3.08.1999	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
116.	1285 (2000)	13.01.2000	Ситуація у Хорватії.
117.	1305 (2000)	21.06.2000	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
118.	1307 (2000)	13.07.2000	Ситуація у Хорватії.
119.	1335 (2001)	12.01.2001	Ситуація у Хорватії.
120.	1345 (2001)	21.03.2001	Лист Постійного представника колишньої югославської Республіки Македонія при Організації

Продовження таблиці. Додаток Д

1	2	3	4
			Об'єднаних Націй від 4 березня 2001 року на ім'я Голови Ради Безпеки).
121.	1357 (2001)	21.06.2001	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
122.	1362 (2001)	11.07.2001	Ситуація у Хорватії.
123.	1367 (2001)	10.09.2001	Резолюція Ради Безпеки 1160 (1998) від 31 березня 1998.
124.	1371 (2001)	26.09.2001	Ситуація у колишній югославській Республіці Македонії.
125.	1387 (2002)	15.01.2002	Ситуація у Хорватії.
126.	1396 (2002)	5.03.2002	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
127.	1423 (2002)	12.07.2002	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
128.	1424 (2002)	12.07.2002	Ситуація у Хорватії.
129.	1437 (2002)	11.10.2002	Ситуація у Хорватії.
130.	1491 (2003)	11.07.2003	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
131.	1503 (2003)	28.08.2003	Міжнародні трибунали по колишній Югославії та Руанді.
132.	1551 (2004)	9.07.2004	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
133.	1639 (2005)	21.11.2005	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
134.	1722 (2006)	21.11.2006	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
135.	1764 (2007)	29.06.2007	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
136.	1785 (2007)	21.11.2007	Ситуація у Боснії і Герцеговині.
137.	1966 (2010)	22.12.2010	Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєних на території колишньої Югославії з 1991 року.
138.	2081 (2012)	17.12.2012	Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєних на території колишньої Югославії з 1991 року.
139.	2256 (2015)	22.12.2015	Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєних на території колишньої Югославії з 1991 року.

¹Складено на основі опрацьованих резолюцій за 1991–2015 рр., розміщених на офіційному сайті Ради Безпеки ООН. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/>. – Назва з титулу екрану.

Додаток Е

Розповідь Ібрахіма Петроваца з селища Раковчан, колишнього в'язня табору Кератерм, розташованого біля м. Прієдор, Боснія і Герцеговина¹

"Ранок, 20 липня 1992 р.

..... Нас близько чотирьохсот осіб загнали у кімнату, яка мала розміри 12 на 10 метрів. Для багатьох з нас та кімната, кімната номер три чи "трійка", як її пізніше назвали, стане фатальною. Багато хто з неї ніколи вже не вийде. Стоячи близько один біля одного, тихо розмовляли і чекали на свою долю. Майже опівночі розпочали викликати. Першим у списку був Расім С. Авдич з Раковчана. Не знаю, чому пропустили мене, тому що покликали іншого. Визиваючи мене, казали, що їм потрібний охоронець!.. Мій сусід Мухарем, якого прозвали Сівац, підвівся і сказав, що охоронця тут немає, мабуть не дійшов... Знов покликали: "Потрібний старий охоронець, який працює у Кольському". Я встав і пішов... Дійшли до іншого приміщення, де нас чекали солдати з якоюсь жінкою. Вона подивилась на мене і сказала: ".. Цей підійде!" І вдарила мене шлангом. До неї приєдналися інші. Їх було майже десять чоловік, які проклинали мене, ображали і кричали: "будеш воювати? кого підтримуєш?".

Коли сказав, що за "Партизан"... перестали мене бити. Хоча до тієї миті били мене всім, що попадалося їм під руку (другий раз, як мене привели, побачив з—поміж іншого, залізну палицю, довжина якої була більше одного метра).

... За мною прийшов Кондич. Почав бити мене палкою (то був найлегший предмет для биття). Любов до життя та виклик допомогли мені витримати все. У голові була тільки одна думка: "Можете мене бити скільки завгодно, але я мушу витримати"... Через певний час до нас підійшов і Фаца. Він декілька разів мене вдарив, і наказав йти до іншої кімнати. Для цього я мав пройти повз всіх. Поки я йшов, декілька разів отримав удари ногами у груди. Якось дійшов до кімнати, де були інші в'язні. Мені на допомогу прийшов мій родич Вахід Алішкович. Його брат зняв сорочку, намочив водою і вони прикладали її по всьому тілу, оскільки не було жодного місця, де мене не били. Всю ніч я втрачав свідомість від болю, і знов приходив до тями. Вахід постійно був біля мене".

¹Свідчення І. Петроваца були надіслані дисертанту на електронну пошту 11 січня 2013 р. Нурією Сефічем, головою "Хорватська асоціація робітників, які загинули під час Вітчизняної Війни" м. Сісак, Хорватія.

Додаток Ж
Свідчення професора Марії Лацко про роботу з переселенцями та біженцями у м. Загреб (Хорватія)¹

"... Коли почали прибувати біженці зі Славонії, Гліни та Петрінї, і коли почали приймати тих перших біженців, багато хто з них думав, що це скоро закінчиться, ніхто не міг подумати, що війна триватиме чотири чи п'ять років. Необхідно було повернути тим людям волю та бажання залишитися тут, у центрах для біженців, у ліжках, у кімнатах, де їх було від десяти до п'ятнадцяти осіб... Це були страшні травми для людей, які не розуміли, що відбувається, не говорячи вже про людей, які почали прибувати з сербських таборів, концентраційних. Ми їх чекали, і разом із Міністерством у справах переміщених осіб та біженців, організовували кожен групу людей, які приїхали з таборів, і відправляли до спортивних залів. У них все було зроблено для того, щоб розміщувати переселенців. Кожен з них отримав пакет із косметичними засобами, для гоління, шампунь, піжаму... Потім їх відводили у різні общини, де їх навчали, вони отримували одяг, взуття..

Наприкінці приїхали мешканці Вуковара... Наша колега Ана вирішила звернутися до директора "Інтерконтиненталь" [готелю]. Ніхто не міг припустити, що "Інтерконтиненталь" можна відкрити для переселенців. Втім, ми не знали, де їх розміщувати. Готель нам відкрили і пустили вигнанців туди. Можете припустити, що для них означало заснути у ліжку, коли три місяці не жили без електроенергії, води, змоги прати, приймати душ...

Ми організували роботу груп для надання біженцям психологічної та матеріальної допомоги. Вони були задіяні у нашій програмі в'язання, що фінансувалось однією американською спілкою, і отримали змогу заробляти, в'язучи шарфи чи шапки для дітей у Боснії... Деякі з них могли щомісяця отримувати по двісті чи триста марок.

... Після того, як пройшов перший рік війни, почали приїздити різноманітні організації, які бачили, що нам потрібна допомога... Приїздили цілі команди психологів, психіатрів з різних європейських травматологічних центрів, і нам допомагали жінки, які проводили семінари. Там навчилися, як захищати себе, допомагати іншим у цій війні..."

¹Marija Lacko / 10 ratnih svjedočanstava // Izložba "Zagrebačka ratna 1991. – deset ratnih svjedočanstva" (15.09. – 16.11.2011.), Muzej grada Zagreba, Gornji grad, Zagreb, Hrvatska.

Додаток 3

Витяг зі звернення єпископа Баня Луки Франко Комаріци до голови муніципальної скупщини м. Баня Лука Предрага Радича, надруковане у щоденній газеті "Голос Північно-Західної Боснії: Дія для Баня Луки" 8 квітня 1995 р.¹

"Пане Голово,

Через Службу державної безпеки, яка знаходиться у Вашому розпорядженні, вже маєте знати про нове різке загострення ситуації, яка загрожує життю та майну католиків, що залишилися жити у місцевих общинах Баня Луки: Мішин Хан, Шімічі, Іваська (Поткозарє) і Драгочай, а також у Залужанах, Чесмі та Мотіке. Наші парафіяни з цих общин щодня приходять до мене, перебуваючи у панічному стані, безпорадні та безпомічні... Ви добре знаєте, що ані єпископ, ані віряни не мають поліції та армії – їм це не потрібно, вони цього не хочуть – тому не можуть захистити себе від нападів озброєних людей в уніформі. Втім, Ви маєте також розуміти, що ми не можемо, навіть не зобов'язані залишатися німими та сліпити до цих чисельних злочинів над неозброєними і нечищеними нашими цивільними парафіянами...

Ми знаємо про значну кількість випадків тяжкої фізичної та психічної загрози життю людей. Окрім того, ми знаємо про велику кількість випадків насильницьких грабежів, викрадення людей та відбирання майна, що почастишали упродовж останніх десяти днів...

... Маю навести декілька прикладів садистського знущання над літніми людьми. І. та А. К. з села Абрічі, М. та Р.Д. з села Козара, Р.Р. з Іваньске, М.С. з Драгочая стали жертвами жорстокого фізичного насилля, отримали тяжкі психічні травми. Їм не була надана медична допомога, були пограбовано і знищено їхнє майно. Декілька днів назад я сам був свідком того, що озброєні "банди", які на наші общини Іваньске, Шімічі та Барловці налетіли як стерв'ятники, вдень і вночі входили до будинків католиків, робили все, що їм хотілося, грабуючи все, і погрожували мешканцям будинків, змушуючи їх покинути домівки... Жах та паніка охопили велику кількість людей!.. Якщо таке беззаконня відбувається на очах офіційної влади: перед поліцією, яка знаходиться на місці, перед відповідними органами нашої общини... тому можна зробити висновок, що ці злочинці мають підтримку органів теперішньої влади. Це означає, що і нинішня влада приймає участь у скоєнні тяжких злочинів проти людяності, тому що... нічого не робить, щоб зупинити злочинців та захистити своїх мирних жителів, як то має робити влада...

З повагою,

Франко Комаріца,

Єпископ Баня Луки"

¹Sjeverozapadne Bosne Glas: Akcija za Banjaluku. – 08. veljače 1995. – dan 24.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток К

Програма проведення заходу "Дні миру" у м. Кумровец, 23 та 24 серпня 1991 р.¹

"Дорогі друзі

Вітаємо вас. Сподіваємося, що на деякий знайдете спокій і відчуете, що знаходитися поміж друзів. Дякуємо вам, що прийшли і з вашою особливою енергією, ця зустріч стане кращою і продуктивнішою. З нетерпінням очікуємо розмов та реалізації спільних планів, спільних дій, які будемо проводити у наступні місяці. З нетерпінням чекаємо обговорення ідей миру, які ви маєте. Сподіваємося, що зможемо збагатити один одного. Пропонуємо наступну програму, яку можете доповнити своїми побажаннями.

Програма:

П'ятниця, 23.08.1991 р.

8.00–9.00 – Сніданок.

10.30 – Презентація діяльності різних груп, час для знайомства.

12.00–14.00 – Обід.

14.00 – Робота у групах.

1. Спілкування, журнал "Фанзін", встановлення незалежної мирної інформаційної мережі.

2. мирні акції, демонстрації, медитації, Стіна миру.

3. Політика миру, артикуляція у межах політики за подальшу роботу, політичні вимоги "Антивоєнної кампанії" до місцевої влади та за кордон.

4. Антивоєнний телефон.

5. семінари для переговорних груп та груп, які відвідують ворожі території.

6. Фінансування "Антивоєнної кампанії".

За бажанням учасників можна сформувати інші робочі групи.

18.00–20.00 – Вечеря.

20.30 – Спільна медитація за мирю

Загальний відпочинок і розмови до ранку.

Субота, 24.08.1991 р.

8.00–9.00 – Сніданок.

9.00 – Робота пленуму, звіти про роботу спільних груп. Коли всі вислухають, що робили інші, можемо поділитися на інші групи, або можемо залишитися у пленуму.

12.00–14.00 – Обід.

14.00 – Дебати та обговорення майбутньої роботи, акцій та листів, які необхідно надіслати політикам та суспільству, про наступні "Дні миру".

17.00 – Дебати і прийняття "Декларації миру".

18.00 – Завершення зустрічі.

До наступної зустрічі на наступних "Днях миру!"

Організатори:

"Зелена акція Загреб"

"Спілка покращення якості життя"

Раднічка цеста, 22
41000 Загреб., р.р. 876
тел. 041/610951
факс 041/612615

Іліца, 72
41000, Загреб, р.р. 117
тел. 041/426352
факс 041/428771".

¹Dani mira. Poziv. – 23.–24.08.1991. – Antiratna kampanija Hrvatske. – 2 s.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток Л

Витяг з нульового номеру журналу "Аркзін" про утворення антивоєнних громадських організацій у країнах колишньої Югославії¹

"С. 8

"Центр антивоєнної дії" (Белград, Сербія)"

Через те, що перебуваємо у розпалі безглуздої війни і тому, що більшість громадян не хотіло цієї війни, і не маємо можливості їй протидіяти, утворили "Центр антивоєнної дії". У його заснуванні приймали участь "Європейський рух за Югославію", "ЮДІ", "Жіноча партія", "Жіночий парламент", "Гельсінський комітет у Югославії", "Гельсінський парламент громадян"... Центр був заснований 15 липня 1991 р. у Белграді.

Основою діяльності Центру є впевненість у тому, що немає більшого зла, аніж страждання від війни, викликане неможливістю трьох національних лідерів – Туджмана, Мілошевича, Кучана – узгодити мирне вирішення югославської кризи... Їх національні проекти помилкові, проте ми втягнуті в цю брудну війну. Ми представляємо тих, кому ця війна не потрібна, тих, хто знає, що на Балканах не можна створювати етнічні держави, навіть ціною найбільших жертв. Виходячи з права на життя та права на громадянську непокору безвідповідальному уряду... будемо проводити активну боротьбу проти ганебної війни та її ескалації, спираючись на підтримку громадян та організацій, які виступають проти війни.

Цілями Центру є запобігання війни, поширення антивоєнної пропаганди та вирішення наслідків боротьби там, де війна вже йде, а також докладання зусиль для демілітаризації югославську територію. Це хочемо робити:

- організація надання правової допомоги і захист тих, хто відмовився йти до армії і мобілізації до тих загонів, які приймають участь у громадянській війні;
- організація антивоєнних демонстрацій, концертів, присвячених миру, та інших заходів відстоювання миру;
- відстеження та реєстрація тих, хто закликає до війни, не дивлячись на те, до якої військового формування він належить, щоб потім притягнути до відповідальності;
- виявлення та передача до суду тих, хто порушує норми гуманітарного права та міжнародних конвенцій;
- збирання документів про ті ЗМІ, які дезінформують громадян, скоюють кримінальні злочини шляхом розпалювання релігійної та національної ненависті, підбурюють до війни;

Закликаємо всіх громадян незалежно від національної та політичної приналежності, приєднуватися до нас у створенні мережі таких центрів по всій державі".

¹Arkzin. – Zagreb, 25. rujna 1991. –Nulti broj. – 16 str.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток М

Витяг з нульового номеру журналу "Аркзін" про утворення антивоєнних громадських організацій у країнах колишньої Югославії "Центр антивоєнної дії", Нові Сад

С. 9

"Центр антивоєнної дії" в Нові Саді був заснований наприкінці липня 1991 р. як реакція на югославську повсякденність – громадянську війну. Метою роботи Центру є зупинення використання сили на теренах Югославії. Діяльність Центру спрямована на привернення уваги внутрішньодержавної та міжнародної уваги на величезну кількість людей, які не бажають приймати участь у конфліктах, оскільки не бачать способу покращити своє соціальне, економічне та культурне благополуччя шляхом участі у збройних конфліктах. Люди, які входять до Центру, намагаються об'єднати громадян, які зацікавлені у мирному співіснуванні, з толерантним ставленням до мовної, етнічної, професійної, вікової, статевої чи партійної приналежності.

... Центр організував та провів наступні акції:

- "Марш миру" 29 липня 1991 р. в Нові Саді, у якому взяло 1500 громадян та зібрано 900 підписів за мир;
- підтримка ініціативи боснійськогерцеговинського мирного активіста щодо необхідності підписання президентами Хорватії та Сербії Статуту миру;
- участь у роботі семінару "Дні миру" 23 та 24 серпня 1991 р. у Кумровці;
- участь у маніфестації телевізійної кампанії "ЮТЕЛ" щодо організації концерту за миру 24 серпня 1991 р. у Баня Луці.

Усупереч перешкодам (блокада ЗМІ, війну та інший тиск, ускладнений зв'язок з іншими центрами в Югославії, нестачу коштів) Центр найближчому майбутньому буде займатися наступними видами діяльності:

- організація концерту за мир у Нові Саді 7 вересня 1991 р. (дата може змінитися);
- участь у "Каравані миру" – мирному протесті, який подорожує через всю Югославію з кінця вересня цього року;
- інформування всіх ЗМІ про локальні активності Центру, а також передача повідомлень Комітету "Антивоєнної кампанії" в Загребі, який хоче періодично друкувати інформацію про діяльність всіх центрів у Югославії;
- участь у відправленні груп спостерігачів з усіх мирних рухів у Югославії до кризових регіонів, щоб збирати інформацію про безпосередніх учасників конфліктів та мирних жителів...

¹Arkzin. – Zagreb, 25. rujna 1991. –Nulti broj. – 16 str.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток Н

Витяг з нульового номеру журналу "Аркзін" про утворення антивоєнних громадських організацій у країнах колишньої Югославії "Центр за мир Громадянського форуму", Сараєво

С. 9

"Центр за мир" з Сараєва розпочав свою діяльність задовго до інституційного оформлення. До його складу входять приблизно десять тисяч членів... Разом з нами працюють "Рух жінок Сараєва", "Суспільство вільної думки" та інші чисельні організації та об'єднання міста, також контактуємо із місцевими спілками та групами, які займаються медитацією.

У зв'язку із проведенням Дня перемоги над фашизмом, був організований марш миру вулицями Сараєва, у якому участь взяло декілька тисяч осіб...

Програма роботи Центру передбачала участь у створенні Фонду солідарності з жертвами війни в Югославії, працівники якого вже зібрали та відправили переселенцям з охоплених війною районів продукти харчування, взуття та ліки на суму більше за 150 тисяч динарів; надали юридичну допомогу особам, які відмовились від участі у конфліктах; провели акцію "Воздра" – караван миру, який мандрував по Боснії і Герцеговині та всій Югославії; організація низки інших мирних акцій та ініціатив...

"Центр за мир" відповідно до угоди, приймав участь у сараєвській зустрічі у Скупщині СР Боснії і Герцеговини та виступив з офіційною заяву про необхідність створення між партійної парламентської мирної групи, а також приєдналися до загального страйку у Боснії і Герцеговині.

... Спілкувалися у Президії СФРЮ з представниками 18 мирних рухів, та разом з ними зробили спільну заяву про те, що необхідно негайно вставити мир у Югославії...

Разом з Молодіжною спілкою Сараєва у вересні в Сараєво провели Міжнародну мирну зустріч молодіжних, студентських, екологічних та мирних організацій... Підтримали всі важливі мирні акції у Югославії, і вважаємо, що буде корисно налагодити роботу інформаційних мереж та антивоєнних телефонів.

Ібрахім Спасич".

¹Arkzin. – Zagreb, 25. rujna 1991. –Nulti broj. – 16 str.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток II

Витяг з нульового номеру журналу "Аркзін" про утворення антивоєнних громадських організацій у країнах колишньої Югославії "Громадянський комітет за мир", Тітоград

С. 11

"В Тітограді 11 липня 1991 р. як мирна асоціація був створений "Громадянський комітет за мир", який заснували наступні політичні організації та об'єднання громадян: "Югославська народна партія", "Соціалістична партія", "Соціалістична партія Чорногорії", "Соціал-демократична партія Чорногорії", "Незалежна організація комуністів Чорногорії", "Об'єднання за югославську демократичну ініціативу", "Демократична альтернатива", "Студентський форум", "Європейський рух в Югославії" та "Чорногорська рада європейського руху".

"Громадянський комітет за мир" від моменту створення до сьогодні вже встиг зворушити громадськість у Чорногорії та організувати антивоєнні зустрічі по всій республіці. Також був проведений перший у Югославії масовий семінар, присвячений миро творчості (у Тітограді, 17 липня 1991 р, 5 тисяч учасників), після чого був проведений семінар у Цетінье (31 липня 1991 р., в якому участь взяли більше 3 тисяч громадян), що стало увертюрою до наступних дій (антивоєнні мітинги у Тіваті, Барі, Белом Полє).

Акції "Громадянського комітету за мир" щодня підтримував велика кількість громадян, що свідчить про переважання серед них антивоєнних настроїв...".

¹Arkzin. — Zagreb, 25. rujna 1991. —Nulti broj. — 16 str.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток Р

Витяг з бюлетенів "Голос Боснії Срібної" про створення конвою "Білий шлях"¹

"Голос Боснії Срібної"

Номер 1. День 1. 10 грудня 1993 р.

Сьогодні лікарня у Новій Білі оточена, де не перестають страждати люди. Середня Боснія оточена. У хорватській анклавів живуть 160 тисяч хорватів, з яких 80 тисяч стали вигнанцями. Ще 90 тисяч хорватів живуть на підконтрольних мусульманських чи сербських територіях, і ставлять там значну меншість. В анклаві Нова Біла перебуває більше 60 тисяч хорватів, 12,5 дітей, 25 тисяч жінок. Ними опікується одна францисканська лікарня у Новій Білі, яку рік тому напередодні Міжнародного дня захисту прав людини у церкві Святого Духа заснували лікарі та монахи—францисканці, очолювані доктором Перічем та монахом Франко Гребенар.

Створення конвою "Білий шлях" для Нової Біли і Босну Сребрену, стало відповіддю на наші прохання. На необхідності проведенні цієї акції наголошували францисканці, лікарі та інші добрі люди. На заклик відповіли люди з державних структур, представники всіх політичних партій, люди з Боснії, Герцеговини, Хорватії, діаспори, інших віросповідань та національної приналежності. Від самого початку цю акцію підтримали ЗМІ, що сприяло об'єднанню культурних та суспільних діячів.

Сотні людей, вигнанців, які нічого не мали, приїхали до Нової Боснії з тим, що в них залишилося. Важко забути жінку, яка прийшла без взуття, і принесла гроші, на які хотіла купити собі взуття... Люди почали приносити все, що мали, від власної крові до останньої копійки. Допомогу надали більше 10 тисяч людей, які є учасниками конвою...

Завдяки зверненню лікарів та францисканців, ми вклали в організування цього конвою все, що вважали необхідне для лікарні у Новій Білі, мобілізувавши знання і досвід, які має Хорватія.

Йдемо разом як безперервна колона життя, за кожну дитину і кожне життя, везучи продукти харчування, одяг, ліки та, понад усе, людську підтримку...

Доктор Слободан Ланг".

"Голос Боснії Срібної"

Номер 4. День 4. 12 грудня 1993 р.

Конвой сьогодні 12 грудня 1993 р. вийшов зі Спліта до Томіславграда... З Загребу конвой виїхав з надією, бо він був більше, ніж наші сни, сподівання та плани... Конвой, який був організований за допомогою п'яти друзів Слободана Ланга, за 20 днів доїхав до Томіславграда, у складі 100 вантажівок із однією тисячею тонн найнеобхіднішої допомоги, та 250 зацікавлених осіб...

...14 грудня 1993 р. маємо в'їхати до зони конфлікту біля Горні Вакула, і далі через мусульманські ряди, у напрямку Нового Травника та Нової Біли...

2 зупинка: Спліт.

9.30. працівник британського батальйону підтвердив Слободану Лангу, що конвою буде надаватися супровід.

9.31. Доктор Ланг повідомив, що до Спліту приїхала Барбара Буш.

9.32. Мілен Кошута зустрівся з Джоном Вуделлом з американської організації "Лікарі за права людини", які обіцяли повідомити Конгрес та Державний Департамент про конвой, а також об'єднання з 50 неурядових організацій у Вашингтоні, члени яких мають повідомити кожному своєму конгресмену про події, пов'язані з конвоєм".

¹Bijeli put – Bosne Srebrene glas / uredio Alojzije Prosoli. – Zagreb : Akcija Bijeli put za Novu Bilu i Bosnu Srebreanu, 1994. – VIII, 144 str. : ilustr.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток С

Витяги з бюлетенів "Голос з Дубровника"¹

"Голос з Дубровника" – бюлетень, який видавався конвоєм "Лібертас", громадської організації добрих людей. Конвой "Лібертас" дав можливість населенню Дубровника творчого пошуку упродовж найтяжчих днів міста. Він був місцем тепла, де кожний день будь-яка людина могла знайти розуміння ваших проблем, випити гарячої кави Марка, домовитися про виставку, концерт чи гуманітарну акцію...

Доктор Андро Влахушич".

"...31 жовтня 1991 р. конвой "Лібертас" увійшов у порт Груж... Дійшло до конфлікту жертв, конфлікту хорватів та мусульман. Доктор Слободан Ланг у грудні 1993 р. організував конвой "Білий шлях" для Нової Біли та Босни Сребреної. Йому гребало проїхати по території, 45 км яких контролює Армія Боснії і Герцеговини. Це неможливо було б зробити без захисту та допомоги 350 військових поліцейських Армії Боснії і Герцеговини...

"...Перший конвой "Лібертас" – конвой до Дубровника, складався з 35 кораблів, 35 капітанів, 800 добрих людей... 1600 жінок та дітей...

Другий конвой "Білий шлях" до Нової Біли та Босни Сребреної, складався з 100 вантажівок, 100 водіїв, 200 учасників подорожі, 10 тисяч добрих людей.

Дипломований інженер Бранко Чуло".

"Голос з Дубровника"

Номер 1, 29 день, 8 листопада 1991 р.

Конвой "Лібертас"

Вийшов з Загреба у напрямку Рієки, проплив повз Задар, Шібеник, Спліт, Корчулу, і дійшов до Дубровника. Кораблю "Славія" допомагали десятки маленьких човнів та каботажних судів. У Дубровник приплило приблизно 850 осіб... митців, вчених, бізнесменів, робітників, фермерів, політиків... Конвой привіз необхідні ліки, продукти харчування, взуття... Головне, що конвой привіз людей, готових допомогти, а також закликав населення міста допомагати один одному, і простягнути руку помочі Вуковару, Двору на Уні, Дрнішу, Задру...

Конвой "Лібертас" не залишить місто і буде розташовуватися на Страдуні, в будинку Іва Войновича, де відкритий перший офіс конвою. Щодня приходять люди, які прагнуть приєднатися до нас. Проводиться робота у соціальній, культурній, освітній, дослідницькій, міжнародній сфері. Конвой "Лібертас" закликає на мобілізацію: моральну, робочу, соціальну...

Доктор Слободан Ланг".

"Голос з Дубровника"

Номер 13, 51 день, 20 листопада 1991 р.

Вчора до Бріндізі в 20 годин відплив "Сан Марко", італійський корабель-лікарня, на якому були 754 дітей, жінок, вагітних, вигнанців, поранених і хворих. На кораблі, який приплив у Дубровник о 12.20, була

гуманітарна допомога. Корабель відкрив гуманітарний коридор, яким кожний другий день буде надходити допомога.

Відразу після того, як позавчора відбулось військове вторгнення до Старої Мокошці, французький міністр соціальної допомоги Бернар Кушнер разом з міністром у справах біженців італійського уряду Маргаритою Бонівер та президентом ЮНІСЕФ перебував з вечора п'ятниці у Дубровнику, де зробив заяву про те, що 100 дітей та 1500 дорослих відрізані від Дубровника та іншого світу, без світла, води і їжі у жахливих умовах".

"Голос з Дубровника"

Номер 14, 52 день, 21 листопада 1991 р.

Вимагаємо повернути наглядачів Європейського співтовариства та встановити міжнародний контроль під захистом "блакитних шоломів" ООН.

... Не бажаємо замінити один регіон інший. Приїхали сюди, щоб підтримати ЮНІСЕФ у створенні постійних гуманітарних коридорів у всій державі, щоб допомогти жінкам та дітям, ув'язненим у конфліктних районах. Бажаємо, щоб у Дубровнику змінювались кораблі з допомогою – італійські, французькі та інші. У Західній Славонії також відкриваємо прохід до людей, які перебувають у небезпеці. Ми постараємося разом із гуманітарними організаціями зробити подібне і для того, що залишиться від Вуковару... Маргарита Бонівер, міністр у справах інтеграції Республіки Італія; Бернард Кушнер, міністр з гуманітарної роботи Республіки Франція".

"Голос з Дубровника"

Номер 16, 54 день, 23 листопада 1991 р.

Завданням конвою "Лібертас" є надання вам допомоги у ці тяжкі воєнні часи. З моменту, коли був відкритий наш офіс, могли самі побачити, що конвой є те, що нам було потрібно. Члени офісу разом з представниками нашої влади, місцевими та міжнародними гуманітарними місіями через регулярні сміливі акції вдало працюють у сфері захисту прав людини, захищає цивільне населення і допомагає вигнанцям повернутися до своїх місць проживання.

У межах гуманітарної роботи, конвой і надалі буде працювати у сфері захисту прав людини і захищати наших громадян...

Редакція".

"Голос з Дубровника"

Номер 27, 554 день, 4 грудня 1991 р.

Комітети конвою "Лібертас"

Графік роботи комітетів

Напрямки діяльності:

- пошук осіб, які загинули, зникли без вісти, потрапили у полон;
- обмін поштою та пакетами;

- турбота про осіб, які знаходяться на окупованих або ізольованих територіях (продукти харчування, ліки, одяг та взуття, матеріали для будівництва);

- організація відвідування колишніх місць проживання, повернення до своїх будинків.

I. Комітет Конавле і Цавтата

Керівники: Яко Іваник та Міслав Бурджелез.

Комітет працює шинку "Цавтат", вулиця від Пуча, тел. 27–499, з 9.00 до 17.00.

II. Комітет Рієке Дубровачке

Керівники: Бранко Паче та Мірjana Квесич.

Комітет працює у вітрильні "Атлатска", тел. 23–364, факс 20–384, з 9.00 до 12.00.

III. Комітет для Жупи

Керівники: Перо Савінович та Влахо Мілославич.

Комітет працює на території "Літнього фестивалю" або в готелі "Дубравка", тел. 26–923 та 24–178, з 9.00 до 12.00.

IV. Комітет для Дубровачкого Примор'я

Керівники: Марко Ковачевич та Іво Вртіпрах.

Комітет працює в офісі "Дубровачкого Примор'я", тел. 27–922, факс 20–850.

V. Комітет для Елафітських островів

Керівники: Джуро Враняц, Томіслав Томаш та Горан Віотич.

Комітет працює у майстерні "Срдж", тел. 26–607, 25–605, факс 26–604, з 8.00 до 13.00.

VI. Комітет для Млету

Керівники: Неделько Янчин та Владімір Стражичич.

Комітет працює у майстерні "Срдж", тел. 411–735, факс 26–607, з 8.00 до 13.00.

VII. Комітет для півострову Пелешац

Не заснований, тому просимо мешканців Пелешаца створити його, як і в інших місцях.

Координатор комітету: Ружіца Главич".

¹Glas iz Dubrovnika / Ur. Prof. Alojzije Prosolj. – Zagreb : Svata Glazba, 1994. – XIV, 144 str.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

ДОДАТОК Т

Оголошення про проведення "Каравану миру"¹

Регіональна мережа "Право на відмову від військової служби "Право на мир" ("Антивоєнна компанія Хорватії – Загреб", "Компанія за право на відмову від військової служби у Боснії і Герцеговині – Сараєво", "Європейське Бюро за право на відмову від військової служби – Белград", "Регіональний центр за право на відмову від військової служби Воєводини – Нови Сад", "Будинок для молоді – Ніш", "Мирна акція – Прилеп", разом із "Міжнародними противниками війни – Лондон", "Громадянський пакт за ЦСЄ – Нови Сад") разом з вами організовує "Караван миру".

Караван буде проходити з 1 по 15 травня 2005 р. у наступних містах і запропонованих альтернативних!!!

Якщо тобі достатньо війни та насилля!

Якщо бажаєш сказати "ні" людському безсиллю!

Якщо ти проти того, що війна може бути альтернативою!

Якщо ти бажаєш сказати "ні" знущанням!

Якщо ти знаєш способи, які допоможуть розвивати мир!

Якщо ти маєш, що сказати оточуючим тебе людям!

Якщо ти малюєш, граєш у театрі, читаєш реп, пишеш, граєш на музичних інструментах, співаєш, створюєш щось і маєш потребу про це розказати...!

Тоді ставай частиною "Каравану миру"...

"Караван" може включати:

- Альтернативні театральні вистави (рольові ігри),
- Семінари коміксів,
- Графіті-паті,
- Семінари ді-джеїв,
- Покази фільмів про активізм,
- Вистави,
- Художні майстерні,
- Семінари з хіп-хопу,
- Слем-поезія,
- Відкрите радіо,
- Перфоманси,
- Жонгливання вогнем,
- **Те, що ти можеш запропонувати.**

"Караван" пройде у таких містах:

- Загреб,
- Рієка,
- Мостар,
- Сараєво,

- Тузла,
- Баня Лука,
- Осієк,
- Нові Сад,
- Белград,
- Ніш,
- Скоп'є,
- Прилеп,
- Солун.

Ти можеш мандрувати з "Караваном" або допомогти у будь-якому місті!!!

¹Poziv Karavana. – Regionalna mreza za Prigovor Savjesti "Prigovor za mir"; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

ДОДАТОК У

Результати реалізації проекту "подолання минулого", реалізованого "Дослідницьким та документаційним центром"¹

"Проект семінару "Подолання минулого" – перший проект "Дослідницького та документаційного центру", який пов'язаний із залученням молоді до вивчення процесу "подолання минулого"... Реалізація проекту продовжувалась шість місяців, і фінансувався ПРООН. Успішна реалізація проекту свідчить про те, що навчання є однією з головних цілей діяльності Центру, який мають необхідний досвід та можливість для втілення подібних проектів.

У межах проекту були проведені наступні види робіт: (1) отримані дозволи від Міністерства освіти та спорту Боснії і Герцеговини на дозвіл проводити семінари у всіх середніх навчальних закладах держави; (2) проведення з особами, які мають досвід організації семінарів на тему "подолання минулого"; (3) відбір шкіл та приміщень для проведення семінарів; (4) проведення семінарів у кожному місті (Баня Лука, Мостар, Бичко та Сребрениця); та (5) організація круглого столу на тему "Роль молоді у процесі "подолання минулого".

Круглий стіл був організований для представників восьми шкіл, де проходили семінари, і проходив 15 травня у приміщенні бібліотеки та клубу Дослідницького та документаційного центру. На заході обговорювались питання, пов'язані із "подоланням минулого". Студенти активно приймали участь у дискусіях. Ними було підсумовано, що цей процес є важливим для боснійськогерцеговинської молоді, незалежно від того, що участь ускладнюється через недостатній рівень освіти та активізму.

Проект був недостатньо висвітлений у ЗМІ, але по боснійському телебаченню за підтримки Гельсінського комітету у справах людини (Бієліна) була показана програма "Правда перехідного періоду – досвід інших країн, який необхідно вивчати".

Реалізація проекту супроводжувалась певними труднощами. По–перше, Міністерство освіти Кантона Сараєво не дала відповідь на запит провести семінари у двох школах Кантону Сараєво... Подібні проблеми не виникали, коли представники Центру зверталися до міністерств у дистрикті Бичко, Республіки Сербської та Федерації Боснії і Герцеговини.

По–друге, директор однієї із шкіл у Баня Луці відповів, що учні середніх шкіл не зацікавлені і не потребують ознайомлення із темами процесу "подолання минулого"...

На жаль, на круглому столі у Сараєві не були присутні представники середніх шкіл зі Сребрениці. Це пояснювалось тим, що учні не були зацікавлені в участі у дискусіях, а також необхідністю оплатити проїзд до Сараєва...

... Семінари та досвід працівників Центру свідчать про те, що молодь Боснії і Герцеговини дуже мало знає про "подолання минулого". Багато студентів ніколи не чули про правду перехідного періоду та механізми її реалізації. Втім, на семінарах молодь демонструвала зацікавленість у обміні

отриманих знань із учнями інших навчальних закладів... Працівники Центру наголошують на необхідності проведення семінарів і в інших школах Боснії і Герцеговини. Вони мають бути періодичними, і охоплювати всі аспекти "подолання минулого" та правди перехідного періоду".

¹Godišni izveštaj 2009. – Sarajevo : Istraživačko dokumentacioni centar/Research and Documentation Center, 2009. – Str. 5

ДОДАТОК Ф

Документування людських втрат у регіоні¹

"Центр подолання минулого – Документа" та "Фонд гуманітарного права" у співпраці партнерськими регіональними організаціями "Фондом гуманітарного права Косово" та "Об'єднання правда перехідного періоду, відповідальність та пам'ять" з Сараєва у середу 16 грудня 2015 р. організували презентацію результатів документування людських втрат Хорватії, Сербії, Чорногорії, Словенії та Косова, а також створення карти концентраційних таборів та інших об'єктів утримування в'язнів у Боснії і Герцеговині.

"Центр подолання минулого – Документа" презентувала доповнені дані про постраждалих хорватських громадян у Західній Славонії, втрати яких склали майже дві тисячі осіб. Серед них 50% були військовослужбовцями збройних сил, 37% – мирні жителі. 45,3% жертв були хорватами та 43,8% сербами. Серед 15,5 тисяч зареєстрованих жертв війни у Хорватії 1991–1995 рр., тільки 7800 були підтверджені. "Документа" надала і доповнені дані про постраждалих у західній Славонії.

Керівник "Документи – Центру подолання минулого" Весна Тершеліч заявила, що представлені дані є додатковий шанс для встановлення атмосфери довіри. "Живимо у суспільствах, які є глибоко розділені, і між сусідами, де регіональна співпраця найчастіше погіршується, а не покращується", сказала вона, і додала, що дані про долю кожного вбитого, зниклого чи ув'язненого є дуже важливими у контексті процесу створення атмосфери довіри.

"За різними оцінками науковців та спеціалістів, кількість загиблих хорватських громадян може становити приблизно 18 тисяч", сказав Славен Рашкович з "Документи", і додав, що встановлена кількість (15 336 жертв) неповна, але реєстрація далі триває.

Найбільше сербів та чорногорців загинуло або зникло у Хорватії

Дослідження людських втрат Сербії і Чорногорії під час конфліктів у колишніх СФРЮ доводить, що у війнах або від них у Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговині загинуло або зникло без вісти 1833 військовослужбовців ЮНА/Війська Югославії і МВС Сербії, 102 цивільні особи та 152 особи, чий статус не визначений, і всі вони були громадянами Сербії і Чорногорії.

Дослідження "Фонду гуманітарного права" доводить, що Найбільше загинуло чи зникло без вісти на території Хорватії 1111 осіб, у Боснії і Герцеговині – 724 особи, у Сербії – 104, у Словенії – 26, у Чорногорії 19; для 109 жертв конфліктів ще не встановлено місця загибелі.

У ЮНА служили щонайменше 609 молодих військовослужбовців, які народилися у 1940 р. і пізніше, і які у 1990–1991 рр. були мобілізовані на строкову службу, серед них були 440 громадян Сербії і Чорногорії, 80 громадян Хорватії, 53 громадянина Боснії і Герцеговини, 21 громадянин Македонії, 6 громадян Словенії, для 9 осіб громадянство не встановлено.

Дані "Фонду гуманітарного права" свідчать, що ці військовослужбовці без попередження були відправлені до зон військових дій у Хорватії – до Вуковару, Вінковців та Осієку.

Реєстр воєнних жертв представила Наташа Кандич, яка сказала, що на відміну від 1991 р., коли всі з Сербії і Чорногорії йшли на захист сербської території (як їм говорили), зараз досить важко отримати доступ до інформації про осіб, які були членами паравоєнного формування "Білі орли" та сербського руху четників, які воювали у Хорватії, а потім у Боснії і Чорногорії.

Відповідно до статистичних даних, які представив Бежим Бакай з "Фонду гуманітарного права Косово", у Косово з початку 1998 р. до кінця 2000 р. були вбито чи зникли без вісти 13 549 осіб.

У Боснії і Герцеговині знайдено 250 таборів та місць ув'язнення

Дженана Каруп Дружко з "Об'єднання правда перехідного періоду, відповідальність та пам'ять" з Сараєва презентувала результати дослідження, у ході якого було встановлено, що у Боснії і Герцеговині існували 250 різноманітних таборів та міст ув'язнення.

Відповідно до даних, зареєстрованих об'єднаннями в'язнів таборів, упродовж військових конфліктів існувало 1350 місць насильницького ув'язнення, на жаль, немає єдиного реєстру, щоб проводити більш ґрунтовніші дослідження цієї теми".

¹Priopćenje za javnost. Dokumentiranje ljudskih gubitka u regije/Zagreb. – Documenta – Centar sa suočavanje s prošlošću. – 16.12.2015; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.

Додаток Х

Публічна презентація проекту "Карта концентраційних таборів та місць утримання у Боснії і Герцеговині у 1992–1995 рр.", Баня Лука, Боснія і Герцеговина, 3 березня 2016 р.¹

Організація "Центр за демократію та правду перехідного періоду" (Баня Лука) та організація "Правда перехідного періоду, відповідальність та пам'ять про війну у Боснії і Герцеговині" (Сараєво) на початку липня 2013 р. розпочали реалізацію проекту під назвою "Створення карти концентраційних таборів та місць утримання у Боснії і Герцеговині у 1992–1995 рр. Створення карти концентраційних таборів та місць утримання у Боснії і Герцеговині у 1992–1995 рр.

Упродовж 2013–2015 рр. було задокументовано більше 350 місць, де існували табори та місця утримання. Проект охоплює всі об'єкти, де утримувалися в'язні у Боснії і Герцеговині з 1992 р. по 1995 р. Наразі відсутній повний перелік всіх місць утримання та концентраційних таборів, які створювалися у Боснії та Герцеговині під час війни; не робилося спроб комплексного документування подібних місць, хоча дещо у цьому напрямі робили "Асоціація в'язнів концтаборів Боснії і Герцеговин", "Рада в'язнів Республіки Сербії" та "Хорватська асоціація в'язнів концтаборів Вітчизняної війни".

Метою проекту є документування всіх таборів та місць утримання, які виникли у Боснії і герцеговині упродовж 1992–1995 рр., та в яких утримувалися і піддавалися тортурам цивільні особи та військовослужбовці. Це дозволить не маніпулювати даними щодо кількості загиблих у таборах.

Дослідження будь-якого табору та місця утримання оформлюється у вигляді фактологічного нарративу, який містить дані про заснування табору чи в'язниці, про його керівництво та персонал, кількість ув'язнених, знущання, вбивства та зниклих без вісти осіб, а також основну інформацію про осіб, засуджених за скоєння злочинів у таких місцях.

Доповідь про кожний табір ґрунтується на документації судового процесу, якщо в'язниця була предметом його розгляду; на заявах колишніх бранців; на інших доступних документах, які стосуються конкретного місця утримання (національні та міжнародні доповіді, книги про табори, повідомлення та аналітичні огляди ЗМІ).

У 2015 р. дослідників з обох організацій дослідили та задокументували концтабори та місця для утримання у Тузлі, Сребреніку, Лукавцу, Добою, Брчко, Доні Вакуфу, Сараєву, Сокоцу, Палє, Зеніці, Фочі ..... Томіславграду, Широкому Брієгу, Братунацу, Лівно, Мостарі, Невесіні, Сребреніці... та у деяких місцях Хорватії, де утримувалося населення з Боснії і Герцеговини.

¹Prilog / Javna prezentacija projekta Mapiranje logora/mjesta zatočenja u BiH 1992–1995. – Centar za demokratiju i tranziciju pravdu. – Banja Luka, 3 marta 2016. god. – 1 str.; переклад з хорватської мови К.О. Шимкевич.